

Szociológiai

SZEMLE

2020/1
30. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐSÉG

BARTUS TAMÁS, BERÉNYI ESZTER (FŐSZERKESZTŐ), HIDAS ZOLTÁN, KOLTAI JÚLIA,
MEDGYESI MÁRTON, ROSTA GERGELY, SZALMA IVETT, VIRÁG TÜNDE
SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: NÉMETH KRISZTINA

SZAKÉRTŐI TESTÜLET

BLASKÓ ZSUZSA, CSÁKÓ MIHÁLY, CSURGÓ BERNADETT, FÉNYES HAJNALKA,
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN, HRUBOS ILDIKÓ, KUCZI TIBOR,
MOKSONY FERENC, ÖRKÉNY ANTAL, RÓBERT PÉTER, ROZGONYI TAMÁS,
SIK ENDRE, SIMONYI ÁGNES, SZALAI JÚLIA, SZIRMAI VIKTÓRIA, TAMÁS PÁL,
TÓTH ISTVÁN JÁNOS, TÓTH OLGA, WESSELY ANNA

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

Olvasószerkesztő: Boda Annamária

Design: Szalay Miklós

Műszaki szerkesztés: György Melinda

Szerkesztőség: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4

Levél cím: 1453 Budapest, Pf 25

e-mail: szociologiai.szemle@szociologia.hu

www.szociologia.hu

ISSN 1216-2051

Nyomda: Prime Rate Kft.

Levél cím: 1044 Budapest, Megyeri út 53.

Ügyvezető: Tomcsányi Péter

Tartalom

TANULMÁNYOK

- 4 Tamáska Máté:**
Gondolatok az építészet-szociológia és a szociológia viszonyáról
- 21 Csoba Judit – Sipos Flórián:**
A szociális földprogram, a közfoglalkoztatás és a szociális szövetkezetek működésének jellemzői hátrányos helyzetű kistélepeleéseken
- 44 Németh Renáta – Katona Eszter Rita- Kmetty Zoltán:**
Az automatizált szövegelemzés perspektívája a társadalomtudományokban
- 63 Gárdos Judit:**
Normativitás a szociológiában a magyarországi előítélet-kutatások példáján
- 81 Harcsa István:**
Gondolatok a hazai ifjúságkutatás múltjáról és jelenéről

Szak-ma – aktualitások, közélet, vita

- 98 Nagy Ádám – Fekete Mariann:**
Megszólal-e az új csendes generáció?
- 107 Székely Levente:**
A generációs elméletek értelméről
- 115 Krémer Balázs:**
Vajon az új generáció sajátja-e az, hogy „csendes”?
- 120 Keller Márkus:**
Modell ÉS különút – recenzió

Gondolatok az építészet-szociológia és a szociológia viszonyáról¹

Tamáska Máté

tamaskamate@gmail.com

Beérkezés: 2020.01.13.

Átdolgozott változat beérkezése: 2020.04.07.

Elfogadás: 2020. 04.09.

Összefoglalás: A tanulmány az építészet-szociológia és a szociológia viszonyát egyetlen központi kategória, az építészeti cselekvés fogalma alapján tárgyalja. E fogalom kifejezi, hogy az épített környezet nem csupán hátttere, színpada, lenyomata a társadalmi viszonyoknak, hanem a társadalmi interakciók aktív ágense. Az építészet tehát nem lehet neutrális szereplő a társadalomban, hanem hierarchiaviszonyokat, szegregációkat, szerepeket definiál, társadalomformáló jelleggel bír, elválaszthatatlan a társadalmi cselekvés egyéb (például verbális) formáitól. Hogy mindez miként valósul meg, arra a tanulmány három elméleti megközelítést is idéz, Delitz, Steets és Fischer munkáit. Delitz szerint a társadalom kollektív makrofolyamatai, intézményei azok, amelyek nem létezhetnek építészeti forma nélkül. Delitz az építészet tárgyát is kitágítja, és a szociológia számára értelmezhetőbb épített környezetről beszél. Steets elmélete mikroszintről indul, és az építészet létrejöttének, befogadásának és szocializációjának (objektív valóság) hármasságában ragadja meg az építészeti cselekvés lényegét. Steets érdeme, hogy tág kaput nyit a bevált szociológiai módszertani eljárások előtt. Végül Fischer a két szerzőt kiegészítve az építészet sajátosságaiból indul ki, mikor időtálló, stabil társadalmi médiumként tekint az építészet-szociológia tárgyára. Az idézett építészet-szociológiai elméletek közös következtetése, hogy a weberi társadalmicselekvés-fogalmat ki kell egészíteni a materiális környezet vizsgálatával, sőt a szociológia paradigmaváltására is szükség lenne. A dolgozat ezzel szemben amellet érvel, hogy az építészet-szociológia céljának nem egy a szociológián belüli paradigmaváltásnak kell lennie, hanem egy interdiszciplináris párbeszéd megteremtésének. Nem egy klasszikus értelemben vett szakszociológiára van tehát szükség, hanem az építészet humán oldalát megvilágító tudományközi mezőre.

Kulcsszavak: építészet-szociológia, az építészeti cselekvés, épített környezet, az építészet humán olvasata

A hazai társadalomtudományos diskurzusban az építészet-szociológia viszonylag ritkán használt szóösszetétel. Ha fel is bukkan egymás mellett a szociológia és az építészet, azokat rendszerint egymástól független változóként kezelik, mikor például a városképek alakulásának hatótényezőit szokás felsorolni. Első ránézésre az építészet-szociológia a térrel foglalkozó bevett szakszociológiák sorába illeszthető be, mint például a tervezésszociológia, a városszociológia, a lakásszociológia, esetleg az épí-

¹ A tanulmány az „Építészet-szociológiai tanulmányok” Bolyai János Kutatói Ösztöndíj program keretében született, az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Társadalomtudományi Kutatóközpont Magyar Tudományos Akadémia Kiváló Kutatóhely Szociológiai Intézetében.

tézszerpek miatt az értelmiségszociológia felé orientálódva. Az alábbi írás ezzel szemben amellett érvel, hogy ellentétben az iménti szakszociológiákkal, az építésztársadalom szociológia nem a szociológián belül, hanem annak határmezsgyéjén helyezkedik el. Ennek igazolására a kortárs német elméleti építésztársadalom szerzőinek a társadalmi cselekvés fogalmát újragondoló téziseiből indulok ki. Ám míg az idézett szerzők végkövetkeztetése az, hogy az építésztársadalom a szociológiai megismerés egészét átalakíthatja, véleményem szerint sokkal inkább egy, a társadalom térbeliségét vizsgáló határtudomány van születőben.

A német építésztársadalom szociológiai iskola

Jelen írásban nem vállalkozhatok arra, hogy teljes egészében áttekintsem a születő tudományterület valamennyi irányzatát és törekvését.² Ehelyett egy szervezeti szinten is jól látható, a tudományos publikációk terén különösen aktív csoport munkáira támaszkodom majd. A német szociológiai társaságon belül a kétezres évek elején szerveződött meg az építésztársadalom szociológiai munkacsoport (Arbeitsgemeinschaft Architektursoziologie, alapítva 2007-ben), vezetői: Heike Delitz és Silke Steets.³ Az írás elsősorban az ő elméleti alapvetéseiket mutatja be, támaszkodva Joachim Fischer értelmezésére, aki a két szerző közötti alapvető különbségekre helyezte a hangsúlyt, majd saját elméleti szintézissel állt elő.

Mielőtt azonban rátérnénk a részletes elemzésre, érdemes feltenni a kérdést, vajon a kutatók személyes érdeklődésén túl lehettek-e egyéb okai a németországi építésztársadalom viszonylag sikeres kodifikálásának. A válasz hipotetikus, de talán nem haszontalan. Németországban jó néhány évtizede állandó és sokak által tárgyalt politikai viták tárgya az építészet. A kilencvenes évek eleje a lakótelepek jövőjéről szólt, majd a berlini kormányzati negyed újjáépítése, illetve az NDK állampárt építészeti öröksége került a fókuszba. A legutóbbi időben Drezda turisztikai célú újjáépítése adott olyan témát, amely szélesebb közönséget megmozgatott, és amelyben az építészet és a politikai értékrend, a történelmi múlttal való viszony stb. óhatatlanul összekeveredett (Helms 1992; Will 2008; Brenner 2017). Az elmúlt három évtized Németországának építészeti érdeklődéséhez hasonló intenzitású vitákat Magyarországon legfeljebb a negyvenes-ötvenes években tapasztalhattunk (ekkor is felülről irányítottan), amikor is a kommunista diktatúra társadalomépítő szerepet jelölt ki az „állam mérnökeinek” (Keller 2017: 62). Nem állítom persze, hogy a németországi közbeszéd iménti témái közvetlen okai lennének az építésztársadalom intézményesülésének. Annyi viszont látható, hogy a közbeszéd tematikáinak köszönhetően az építésztársadalom relevanciája nem igényelt külön magyarázatot: minden ilyen jellegű kutatás egyben aktualitásként társadalmi kérdésekre is választ keresett.

2 Az építésztársadalom tudománytörténeti előzményeiről lásd Schäfers 2003; 2012.

3 Lásd a társaság honlapját: <http://www.heike-delitz.de/Index%20archsoz.html> (letöltés: 2020. január 3.)

Előjáróban még egy fontos megjegyzést szeretnék tenni, amely részben előrevetíti az elemzés szerkezetét is. Az alább bemutatott német építészetszociológiai iskola elsősorban elméleti alapokon nyugszik. Ez korántsem magától értetődő, ha belegondolunk, hogy éppen az építészethez kötődő társadalomtudományos vizsgálatokban szinte korlátlan számú kutatási lehetőség kínálkozik, nem beszélve az alkalmazott kutatások, a beruházási és műemléki hatásvizsgálatok, a közösségi tervezési alkalmak sokaságáról (Szelényi 1973; Csanádi et al. 2010; Csurgó 2014; Karstein – Schmidt-Lux 2017; Kőszeghy 2019). Ám éppen az elméleti megalapozottsága okán a német építészetszociológia két igen jelentős tudománytörténeti eredményt ért el. Az egyik, hogy – részben saját szociológiai státuszát legitimálandó – újraértelmezte a szociológiatörténet klasszikusait, mindenekelőtt az alapítókként kodifikált Émile Durkheimet és Georg Simmelt, de gyakran hivatkoznak Norbert Elias, Michel Foucault vagy Pierre Bourdieu munkáira is (Fischer–Delitz 2009). Ennek eredményéről itt nem lesz mód bővebben írni. A másik, legközvetlenebbül elméleti igényű törekvésről annál inkább, amely a szociológiai cselekvés újradefiniálását tűzte ki célul. Az építészet szociológiai vizsgálata ugyanis megköveteli, hogy az épített környezetet ne csupán az interakciók színpadaként fogjuk fel, hanem a társadalmi viszonyokat rögzítő, azokat egyben alakító, aktív cselekvőként határozzuk meg (Karstein – Schmidt-Lux 2017: 3). A következőkben arra keresem a választ, hogy milyen utakat talált a német építészetszociológia a magyarul talán cselekvő építészetnek nevezhető problémakörben.

A cselekvő építészet

Joachim Fischer a vallási élet anyagiséga kapcsán született tanulmányában élesen elválasztja egymástól a szociológia bevett hagyományaihoz ragaszkodó térelméleteket az újabb építészetszociológiai iskolától (Fischer 2017: 51; a térelméletekről lásd bővebben Hidas 2013; Berger 2018). Előbbire a német térszociológia klasszikusát, Martina Löwöt hozza fel példának, aki elméleti munkáiban a teret olyan szociális konstrukcióként értelmezi, amelyben annak anyagi megformáltsága nem játszik lényeges szerepet (Löw 2001). Másként fogalmazva Löw a térben lejátszódó társadalmi folyamatokat vizsgálja, és nem a térbeliség társadalmiságát. Fischer nem hoz példát, de Simmel (1957) „híd”-esszéjéből kiindulva a következőket mondhatjuk. A híd szociológiai értelemben az integráció, az összetartozás térbeli kifejeződése. Ugyanakkor Simmel arra már nem tér ki, hogy a hídnak, mint építészeti alkotásnak vannak olyan sajátos tulajdonságai, amelyek ezt a szerepet árnyalhatják. Márpedig ha egy híd társadalmi identitásformáló jellegét akarjuk megérteni, akkor figyelembe kell venni a stílusát, a korát, az esztétikai megjelenését, sőt a teherbírását is. Gondoljunk csak az 1945 előtti és az újjáépített Erzsébet híd közötti markáns különbségre. Míg az eredeti híd a századfordulós városegysítés kulturális öröksége volt, a hatvanas évek elején átadott új kábelszerkezet a maga korszerű technológiájával a modernizálódó (a maga módján nyugatiasodó) szocializmust képviselte. Egy olyan átalakulást, amelynek során

a politikus a szimbólumok (szobrok, reprezentatív építészet) felől a teljesítmények (tömeges lakásépítés, útépítés) felé mozdult el (Tamáska 2018: 71). Ehhez jön még a híd tényleges kapacitása, amely idővel lehetővé tette a hazai kelet-nyugati autópályák forgalmának belvárosba terelését (Miklóssy 1995 o. n.). A növekvő forgalom kihatott a belváros kereskedelmi és lakónegyed jellegére is, és vele a városi életmód átalakulására. Ha tehát mindkét mérnöki alkotást egyszerűen „hídként” definiálnánk, éppen a cselekvő építészet fogalmában rejlt finom megfigyelések lehetősége veszne el.

Ahhoz, hogy az alábbiakban a német szerzők munkáit idézve részletesen is megvizsgáljuk az építészeti cselekvés értelmezésének lehetséges módozatait, az iménti példákat általánosítva érdemes egy munkahipotézis-szintű definícióját megadni a fogalomnak. A cselekvő építészet fogalmán tehát azt értjük, hogy az épített környezet része a társadalmi interakcióknak, normákat közvetít és jelenít meg, találkozássokat generál vagy éppen tesz lehetetlenné, befolyásolja a használók alaphangulatát, attitűdjeit. Ugyanakkor az építészeti cselekvés nem állítja, hogy az építészeti forma determinálná a használatot. Az építészeti cselekvés vizsgálatára egy külön szakdiszciplína, az építészsociológia vállalkozik, amely önálló elméleti igénnyel lép fel a szociológián belül, de annak határterületein mozogva.

Fischer az építészsociológiai elméletek kapcsán kritériumként határozza meg, hogy azok a szociológia mellett az építészetet a maga tárgyszerűségében is megértsek. Fischer szerint Delitz és Steets erre jó példák, noha más-más stratégiát kínálnak. Delitz a makroszint felől közelít, és az építészetet a társadalom kollektív cselekvéseként értelmezi, míg Steets a mikroszint felől indul, és az építészeti létrejöttének folyamatát állítja a középpontba. A továbbiakban Fischer gondolatmenetéhez kapcsolódva, de az idézett szerzők saját munkáira támaszkodva mutatom be a kétféle építészsociológiai cselekvéselméletet.

Delitz (2009; 2010) az építészeti és a társadalmi cselekvés elválaszthatatlanságából indul ki. Amikor például a modern építészet a 20. század elején fellázad a historizmus „*stíluskáosza*” ellen, voltaképpen a társadalmi anarchia és értékválság ellen emel szót (Delitz 2009: 7). Ám miközben az építészeti elméletalkotás nagyon is erőteljes társadalomkritikai igénnyel lép fel, az ugyanezekben az évtizedekben intézményesülő szociológia tudatosan igyekszik elhatárolódni a fizikai tények megfigyelésétől (i. m. 11.). Eßbach (2001: 132) szerint a 19. század technikai forradalma és a minden napokat elárasztó tárgyak sokasága olyan kihívás elé állította a humán tudományok képviselőit, amelyre a többség a társadalmasodás materiális és technikai oldalának a kizárásával válaszolt. A szociológia igyekezett a fizikai, a technikai, a biológiai stb. perspektívától függetlenül létező narrációt alkotni. Delitz könyvében a ma is széles körben elterjedt Max Weber-féle társadalmicselekvés-fogalmat hozza fel példának, amely tudatosan vak az épített környezetre: „*Társadalmi cselekvésnek [...] az olyan cselekvést nevezünk, amely a cselekvő vagy a cselekvők által szándékolt értelme szerint mások viselkedésére van vonatkoztatva, és menetében mások viselkedéséhez igazodik.*” (Farkas 2006: 42). Weber és követői szerint a szociológia feladata kizárólag az emberek között-

ti interakciók vizsgálatára terjed ki. Még az építésztársadalmi legközelebb álló városszociológiai iskola is, élén a sokat idézett humánökológiai modellel, olyan elvont fogalmakat alkotott, amelyek nélkülöztek az adott város sajátos építészeti hagyományait (Delitz 2009: 115).

Az iménti állítás megértéséhez egy közismert városszociológiai fogalomra utalok: a szegregációra. A városszociológia bevett értelmezése szerint a szegregáció a „fejekben” (attitűdökben) létrejövő elhatárolódásként jelenik meg, amely együtt jár a térbeli elkülönüléssel.⁴ Ám az elkülönülés technikai kivitelezésének elemzése már nem tartozna a városszociológiai vizsgálat tárgyához. Holott ha elképzelünk egy 19. századi gangos bérház⁵ és egy mai lakópark kínálati térrendszert, látható, hogy míg előbbiben az elkülönülést a társadalmi rituálék (megszólítási formák, lépcsőhasználat ideje és módja stb.) szolgálták, a mai lakóparkban a kerítés egymaga helyettesíti ezeket a viselkedésformákat (Csizmady 2008: 161). Az építészetileg is elzárt szegregátumokban nincsenek napi interakciók a különféle társadalmi státuszú emberek között. Ez azonban azzal is jár, hogy a szocializáció során nem alakulnak ki olyan rituálék, amelyek biztosíthatnák az eltérő értékrendű, életvitelű, jövedelmű stb. rétegek egymás mellett élését. Ez pedig tovább erősíti a szegregációt, hiszen az egyén a biztonságérzetét veszíti el, ha kilép a védett területről. Davis a lakóparkok, bevásárlóközpontok, autópályák alkotta mai amerikai nagyvárost egyenesen egy erőrendszerhez hasonlítja (Davis 1999).

Visszatérve Delitz építésztársadalmi téziseihez fontos látni, hogy az építészet nem egyszerűen tükrözi vagy lenyomata a társadalomnak – ezt a klasszikus szociológiai elméletek sem vitatnák –, hanem a társadalmi cselekvés része. A művi környezet elemei, amikor tagolják, elválasztják és összekötik a tereket, azokat sajátos funkciókhoz és szerepekhez rendelik, voltaképpen a társadalom szerkezetének és intézményeinek szerves alkotóelemeit hozzák létre. Mindennapi gondolkodásunk számára mindez magától értetődő, hiszen például a modern orvoslás kórházak nélkül, az oktatást iskolák nélkül elképzelni sem tudjuk. Ahhoz azonban, hogy mindezt módszertanilag is érvényesíteni tudjuk, ki kell tágítani az építészet határait, és a legtágabb értelemben vett épített környezetként kell értelmezni azt (Delitz 2009: 19). És itt nem csak arról van szó, hogy a nagy művészeti alkotások mellett a tömegépítést vagy másként anonim építést is figyelembe kell venni, hanem arról, hogy az olyan, építészetnek alig nevezhető térstrukturáló tárgyak is fontosak lehetnek, mint például a sátor, az árok vagy egy egyszerű pásztorbot.⁶ Az építészeti elemek szabályozzák a cselekvés irányát, irányítják a látványt, kiemelnek és eltakarnak, s ezzel tematizálják a társadalmi

4 Noha a városökonómiai modell finomítása során igyekeztek figyelembe venni bizonyos földrajzi adottságokat (Berki 2014: 43), ezek mégsem oldották fel az alapproblémát, miszerint a lakóhelyi elkülönülés társadalomtechnikai nemcsak jogi és gazdasági (tehát elvont, szövegszerű tények), hanem építészeti jelenségek is.

5 A bérházak és általában az építészeti terek társadalmi összefüggései kapcsán iskolateremtő hatású Bobek és Lichtenberger (1966) Bécsről megjelent munkája.

6 Ez a gondolkodásmód az építészetelmélettel sem áll távol, igaz, ott a térformálás elemi eszközeiként egy alaktani tipológia alapelveiként, geneziseként szerepelhetnek ezek az egyszerű tértagolási eljárások (Meggyesi 2009). Másfelől viszont építésztársadalmilag sem lényegtelen, hogy például egy-egy építészeti elem milyen technológiával, milyen anyaghasználatlal készül. Mindez utalhat az adott társadalmi intézmény tartosságára, rangjára, beágyazottságára.

cselekvést. Az építészet persze nem úgy vesz részt a társadalmi folyamatokban, mint azt a 20. század közepén sokan gondolták, azaz nem determinálja a cselekvést, hanem csupán irányokat szab.

Jellegzetes problémaként merült fel akkoriban, hogy a modern lakókörnyezet nem teremtett automatikusan modern embert. Az ötvenes-hatvanas évek városi kislakásaiba költöző első generációs vidéki népesség számára a „jól méretezett” helyiségek ellenére kellemetlenül szűk volt a konyha és a kamra. Az építészeti szándék világos volt: a munkavállaló háziasszony (és családja) amúgy is az üzemi étkezdébe jár, az otthoni ételkészítés feldolgozása ezért minimális helyet igényel. Az eredmény azonban az lett, hogy az örökölt szociális minták még jó ideig fennmaradtak, ami rendkívüli zsúfoltságához vezetett (Keller 2017: 193). Ami az ötvenes-hatvanas évek lakástervezésében történt, az nem volt más, mint egy társadalmi utópia felépítése fizikai környezetként. A soron következő építészsociológiai kérdés ezzel kapcsolatban az lehetne, hogy ez a megvalósult utópia miként járult hozzá a következő nemzedékek valós életmódjának és a női szerepeknek a változásához? A kis konyha ugyanis egy személynek is szűk volt, de azt végképp megnehezítette, hogy a háziasszony a felnövekvő gyerekeit is bevonja a munkába, így hosszú távon mégiscsak hozzájárulhatott a modernizáció folyamatához.

Az iménti példa azon túl, hogy igyekezett rávilágítani az építészeti cselekvésnek a mindenkori normarendszer alakulásában játszott szerepére, utalt az építészeti cselekvés sajátos időviszonyaira is. Castoriadisra utalva Delitz (2008: 5832) hangsúlyozza, hogy az építészet az állandóan változó társadalom stabilitásigényének kifejeződése, hiszen azt a képzetet kelti, mintha a környezet eleve adott, az egyes embertől függetlenül létező valóság lenne. Relatív stabilitása teszi, hogy az építészeti változások egyben a társadalom kollektív értékeinek, normáinak és makroszociológiai folyamatainak a lenyomatai. Miközben Delitz az építészetet mint a kollektív társadalmi cselekvés részét határozza meg, a Fischer (2017: 52) által idézett másik szerző, Steets az egyéni cselekvő szemszögéből kiindulva alkotja meg elméletét.

Steets számára nem az a fő kérdés, hogy a kollektív cselekvés és az építészeti cselekvés egymásba olvad, hanem az, miként zajlik ez az összefonódás. Másként fogalmazva: miként befolyásolja a tervezőt a társadalmi normarendszer, miként érzékelik az épített környezetet a használók, és végül az építészet miként válik objektív valósággá az adott közösség számára. A *létrehozás-befogadás-valóság* hármas rendszerét a szerző Peter L. Berger és Thomas Luckmann tudásszociológiai elméletére alapozza (Steets 2015: 49).⁷ Steets kiindul tézise igen hasonló Delitzéhez: *„Az anyagi objektívációk mindennapi élettapasztatunk szerves részét képezik. Épületekkel és infrastrukturális elemekkel vagyunk körülveve; naponta használunk szerszámokat, egyéb művi és*

7 A koncepció lényege, hogy az egyén által megélt társadalmi valóságot az egyén és kultúra, illetve társadalmi környezete között fennálló, egymást feltételező értelmezési dinamikák sorozata hozza létre. Az első az externalizáció, mikor is a cselekvő szándéka a környező világ alakítása; a második az internalizáció, a társadalmi szabályok elsajátítása, a harmadik az objektíváció, maga a tárgyiasult valóság, amely azonban sosem független létező, mindig a másik két szint értelmezéseitől függ (Berger – Luckmann 1988).

természetes tárgyakat, tekintetünket látványtengelyek, képi és grafikai elemek irányítják, hangulatunk alapvetően befolyásolja a környezet, hogy pl. templomban vagy stadionban vagyunk-e?” (Steets 2015: 8). Steets tehát azzal egészíti ki Berger és Luckmann elméletét, hogy az objektivációt nem az immateriális szintjén ragadja meg, mint például a beszéd, az attitűdök, az elvont fogalmak, hanem a kézzelfogható fizikai valóságában. A kérdés annál is inkább érdekes, mert ellentétben például a nyelvi apparátussal, a „naiv” térhasználó az épített környezetet általában reflektálatlanul használja, vagy legalábbis nem tulajdonít neki olyan jelentőséget, mint a nyelvileg megformált ki-jelentéseknek.⁸ Steets szerint az építészeti tervezés folyamata az a képesség, amely a térbeliség objektív valóságán változtatni képes. Steets itt elsősorban a 20. század modern építészetét hozza fel példaként, mindenekelőtt Gropius munkáit, aki az építészetet az ipari előregyártással kombinálva nemcsak egy új építőtechnikát, hanem új lakásmódot és városképet is teremtett, ahol a családon belüli szerepek, a szomszéd-ság, a munka és a szabadidő mind új objektív formát nyertek.⁹ Steets tehát a művészi tervezést a kreativitással, a fantáziával, a valóság meghaladásának gyakorlatával azonosítja (Steets 2015: 146).

Itt azonban ki kell egészíteni Steets eredeti koncepcióját azzal, hogy az építészszo-ciológia számára az építőművészet a teljes képnek csupán kis szeletét adhatja. Ha az épí-tés egész folyamatára koncentrálunk, a kreativitás mellett (helyett) előtérbe kerülnek a szocializációs, mintaátvételi, konform jelenségek. Sőt a társadalmi valóság társadalmi létrehozásában ezeknek a folyamatoknak nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani, mint a kreatitásnak, hiszen mindennapi településképeinket nem újító művészek, hanem pallérok, családi házakat tervező mérnökök, kivitelező cégek hozták és hozzák létre.¹⁰

Visszatérve Steets gondolati ívéhez az építészekkel (teret létrehozók) átellenes oldalon találjuk a térhasználókat (befogadók), akik részben beleszületnek környeze-tükbe, részben kénytelenek megtanulni új környezeti és vele társadalmi mintázato-kat, például egy faluból felköltözött személy egy új típusú lakótelepen. Steets ezt a „világ belakásának” (2015: 2006) nevezi, amely során az egyén szocializálódik a kör-nyezetéhez, értelmezési mintákat sajátít el (például arról, hogy milyennek kell lennie egy szép városnak, egy jó lakásnak stb.), de tényleges testi képességeket is megtanul (például a liftek, a mozgólépcsők használatát). A világ internalizálásának kiemelt idő-szaka kétségtelenül a gyermekkor. Ám építészetileg legalább ilyen érdekesek azok az esetek, amikor egy már megtanult környezeti szocializációs mintázatot írnak át az

8 Ebből adódik egyébiránt az építészsociológia kutatási dilemmája is. Miközben az életútinterjúk, kérdőívek elemzésekor a válaszadó által közölt narrációk, attitűdök „szociológiai tényként” elfogadandóak, az építészsociológiában a megfigyelő hozza létre a használó értékorientációját. A már említett szegregáció kapcsán pl. éles ellentétben lehet egy meglehetősen nyitottságról valló kitöltött Bogardus skála és az illető magas fallakkal körbezárt, erődszerű otthona valamelyik elegáns kertvárosi villanegyedben.

9 Steets ehhez még hozzátesszi, hogy miközben Gropius forradalmi újdonságokat hirdetett, alapvető szocializációs mintákat nem vett észre. Így például fel sem merült benne, miként a modern építészek java részében sem, hogy a konyha lehetne más is, mint tisztán „női territórium”.

10 Fontos megjegyezni, hogy az építészeti más művészeti ágakkal szemben különösen konzervatív műfaj. S bár az építészeti kriti-kákban (laudációkban) divatos „kísérletezésről” beszélni, a valóság az, hogy az építés túlságosan drága ahhoz, hogy az építető „kísérletekre” adja a megtakarított pénzét. Az innovációk többsége ezért a technológiai újításokhoz (olcsóbb és egyszerűbb megoldásokhoz), semmint az elméletileg megalapozott elképzelésekhez kapcsolódik.

építészek. Steets itt megint csak Gropius munkáira tér vissza. Életrajzi interjúkra alapozva az 1928-ban elkészült lapos tetős, Dessau-Törten kislakásos lakótelep belakását mutatja be. A végtelenül egyszerű belső tereket idővel tapéták, a német otthonoságot kifejező biedermeier bútorok lepték el. A racionális lakásbelsőket sem kímélték, falakat bontottak el azért, hogy a polgári lakásmódban kulcsszerepet játszó előszoba megfelelő, a vendégek fogadására alkalmas térré váljon (Steets 2015: 2127). Az ilyenfajta átalakítások világosan mutatják, hogy a térhasználók az építészeti valóságnak voltaképpen nemcsak használói, hanem létrehozói is.¹¹

A belakás folyamata természetesen nem korlátozódik a tényleges építészeti beavatkozásokra. Erre Steets is utal, noha az iménti példák azt sugallják, hogy elméletének középpontjában a környezet anyagiséga áll. Ám a belakás folyamatának az építésztről folyó diskurzus is része, sőt sok esetben itt dől el az épület jövője is. Ez a diskurzus megint csak több szálon fut, hiszen a tudományos munkákban is megjelenő professzionális értékelések mellett létezik egy hétköznapi (az írott szövegekben ritkábban megjelenő) olvasat is.¹²

Ezzel kapcsolatban a századforduló építészetének időben és társadalmi csoportok szerint is változó megítélésére szeretnék utalni. A 20. századi építészettörténet-írás a szecesszió és az eklektika ellenében határozta meg alapelveit. Mindez következett abból, hogy a huszadik század vezető stílusirányzata, a modernizmus részben az eklektika és a szecesszió tagadásából született. Ennek megfelelően a modern építészeti kánon hetvenes évekbeli válságáig a századfordulós építészet megítélése rendkívül rossz volt. Az elmúlt évtizedekben ugyanakkor (miközben a modern építészet maga is történeti stílussá öregedett) ez az egyoldalú értelmezés visszaszorult, és az újabb városképi elemzések már értéként tekintenek a századforduló, illetve az azt megelőző historizáló korszak épületeire (Nerdinger 2010: 17). Itt tehát arról van szó, hogy egy alapvetően változatlan (azért alapvetően, mert közben az épületek állaga romlott) építészeti környezet diskurzív olvasata változott meg. Bonyolítja a helyzetet, hogy a szakmai értékektől elszakadva a „laikus” közönség számára a szecesszió és az eklektika képviselte polgári korszak szinte mindvégig megőrizte kitüntetett szocializációs referenciáját. Az építészek és a laikusok ízlésvilágának különbsége végig jellemző volt a 20. századra.¹³

Steets tudásszociológiai értelmezésének nagy előnye, hogy az építészet kérdéskörét közelebb hozza a mai szociológiai gondolkodáshoz, amikor is az építészeti cselekvés létrejöttének mozzanataira koncentrálnak. Ezzel pedig a szociológia bevett módszertanának keretei között is vizsgálhatóvá teszi az építészsociológia tárgyát. Általános probléma lehet ugyanis, hogy a Delitz-féle makroszociológiai megközelítés empirikus alkalmazásához elengedhetetlen bizonyos fokú építésztudományos látásmódra szert tenni (Németh 2019: 200). Tény, hogy Delitz esetelemzéseiben a

11 Az már további kérdéseket vet fel, hogy az építészek ezeket a beavatkozásokat rendszerint negatívan értékelik.

12 E témának szenteli kötetét Kernich (2017).

13 Csupán egyetlen, de igen sokatmondó példa e téren Mocsár László Debrecen-szociográfiájának bevezető, építészeti fejezete, ahol a régi Debrecent állítja szembe a modernizálódó, de sivárnak érzett új várossal (Mocsár 1981: 14).

kétféle látásmód (szociológia és építészet) sikeresen egészíti ki egymást. Így például a posztfordista gazdaságszociológiai termelési módokat párhuzamosan értelmezi azokkal a designtörékvésekkel, amelyek igyekeznek a megjelenés szintjén elmosni vagy legalábbis nem kihangsúlyozni a különféle munkakörök (kékgallérosok–fehérgallérosok) és hierarchiaviszonyok (főnök–beosztott) közötti egyenlőtlenégi viszonyokat (Delitz 2009: 104). Elemzéseiből kirajzolódik, hogy a kortárs építészeti terek éppolyan normatív üzeneteket közvetítenek, mint annak idején a modernizmus, csak éppen más értékeket hangsúlyoznak. Más tanulmányok is felhívták a figyelmet arra, hogy míg korábban a rend, a megismerhetőség, a stabilitás fogalmi rendszere az épületeket, addig a mai tereinkben inkább a flexibilitás, a dinamika, az osztályok nélküli társadalom ideája érvényesül (Tutunel 2017: 25). Az építészeti tér és a társadalmi (érték)tér együttes szemléletéhez azonban ma még alig-alig kodifikáltak a módszertani eljárások. Maga Delitz is inkább esszéket ír. Mindez önmagában nem lenne probléma, ha magának az esszé műfajának a szociológián belül meglenne a survey jellegű tanulmányokkal összemérhető presztízse (Léderer 2002). Ezért fontos Steets elméletének módszertani hozadéka, hiszen utat nyit a bevált szociológiai módszerek alkalmazása előtt. Az építészeti társadalomképe vizsgálatára ugyanis kérdőívekkel vagy diskurzuselemzéssel is megvalósítható, akár csak a befogadás folyamata. Ám éppen ez az előny az építészet-szociológia számára egyben visszalépést is jelenthet. Hiszen hiába fogalmazza meg elméleti igényét az építészeti cselekvés egészének tárgyalására, ha az empiria továbbra is megmarad az emberek közötti interakció, a verbalizálható jelek szférájában. Steets elméletének építészet-szociológiai gyengeségét éppen az épített környezet vizsgálatának háttérbe szorulása jelenti.

Másfelől közelítve, de hasonló kritikákat fogalmaz meg a két szerző kapcsán Fischer is. Delitz esetében kiemeli, hogy bár világosan állást foglal a társadalmi cselekvés fizikai (és építészeti) meghatározottsága mellett, de nem képes megragadni a konkrét, az építészeti cselekvésben megnyilvánuló társadalmi technikákat (másként fogalmazva elemzései túlságosan is építészetcentrikusak). Steets esetében pedig hiányolja, hogy bár az építészet létrejöttének egyes mozzanatait részletesen elemzi, de közben éppen az objektív valóság sajátos, csak az építészetre jellemző tulajdonsága látszik elveszni (másként fogalmazva túlságosan is szociológiai megközelítésű) (Fischer 2017: 56). Fischer szerint az építészet-szociológiát az építészet immanens tulajdonságaira kell alapozni. A tanulmány következő fejezetében Fischer iménti elméleti alapvetését mutatom be részletesebben.

A nehéz médium

Fischer (2010; 2017) munkáiban következetesen a társadalmi érintkezés „nehéz” médiumának nevezi az építészetet, utalva annak helyhez kötöttségére és relatív stabilitására. Alapvetése, hogy az építészet-szociológia nem egyenlő az építészet szociológiájával, tehát a figyelem nem korlátozódhat az építési folyamat interakcióira (pl. épít-

tető-építész, publikum-művész stb.), hanem magára az építészetre kell irányulnia. Luhmann rendszerelméletére utalva az építészetet a társadalmasodás egyik médiumának tekinti, amely a végtelenféle variáció szűkítését hajtja végre a térben: *„A médiumot potenciális formaképződések végtelen horizontjaként képzelhetjük el: a tengerpart vizes homokja, melyben megjelenhetnek a lábnyomok, a levegő és a fény mint észleléseink médiumai, vagy a nyelv szavai, melyekben mondatok jelenhetnek meg. A forma a médiumban jön létre, és a médium mindig mint a forma jelöletlen oldala marad meg.”* (Tóth 2015: 9 értelmezésében Luhmann 2006 gondolatai; lásd továbbá Éber 2006). Az építészet azonban sajátos médium, amely különbözik minden más, szociális rendszereket létrehozó könnyű médiumtól. Miként Fischer fogalmaz: *„hasznos az építészetet más rendszermédiumokhoz hasonlítani, úgymint a nyelvhez, képhez, színpadhoz, szoborhoz, plasztikához vagy a zenéhez, de ez a szóhasználat – éppen a szociológia számára – azzal a veszéllyel jár, hogy az építészet speciális szociális dimenzióját veszítjük szem elől.”* (Fischer 2017: 57)

Fischer másik kiindulópontja Plessner (1975) filozófiai antropológiája, az úgynevezett excentrikus pozicionalitás. Az élettelen világgal szemben az élőlények igyekeznek elkülönülni környezetüktől, határt vonnak saját létezésük köré. Az állatoknál mindezek a funkciók jórészt öröklöttek, miközben az embernél ez tanult és önreflexív folyamat (azaz az ember képes saját magát is önmaga környezeteként látni). Plessner szerint az ember minden esetben „félkész” élőlény, amely a társadalmi környezet révén formálódik. Plessner az excentrikus pozicionalitást a test mesterséges és tudatos kiterjesztéseként ábrázolja, ami a ruházat esetében a legnyilvánvalóbb. Fontos látni, hogy itt a biológiai test és annak mesterséges kiegészítése szociális üzenettel is bír. Egy kabát például véd a hideg ellen, de társadalmi státuszt, értékrendet, identitást is jelöl. Hasonló a helyzet az építészettel is, csak jóval nagyobb léptékben. A ruha után az építészet az emberi bőr „harmadik” fokú kiterjesztése. Az épület egyszerre elhatárol, és a kapuk révén kontrollált kapcsolatokat hoz létre a társadalom tagjai között.

Fischer szerint tehát az építészet első számú szociológiai sajátossága, hogy térben megfogható, stabil határokat biztosít a társadalom tagjainak és intézményeinek. És hogy ennek mi a sajátossága, azt a nyelvvel való összevetés kapcsán érthetjük meg igazán: *„Az ember belső világát és külső környezetét folyamatosan szabályozza, rendezi. Ilyen rendező eszköz lehet a nyelv, amely azonban a lélegzethez kötött és leheletkönnyű eszköz, ellentétben a test biológiai határaitól elszakadó építészettel, amely nehéz és stabil.”* (Fischer 2017: 59). Az építészet tehát mindenekelőtt hozzájárul a rendszer és környezete közötti határ stabilitásához (pl. ház-kert, telek-utca, falu-határ), ezzel pedig egyszerűsíti, hierarchikusan szervezi és átláthatóvá teszi a környezetet. Fischer gondolatát egy példával illusztrálnám: az iskolával. Azzal, hogy az iskola épülete térben elhatárolódik a környezetétől, a gyerekeket érő társas ingereket is képes kontrollálni. Ezzel pedig hozzájárul az oktatási rendszer önállósodásához, saját magát felépítő képességéhez, autopoéziséhez.

Fischer (2017: 59) szerint az építészet második számú sajátossága, hogy bejárhatósága miatt feloldódik benne a cselekvő és a tárgy karteziánus értelemben vett elkülönülő viszonya. Egy szerszám, ruhadarab vagy más, az ember biológiai képességeit kiegészítő, az emberi cselekvést technicizáló tárggyal szemben az építészet egyszerre lehet a cselekvés tárgya és foglalata is. Harmadik pontként az építészetet mint hangulatteremtő médiumot említi. A hangulatteremtő médiumok között azonban megint csak sajátos helyet foglal el. Fischer a zenét hozza fel példaként, amely időben korlátozott, míg az építészet (legalábbis a zenével összehasonlítva) állandó, mozdulatlan, igen lassan változó. Ebből következik, hogy az építészet nemcsak hangulatkeltő, de generációkon átívelő stabilitásélményt is nyújt.

A generációkon átívelő jelleg az építészet negyedik szociológiai tulajdonsága. Baecker-t (2015: 70) idézve olvashatjuk Fischernél: „Egyetlenegy fal, ajtó, ablak sem lehet társadalmilag közömbös. Irányítanak, ellenőrizik a ki- és bejárást, meghatározzák a tájékozódási pontokat. Mindez folyamatos reakciót, döntéseket igényel a tekintetben, hogy elfogadjuk-e vagy elutasítjuk-e az épített környezet sugallta cselekvésmintát.” (Fischer 2017: 61). Az építészeti környezet tehát voltaképpen megelőzi a cselekvés bármely egyéb szintjét, hiszen már akkor (és azután is) ott van, hogy az ember belép bármilyen további társas interakcióba.

Fischer gondolatait folytatva ennek az állításnak a relevanciája sehol nem érvényesül jobban, mint a régészetben, ahol az épületromoknak sokszor más médiumok nélkül kell megjelenítenie elmúlt társadalmi rendszereket. Ám éppen a régészet a példa arra is, hogy az épített környezet önmagában hiányos, néha pedig teljesen értelmetlen. Ráadásul még az álló épületek esetében sem egyértelmű azok rendszeralkotó képessége (lásd bővebben Trebsche et al. 2010). Az építészet tehát véleményem szerint nemcsak sajátosan nehéz médium, hanem – a nyelvi kommunikációval összevetve legalábbis – hiányos médium is. Márpedig ha elfogadjuk, hogy az építészet nem képes a nyelvi struktúrákkal összevethető komplexitású rendszert létrehozni, felmerül a kérdés, vajon az építészeti cselekvés fogalma helyettesítheti-e a szociológiában a társadalmi cselekvés weberi definícióját. A válasz inkább nem, ám ekkor egy újabb kérdés is felmerül, nevezetesen az, hogy az építészetszociológia miként viszonyuljon a szociológia jó évszázadon át kodifikált tudományterületéhez.

Az építészetszociológia helye

Fischer (2017: 57) és Delitz (2009: 120) nem kevesebbet állít, mint hogy az építészetszociológiát a szociológiai megismerés központi paradigmájává kellene tenni. Úgy vélem, hogy noha a tudományterület kijelölésének folyamatában fontos a célok megfogalmazása, némileg túlzó ez a kívánalom. Nemcsak azért, mert nincsenek meg ennek az intézményi feltételei. A szociológia ugyanis a maga sajátos cselekvésfelfogásával mélyen beágyazódott a tudományterületek közé, nincs szüksége ilyen mértékű paradigmaváltásra. Másrészt az építészetszociológia kibontakozásához meglátásom

szerint nem a szociológiai megismerés centrumát kell megcélozni, hanem annak interdiszciplináris határterületeit megerősíteni.

Az idézett szerzők azon gondolata, hogy az építészeti környezet felismerése és tudatosítása módosíthatja, kiegészítheti a társadalmi cselekvésről alkotott általános szociológiai fogalmainkat, önmagában megállja a helyét. Ám azt is látni kell, hogy bármennyire is a szociológia lényegét érintő kérdéstről van szó, már számos paradigmaváltás lezajlott anélkül, hogy a szociológia lényege megváltozott volna. Elég csak a hálózatelméletekre utalni, illetve a témánk szempontjából különösen érdekes Latour-féle (1992) társulások szociológiájára, amely egyébiránt az építészet-szociológusok által is gyakran hivatkozott elmélet (Szabari 2007). A Latour-féle Actor-Network Theory (társulások szociológiája) a weberi cselekvésfelfogás kritikájából indul ki, azt állítva, hogy végső soron nem az egyén és a cselekvés maga, hanem a hálózat és a hálózatban lezajló „cselekmény” a fontos. A hálózatnak pedig nemcsak személyek, hanem tárgyak is részesei lehetnek. Ez a paradigmaváltás azonban a nem kívánt következménnyel járhat, hogy „a latouri cselekvő körülhatárolása bizonytalan” válik (Szabari 2007: 114). Nem történhet-e valami hasonló elbizonytalanodás a cselekvő építészet fogalma körül?

Utaltam rá, hogy az építészet-szociológiai elméletek empirikus alkalmazásakor a legtöbb esetben a már bevált módszertani eljárásokat alkalmazzák, így például interjúkat, diskurzuselemzéseket (lásd Fischer–Delitz 2009). Márpedig ezek az eljárások a bevett szociológiai cselekvéseméletekre épülnek, és arra keresik a választ, miként hozzák létre, érzékelik, használják és interpretálják az emberek környezetüket (legyen szó embertársaikról, intézményekről vagy éppen az épített világról). Sokszor úgy tűnhet, hogy az esettanulmányokat olvasva nem új tudományos paradigma születését látjuk magunk előtt, hanem egy új szakszociológiát.

Az elméletek által felvázolt építészet-szociológia akkor jöhet csak létre, ha – miként arra Fischer is felhívta a figyelmet – a szociológia mellett az építészet is egyenlő súllyal szerepel. Ehhez azonban nemcsak a szociológiai cselekvés fogalmat kell kiegészíteni, hanem az építészetet is újra kell definiálni – miként Delitz javasolta munkáiban. Az építészet-szociológiai kutatás számára ugyanis nem az egyes épületek vagy városképek kvalitása, netán művészi kifejeződése a fontos, hanem a környezet egésze. Különösen jelentősek a tömegjelenségek, így például a családiház építkezések, a kevésbé nívós „külvárosi” bérházépítkezések, a kisarchitektúrák, például az üzletportálok kialakítása, a feliratok. Mindezek a kérdések pedig részben már átvezetnek újabb területekre, például a vizuális szociológiához (Sztompka 2009: 13). Az építészet e kevésbé rangos tömegjelenségei aligha vizsgálhatók a művészettörténet-írás módszereivel.

Az imént felvetett probléma a rangos és a tömeges építészet között nem ismeretlen az építészeti kutatásokban sem. Korábban a népi építészet vetett fel hasonló dilemmákat, hiszenolyan alig-épitményeket kellett tárgyalnia (például istállóként használt deszkabódékat, primitív ágasfás veremházakat), amelyek első ránézésre nem állnák meg a helyüket a középkori katedrálisokat és barokk templomokat felvonulta-

tó gyűjteményekben. A probléma áthidalását segítette a modern építészet funkcióforma összetartozását hangsúlyozó alaptézise, amely a népi építészet egyszerű szerkezeteit az adott élethelyzetben elérhető legracionálisabb megoldásként mutatta be (lásd például Tóth 1961). Észre kell venni, hogy ez az érvelés voltaképpen szociológiai jellegű, hiszen egy adott társadalmi csoport (parasztság) időben változó életmódját, munkakörülményeit, technikai tudását és technikai kultúráját írja körbe.

De nemcsak az építészettörténet-írás halmozott fel építésztársadalmi téziseket, hanem más rokon tudományok is. Így például a történettudományban vagy a földrajztudományban is találhatunk egy-egy, a maguk szakterületét tekintve szintén a határon lévő (vagy azon túl tekintő) munkát. Csak illusztrációképpen érdemes Elisabeth Lichtenberger (2011) nevét megemlíteni, aki széles körben használt városföldrajzi összefoglaló munkájában egy szociológiai fogalmat, a szegregációt kapcsolta össze a városformák időben és politikai rendszerek szerint változó mintázataival.

A további tudományterületi példák mégoly vázlatos számbavétele is önálló tanulmányt igényelne. Ami azonban kiemelendő, hogy az építésztársadalmi elméletalkotás számára nemcsak a bevett szociológiai fogalmak állnak rendelkezésére, hanem interdiszciplináris területként támaszkodhat az építészet, a néprajz, a földrajz, a történettudomány, a környezetpszichológia, a kulturális antropológia vagy akár az irodalomtudomány, a filozófia eredményeire is. Ezért nem lényegtelen, hogy az építésztársadalmi kutatásokat a szociológiai kutatások fő sodrában (és ezzel az építészettől és a rokon tudományoktól relatíve távol) vagy annak határmezsgyéjén, de az épített környezettel foglalkozó többi tudományhoz relatíve közel helyezzük el.¹⁴ Ahhoz tehát, hogy létrejöjjön a hazai építésztársadalmi mező, nem elég a szociológián belüli ismereteket újraértelmezni. Mindenekelőtt számba kell venni azokat a tudományos eredményeket, amelyek a szociológián kívül születtek ugyan, de építésztársadalmi relevanciával bírnak. Másodsor pedig olyan új kutatási kérdések kellenek, ahol egy közös tárgy, helyszín, épület, probléma kapcsán több tudományterület együttműködik. Így remélhető, hogy feltáruznak az építészet mélyebb társadalmi összefüggései, illetve hogy az építésztársadalmi kutatás hosszú távon képes lesz integráló, összekötő szerepet betölteni a humán alapú építésztudomány területén.¹⁵

Abstract: The study analyses the relationship between architectural sociology and sociology. It focuses on the central issue of the so called “architectural action”. According to the concept of architectural action the built environment is not only a background, stage or imprint of social relations, but it is an actor itself within the social interactions. Thus, the architecture cannot be a neutral actor in the society: it defines hierarchical relations, segregation processes or social roles. Similar to other mediums of the culture (for example the language) architecture is part of the sociological processes. The paper builds upon the theories

14 További érdekes kérdéseket vetne fel, miként érdemes kezelni a tudományok közötti átjárhatóságot. A posztmodern tudományfelfogások elvetik a korábbi szakterületekre jellemző kizárólagosságot, és olyan fogalmakat vezetnek be, mint az ambivalencia-reflexió, dekonstrukció, tetralema (bővebben lásd Sárkány 2014: 159).

15 Erre a feladatra jött léte a szerző által vezetett „Térformák – Társadalomformák” könyvsorozat és kutatóműhely, amely 2020 tavaszáig hat kötetet gondozott, és ugyanennyi kötetre való előkészítő konferenciát szervezett meg. Lásd bővebben: <https://tertar.webnode.hu> (letöltés: 2020. április 04. 16.)

of three authors. According to Delitz, all social institutions not only have architectural forms, but these social forms cannot exist without a spatial dimension. Delitz suggests that the subject of architecture should be extended into a more comprehensive notion of the built environment. The architecture as art cannot answer all the sociological aspects. The theory of Steets starts from the micro level and she wants to grasp the essence of architectural action through the triad of the formation, reception and objectification (socialisation). Steets' merit is that she opened a wide door for the usual sociological methods in architecture sociology. Finally, in addition to the two authors, Fischer aims to understand the peculiarities of architecture. He means that the architecture is a timeless and stable social medium compared to other media like language or music. The common conclusion of the three theories is that Weber's concept of social action has to be rethought and the material dimension of the social life should be more reflected. Even more they argue that sociology should redefine its subject. On the contrary this paper argues for an interdisciplinary approach, which is able to interpret and integrate all the neighbouring fields (like urban geography, ethnography of rural dwellings, environment psychology) which deals with the human aspects of the architecture.

Keywords: architecture sociology, architectural action, built environment, human aspects of the architecture

Irodalom

- Baecker, D. (2015): Die Stadt der Unbekannten. In: *Archithese* Bd. 2., 66-71.
- Berger, P. L. – Luckmann, T. (1988): *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés.* Ford. Tomka M. Budapest: Józsefvárosi Műhely.
- Berger V. (2018): *Térré szőtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiaelméletekben.* Budapest: L'Harmattan Kiadó és Könyvpont Kiadó.
- Berki M. (2014): Széttöredezve – a soroksári úti ipari terület funkcionális fragmentációja. *Kultúra és Közösség*, 5(2): 43–56.
- Brenner, J. (2017): The face of German democracy: parliament and government buildings in Berlin. *Belvedere Meridionale*, 29(4): 194–199.
- Bobek, H. – Lichtenberger, E. (1966): *Wien, Bauliche Gestalt und Entwicklung seit der Mitte des 19. Jahrhunderts.* Wien: Verlag Hermann Böhlau.
- Csanádi G. – Csizmady A. – Kocsis J. B. – Kőszeghy L. – Tomay K. (2010): *Város tervező társadalom.* Budapest: Sík Kiadó.
- Csizmady A. (2008): *A lakóteleptől a lakóparkig.* Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Csurgó B. (2014): A vidék nosztalgiaja. Kulturális örökség, turizmus- és közösség-szervezés három észak-alföldi kistérségben. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 4(2): 1–20.
- Davis, M. (1999): Los Angeles, az erődváros: a városi tér militarizációja. *Budapesti Negyed*, 7–8(4–1): 27–50.
- Delitz, H. (2008): Architektur, Artefakt, Kreativität: Herausforderungen soziologischer Theorie. In Rehberg, K.-S. (Hg): *Die Natur der Gesellschaft: Verhandlungen des 33. Kongresses der Deutschen Gesellschaft für Soziologie in Kassel.* Frankfurt / New York: Campus.

- Delitz, H. (2009): *Architektursoziologie*. Bielefeld: transcript. (= Einsichten Themen der Soziologie)
- Delitz, H. (2010): *Gebaute Gesellschaft. Architektur als Medium des Sozialen*. Frankfurt/New York: Campus.
- Éber M. Á. (2006): Komplexitás redukálva. *BUKSZ*, 18(4): 333–342.
- Eißbach, W. (2001): Antitechnische und antiästhetische Haltungen in der soziologischen Theorie. In Lösch, A. – Schräge, D. – Spreen, D. – Stauff, M. (Hg.): *Technologien als Diskurse. Konstruktionen von Wissen, Medien und Körpern*. Heidelberg: Synchron, 125–138.
- Farkas Z. (2006): A racionális cselekvés, a társadalmi cselekvés és kölcsönhatás. Miskolc: Miskolci Egyetem. (= Társadalomelmélet 5.)
- Fischer, J. (2010): Architektur als „schweres Kommunikationsmedium“ der Gesellschaft. Zur Grundlegung der Architektursoziologie. In Trebsche, P. – Müller-Scheeßel, N. (Hg.): *Der gebaute Raum. Bausteine einer Architektursoziologie vormoderner Gesellschaften*. Münster–New York–München–Berlin: Waxmann, 63–82.
- Fischer, J. (2017): Gebaute Welt als schweres Kommunikationsmedium der Gesellschaft. Architektur und Region aus architektursoziologischer Perspektive. In Karstein, U. – Schmidt-Lux, T. (Hg.): *Architekturen und Artefakte. Zur Materialität des Religiösen*. Wiesbaden: Springer, 49–69.
- Fischer, J. – Delitz, H. (Hg.) (2009): *Die Architektur der Gesellschaft. Theorien für die Architektursoziologie*. Bielefeld: transcript Verlag. (= Sozialtheorie)
- Helms, H. G. (1992): *Die Stadt als Gabentisch. Beobachtungen der aktuellen Städtebauentwicklung*. Leipzig: Reclam-Verlag.
- Hidas Z. (2013): A tér szociológiai felfedezése. In *Pannonhalmi Szemle*, 21(4): 35–45.
- Karstein, U. – Schmidt-Lux, T. (Hg.) (2017): *Architekturen und Artefakte. Zur Materialität des Religiösen*. Wiesbaden: Springer. (= Veröffentlichungen der Sektion Religionssoziologie der Deutschen Gesellschaft für Soziologie)
- Keller, M. (2017): Szocialista lakhatás? A lakáskérdés az 1950-es években Magyarországon. Budapest: L'Harmattan – OSZK.
- Kernich, S. (2017): *Alltägliche Architektur. Die gebaute Umwelt in unserer Alltagswirklichkeit*. Konstanz–München: UVK.
- Kószeghy L. (2019): Társadalmi részvétel a magyarországi várostervezésben, tervezésszociológiai megközelítésben. In: Belügyminisztérium, Önkormányzati Koordinációs Iroda (szerk.): *A helyi önkormányzatok fejlődési perspektívái Közép-Kelet Európában: Közös tanulás és innovációk / Perspectives of Local Governments in Central-Eastern Europe: Common Learning and Innovations*. Budapest: Belügyminisztérium Önkormányzati Koordinációs Iroda: 70–89.
- Latour, B. (1992): Where are the missing masses, sociology of a few mundane artefacts. In Bijker, W. E. – Law, J. (eds.): *Shaping Technology / Building Society. Studies in Sociotechnical Change*. Cambridge: MIT Press: 225–259.

- Léderer P. (2002): *A szociológus, a módszerei, meg a szövege. Rögeszme-félék a mesterségről*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Lichtenberger, E. (2011): *Die Stadt: Von der Polis zur Metropolis*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Löw, M. (2001): *Raumsoziologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (2006): *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Budapest: Gondolat Kiadó. (= Társadalomtudományi Könyvtár)
- Meggyesi T. (2009): *Városépítészeti alaktan*. Budapest: Terc.
- Miklóssy E. (1995): A Hungária körút átalakulása. *Budapesti Negyed*, 9(3). <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00008/miklossy.htm> (letöltés: 2020. április 16.)
- Mocsár G. (1981): *Délibábjaim városa*. Budapest: Magvető Kiadó. (= Magyarország Felfedezése)
- Németh K. (2019): A helyek szellemétől a terek erejéig. A kortárs szépirodalom szociografikus olvasata. In Kollár Á. – Tamáska M. (szerk.): *A genius loci. Irodalom és építészet*. Budapest: Martin Opitz Kiadó, 193–218. (= Térformák–Társadalomformák: TérTár kötetek 5.)
- Nerdinger, W. (2010): Warum wurde und wird rekonstruiert – Rekonstruktion als politische, ideologische oder ästhetische Handlung. In Hassler, U. – Nerdinger, W. (Hg.) *Der Prinzip Rekonstruktion*. Zürich: ETH Hochschulverlag, 14–63.
- Plessner, H. (1975 [1928]): *Die Stufen des Organischen und der Mensch. Einleitung in die philosophische Anthropologie*. Berlin: de Gruyter.
- Sárkány P. (2014): *A filozófia mint praxis. Tanulmányok a filozófia, a pszichoterápia és a szociálpedagógia határterületeiről*. Budapest: L'Harmattan – Sapientia.
- Schäfers, B. (2003): *Architektursoziologie. Grundlagen–Epochen–Themen*. Wiesbaden: Springer.
- Schäfers, B. (2012): Architektur. In Eckardt F. (Hg.): *Handbuch Stadtsoziologie*. Wiesbaden: Springer, 365–377.
- Simmel, G. (1957): *Brücke und Tür. Essays des Philosophen zu Geschichte, Religion, Kunst und Gesellschaft*. Michael Landmann (Hg.) Stuttgart: K. F. Koehler.
- Steets, S. (2015): *Der sinnhafte Aufbau der gebauten Welt. Eine Architektursoziologie*. Berlin: Suhrkamp. (= Einsichten Soziologische Themen)
- Szabari V. (2007): A társulások szociológiája. *Szociológiai Szemle* 1–2: 109–118.
- Szelényi I. (1973): *Városszociológia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Sztompka P. (2009): *Vizuális szociológia. A fényképezés mint kutatási módszer*. Budapest – Pécs: Gondolat Kiadó – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.
- Tamáska M. (2018): *Metropolen. Bécs Budapest Wien. Prallele Stadträume aus dem 20. Jahrhundert / Párhuzamos városképek a 20. századból*. Salzburg–Wien: Mury Salzman.
- Tóth B. (2015): *A tudomány, mint funkcionálisan elkülönült társadalmi alrendszer. A tudomány rendszerelméleti megközelítése*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem.
- Tóth J. (1961): *Népi építészetünk hagyományai*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.

- Trebsche, P. – Müller-Scheeßel, N. / Reinhold, S. (2010): *Der gebaute Raum Bausteine einer Architektursoziologie vormoderner Gesellschaften*. Münster – New York – München – Berlin: Waxmann. (= Tübinger Archäologische Taschenbücher 7.)
- Tutunel, P. (2017): Nem csupán egy tégl a falban: a tanító tér. In Sárkány P. – Tamáska M.: *A tanulás helyei: iskolaépítészet*. Budapest: Martin Opitz Kiadó, 15–31. (= Térformák–Társadalomformák: TéTár kötetek 1.)
- Will, T. (2008): Geschichtsbuch oder Stadtsalon? Der Wiederaufbau des Dresdner Neumarkts aus der Sicht von „Modernisten“ und „Traditionalisten“. *Wissenschaftliche Zeitschrift der Technischen Universität Dresden*, 57(3-4) (2008): 126–130.

Gazdasági és társadalmi integrációs modellek perifériális térségekben

A szociális földprogram, a közfoglalkoztatás és a szociális szövetkezetek működésének jellemzői hátrányos helyzetű kistélepléseken

Csoba Judit – Sipos Flórián

csoba.judit@arts.unideb.hu; floriansipos@gmail.com

Beérkezés: 2019.11.05.

Átdolgozott változat beérkezése: 2020.03.05.

Elfogadás: 2020.04.07.

Összefoglalás: A hátrányos helyzetű mezőgazdasági térségek peremhelyzetű csoportjainak sikeres gazdasági és társadalmi beilleszkedése érdekében mind szélesebb körben alkalmazzák napjainkban a „társadalmi befektetés” jellegű szociális integrációs modelleket hazánkban és Európa más országaiban is. Az integrációs modellek a résztvevők egyéni kompetenciáinak, munkavállalói készségeinek fejlesztését, jövedelemszerző, önfenntartó képességeinek javítását és a piac okozta egyenlőtlenségek csökkentését célozzák. Tanulmányunkban Polányi (1997) „kettős mozgás” elméletéből kiindulva elemezzük a lokális térben működő integrációs modelleket és azok sajátosságait. Vizsgáljuk egyfelől a (diszfunkcionálisan működő) önszabályozó piaccal szemben kialakított állami beavatkozás formáit (közfoglalkoztatási program, startmunka mintaprogram), másfelől az alulról szerveződő, a „beágyazott gazdaság” mintáját követő integrációs rendszerek (szociális földprogram, szociális szövetkezet) működését. Feltételezzük, hogy az alulról és felülről építkező integrációs modellek komplementer módon működnek a leghatékonyabban, lehetővé téve az eltérő helyzetben lévő célcsoportok lokális gazdaságban való differenciált részvételét és az integráltság fokának növekedését. Mindemellett úgy véljük, hogy az állami beavatkozás formája és mértékének növekedése az utóbbi években jelentősen csökkenti az önkéntesen szervezett és demokratikusan működő integrációs modellek mozgásterét, és folyamatosan erősíti a „neopatrimonialis” rendszerek kiteljesedését a lokális térben. A tanulmány alapjául szolgáló kvalitatív kutatást két Horizont 2020 program (InnoSI és CoSIE)¹ keretében végeztük. A 3 éves kutatómunka során 14 – többnyire 2000 fő alatti, hátrányos helyzetű – települést vontunk a mintába, és 54 interjút készítettünk. Kutatási eredményeink azt igazolják, hogy a fokozott állami beavatkozás eredményeként a lokális társadalmak önszerveződő gazdasági és önvédelmi mechanizmusai nem vagy csak aránytalanul kis mértékben fejlődtek az utóbbi években. A felülről kezdeményezett „egydimenziós” integrációs modellekben a „társadalmi befektetés” jelleg kevésbé érvényesül, és a redisztributív függőségek új formái jelennek meg.

Kulcsszavak: szociális szövetkezet, közfoglalkoztatás, szociális földprogram, „neopatrimonializmus”, társadalmi befektetés

1 InnoSI-projekt (Innovative Social Investment: Strengthening communities in Europe): Grant Agreement Number: 649189 <https://cordis.europa.eu/project/id/649189>

CoSIE-projekt (Co-creation of Service Innovation in Europe): Grant Agreement Number: 770492 <https://cosie.turkuamk.fi>

A jelenlegi tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00022 számú, „Debrecen Venture Catapult Program” című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

1. Bevezető, elméleti, fogalmi keretek

1.1. A kutatás aktualitása, elméleti keretei

A hátrányos helyzetű mezőgazdasági térségekben élő peremhelyzetű csoportok társadalmi és munkaerőpiaci integrációjára létrejött modellel kapcsolatban az utóbbi években határozott irányváltásnak lehetünk tanúi Magyarországon. Míg az első Orbán-kormány 2010–2014 közötti szakaszában a közfoglalkoztatás mindent felülíró dominanciája érvényesült (Magyar Munka Terve 2011), a 2014-ben kezdődő második kormányzati ciklusban a szociális szövetkezetek iránti elköteleződésé lett a meghatározó szerep. Akár az első, akár a második szakaszt elemezzük, azt tapasztaljuk, hogy egy-egy meghatározó integrációs modell kiemelésével a többi modell versenyhelyzetbe került. A differenciált célcsoport szükségleteihez igazodó, komplex integrációs rendszerek kialakítása helyett a problémamegoldó kampányok feladata lett a munkanélküliség gazdasági és társadalmi következményeinek kezelése.

Az új ideológiai és gazdasági modell jól elemezhető a Polányi (1997) által „kettős mozgás”-ként („double movement”) azonosított értelmezési keretben. Polányi szerint az önszabályozó piac erősödése protekcionista ellenreakciókat vált ki, amelynek során felerősödik az állam szerepe. Az állami beavatkozás mértéke és formája azonban a tudományos és szakpolitikai körök legtöbbet vitatott kérdése. A beavatkozás során ugyanis nehéz megtalálni azt a középutat, amely egyfelől védelmet nyújt a társadalom tagjainak, másfelől az érintetteket nem fosztja meg a demokratikus működéshez szükséges szabadságtól. A fokozott állami beavatkozás során ugyanis a szerepek folyamatosan újraértelmeződnek az állam és az állampolgár, a központi és a lokális szereplők között. A túlzott állami beavatkozás könnyen vezet paternalista vagy tekintélyelvű neopatrimoniális (Ladányi–Szelényi 2004: 27) rendszerhez, amelyben a patrónus-kliens viszony a meghatározó. A patrimoniális rendszerek vezetőinek deklarált célja, hogy megóvják a társadalmat a piac vagy a kapitalista gazdaság okozta káros következményektől. Ez a folyamat azért igazán veszélyes, mert a „klientalizmus, vagyis a közjavak és állami erőforrások felhasználása a klientúra lojalitásának biztosítása érdekében” (Illéssy–Csizmadia 2015: 116) rövid távon az alárendelt társadalmi szereplők érdekeit is szolgálja. Az állampolgároknak így nem sok esélyük van arra, hogy megvédjék magukat az erőforrásokat és a hatalmat – elvileg az ő védelmük érdekében – folyamatosan centralizáló állammal szemben. Sőt igen hamar azonosulnak az állam által kínált „kliens” szereppel az ígért biztonságért cserébe. Jól mutatja ennek a mechanizmusnak a működését például a foglalkoztatáspolitikában egyre szélesebb körben alkalmazott „workfare” programok köre, amely társadalmi integráció helyett inkább fegyelmező vagy büntető szerepet tölt be a mind erőteljesebb központi szabályozás mellett működő másodlagos munkapiacra. A vidéki térségekben mégis alig váltanak ki ellenállást ezek a programok annak ellenére, hogy a társadalom felső rétegei számára az elsődleges munkapiacra biztosított gazdasági

„laissez faire”-modell mellett a vesztesek körében a gazdaságban és a társadalomban egyaránt a büntető paternalizmus válik meghatározóvá (Wacquant 2012).

A nyilvánvaló kudarcokkal működő önszabályozó piaccal szemben, az állam által szervezett, felülről történő beavatkozás mellett egy másik lehetőség a Polányi (1944) által elemzett olyan gazdasági integrációs sémák erősítése lenne, amelyek a formális gazdasággal szemben a beágyazott gazdaság sajátosságait mutatják. A kényszerítő „workfare” modellel szemben ezek a mikrotérségekben, településeken működő, önkéntes alapon, alulról szerveződő olyan integrációs mechanizmusok, amelyek az ott élő peremhelyzetű csoportok számára a társadalmi és a munkaerőpiaci részvételt is lehetővé teszik.

A fentieket figyelembe véve kutatásunk célja azoknak a napjaink Magyarországon működő integrációs modelleknek a vizsgálata, amelyek vállalják, hogy a kudarcokkal működő önszabályozó piac veszteséinek a kiszolgáltatottsággal, a jövedelemnélküliséggel és az alávetéssel szemben védelmet biztosítanak úgy, hogy védett körülmények között lehetőséget kínálnak a munkaerőpiaci és a társadalmi részvételre.

Kutatásunk során az empirikus adatokat hátrányos helyzetű, főként mezőgazdasági térségben, kis lélekszámú (többnyire 2000 fő alatti) településen élő munkanélküliek és szociális segélyezettek programjaira vonatkozóan gyűjtöttük. Kiemelten vizsgáltuk az integrációs modellek körében jelentős szerepet játszó közfoglalkoztatást, valamint ennek speciális formáját, a startmunka programot, a társadalmi vállalkozások egyik korai formáját, a szociális földprogramot és az ezredfordulót követően kialakuló szociális szövetkezeteket is, amelyek első generációja a már széles körben alkalmazott szociális földprogramra épült (G. Fekete – Lipták 2014; Nagyné Varga – Soltész 2015; Csoba 2017).

A tanulmány első részében a vizsgált négy integrációs modell rövid bemutatására kerül sor. Ezt követi a kutatási hipotézisek megfogalmazása és a vizsgálati módszerek leírása. A harmadik fejezetben kísérletet teszünk a lokális integrációs modellek összehasonlító elemzésére. Az utolsó fejezetben a kormányzat által napjainkban kiemelten támogatott integrációs modell, a szociális szövetkezetek sajátosságait mutatjuk be.

1.2. A négy integrációs program rövid bemutatása

1.2.1. A szociális földprogram

A jövedelemkiegészítő háztartásgazdaságok nagy tradícióval rendelkeznek Magyarországon. A kilencvenes években azonban a háztáji gazdaságok és a termelőszövetkezetek együttműködése összeomlott, és elkezdődött a leszakadó mezőgazdasági térségek pauperizációja (Bartal 2001; Jász 2003; Nagyné Varga 2007; Rácz 2009; 2013; Vida–Vidra 2015). A ház körüli gazdaság és kertkultúra hagyományainak újjáélesztése jó megoldásnak tűnt a drasztikusan növekvő vidéki szegénység kezelésére. Az 1992-ben létrehozott szociális földprogram célcsoportja főként a hátrányos helyzetű kistelepüléseken élő, a mezőgazdasági termeléshez szükséges vagyonnal nem rendelkező, szociálisan hátrányos helyzetű személyek, családok köre. Az önfenntartó képesség javításának és a termelési kultúra elsajátításának szükségessége joggal

merült fel ezeken a településeken, hiszen a kertek művelésének hiánya az elmúlt 20 évben egyre általánosabbá vált. A kis lélekszámú településeken, a házak melletti kertekben a rendszerváltást megelőzően virágzó kertkultúra és a családok megélhetését segítő háztáji gazdaság elenyészett.

A szociális földprogram évente kerül meghirdetésre a részt venni kívánó települések számára. A pályázó családok számára lehetőséget kínál a háztáji jellegű mezőgazdasági kistermelésre, illetve állattartásra, valamint az önellátás képességének erősítésére. Bár a szociális földprogram közel 30 éves, a modell korlátozott anyagi támogatással² máig modellkísérletként működik. Sikerei ellenére nem tudta elérni azt a szerepet, amelyet nagyobb támogatottság esetén betölthetett volna az elmara-
dott vidéki térségek pauperizálódó háztartásai körében.

1.2.2. A közfoglalkoztatás

A foglalkoztatás bővítése érdekében közpénzekből finanszírozott tranzitfoglalkoztatás a 2010-es évek foglalkoztatáspolitikájának „zászlóshajója”³ lett. A közfoglalkoztatási programok célja az alacsonyan képzett, tartósan munka nélkül lévő személyek visszavezetése az elsődleges munkaerőpiacra, valamint a tranzit típusú foglalkoztatási forma bevezetésével a passzív ellátások felváltása munkához kötött jóléti ellátásokkal. A közfoglalkoztatás – mint az egyik legmeghatározóbb, feltételekhez kötött jóléti ellátás – a segélyezés és a valódi munkavégzés között helyezkedik el (Csoba 2010; 2011).

A közfoglalkoztatási program fennállása óta a kritikák kereszttüzeiben áll. A leggyakrabban hangsúlyozott érv a program működtetésével szemben, hogy csupán jelentős költségek árán és időlegesen javítja a foglalkoztatási mutatókat (különösen az alacsonyan képzett, rossz munkaerőpiaci pozícióval rendelkező célcsoport körében), a szegénység társadalmi okait individuális okokká transzformálja, és a munkanélküliek képességeinek, lehetőségeinek hiánya helyett a motivátlanságot állítja a hivatalos retorika középpontjába (Fekete–Lipták 2014; Csoba 2015; Vida–Vidra 2015; Asztalos Morell 2015; Szőke 2015; Kovai 2016; Koltai et al. 2018a; Asztalos Morell 2019).

1.2.3. Startmunka mintaprogram – mezőgazdasági komponens

A közfoglalkoztatás egy speciális formája a startmunka mintaprogram, amelyet a leginkább hátrányos helyzetű kistérségekben, főként vidéki településeken szervez-

2 A szociális földprogram 2019. évi költségkerete a pályázati kiírás szerint 180 000 millió forint. Az elnyerhető összeg felső határa a pályázó települések számára 1 300 000 Ft/év. http://www.emet.gov.hu/_userfiles/felhivasok/SZOC_FP/szoc_fp_19/szoc_fp_19_kk_paly_felhivas_vegleges.pdf. (letöltés: 2019. december 15.) A kormányzat által kiemelten támogatott szociális szövetkezetek 2010–2014 között 8 milliárd forintot kaptak, 2014–2020 között pedig 40 milliárd forintot terveznek fordítani a szociális szövetkezetek fejlesztésére, amelynek jó része uniós forrás. A támogatással kapcsolatos további részletek: <http://szosov.hu/az-eu-tenyleg-szocialis-gazdasagot-epit>. (letöltés: 2020. február 10.)

3 A „zászlóshajó” fogalom – a közfoglalkoztatás keretében szervezett mintaprogramra utalva – Pintér Sándor belügyminiszter és Hoffmann Imre helyettes államtitkár 2013 májusában a kormány közfoglalkoztatási oldalán közzétett közleményben olvasható. https://kozfoglalkoztatás.kormany.hu/download/7/53/e0000/nemzetkozi%20konferencia%20kiadvany_hu.pdf (letöltés: 2020. január 12.)

A fogalmat azonban a közfoglalkoztatással kapcsolatban kibontakozó viták során nemcsak a mintaprogramokra, hanem szélesebb értelemben a közfoglalkoztatási programra is használták. Lásd pl. a Magyar Közgazdasági Társaság „Vitatott zászlóshajó: a közfoglalkoztatás” c. szakmai vitáját 2012. november 20-án. <https://www.mkt.hu/hu/2012/11/20/vitatott-zaszloshaj-a-kozfoglalkoztatats/> (letöltés: 2020. január 12.)

nek. 2011-ben 13 megyében, azon belül 28 kistérség 493 településén összesen 980 kistérségi mintaprogram indult el (G. Fekete – Lipták 2014: 131), ami az eltelt évek során folyamatosan bővült. 2019 márciusában már 42 347 főt foglalkoztattak a startmunka mintaprogramokban (BM 2019).

A foglalkoztatás bővítése érdekében szervezett értékteremtő program egyik formája a *startmunka mezőgazdasági mintaprogram*. 2019 márciusában ebben a formában 16 524 közfoglalkoztatott dolgozott (BM 2019). A kormányzati elképzelések szerint ezeknek a helyi startmunka mintaprogramoknak a jelentős része a központi forrásoktól fokozatosan függetlenedik, gazdasági szempontból önállóvá válik, és **szociális szövetkezeti formában működik tovább**. A programmal kapcsolatos kritikák úgy vélik, a startmunka keretében végzett tevékenységek nem a nyílt munkaerőpiacra vezetnek, de sok esetben nem is a szociális szövetkezetek felé. Az önkormányzatok számára ez a lehetőség elsősorban költségmegtakarítást jelent, a programok piaci kötődései esetlegesek és gyengék, a foglalkoztatottak képzettsége, kompetenciái nem alkalmasak a szövetkezeti működés biztosítására (G. Fekete – Lipták 2014; Váradi 2015; Koltai et al. 2018b).

1.2.4. A szociális szövetkezet mint a negyedik integrációs modell

A 2004. évi EU-csatlakozást követően a mezőgazdasági térségek integrációs programjaival kapcsolatban szakmai irányváltás volt jellemző a hazai szakpolitikában. A szűkülő források miatt egyfelől a hosszú távú programok biztosítása helyett a rövid ciklusú integrációs programok kerültek előtérbe, másfelől kiemelt cél lett a hazai források kiváltása az Európai Unió által a csatlakozást követően rendelkezésre bocsátott forrásokkal. Főként ezzel magyarázható, hogy a kormányzat és a szakpolitika részéről egy határozott útkeresési kísérlet kezdődött a szociális szövetkezetek irányába (Simkó–Tarjányi 2011; Soltész 2012; Németh 2012; 2013). A szövetkezetekről szóló 2006. évi X. törvény és a szociális szövetkezetekről szóló 141/2006. (VI. 29.) kormányrendelet mindezekre reagálva teremtette meg a szociális szövetkezet kereteit hazánkban.

A napjainkban működő szociális szövetkezetek működési feltételei azonban 2016-ban alapvetően megváltoztak. A manchesteri kritériumok⁴ szerint működő, alulról szerveződő és önkéntes alapon működő gazdálkodó közösség eszményét a 2016. évi CXLV. törvény 35. § (1) bekezdése alapjaiban írta felül. A szociális szövetkezetnek ugyanis a természetes személyeken kívül a jogszabály által előírt módon *kötelezően tagja* legalább egy helyi vagy nemzetiségi önkormányzatnak, illetve ezek jogi személyiségű társulásának vagy egy törvényben szabályozott karitatív szervezetnek a képviselője. Az önkormányzatok kötelező tagsága mellett érvelve a döntéshozók arra hivatkoztak, hogy kifejezetten előnyös, ha a szociális szövetkezetekben

4 A szociális szövetkezetekkel kapcsolatos legfontosabb alapelveket a következő dokumentum foglalja össze: Nemzetközi Szövetségének Állásfoglalása a szövetkezeti identitásról (A szövetkezés nemzetközi alapelvei), Manchester, 1995. szeptember 22. <http://www.szoszov.hu/a-szovetkezes-nemzetkozi-alapelvei> (letöltés: 2020. január 15.)

jelen van a korábbi közfoglalkoztatási programok szervezője, hiszen adminisztratív tapasztalattal és háttérrel, forrással és kapcsolatrendszerrel erősítheti a szövetkezetek tevékenységét (Karádi 2016; Koltai et al. 2018b). Az önkéntes alapon szerveződő és alulról építkező szociális szövetkezeti modellt ennek megfelelően 2017. január elsejével felváltja a főként az önkormányzatok által irányított és a Belügyminisztérium „szakmai koordinációjával” működtetett modell.⁵

2. Kutatási hipotézisek és módszerek

2.1. Kutatási hipotézisek

Tanulmányunkban Polányi (1997) „kettős mozgás” elméletéből kiindulva elemezzük a lokális térben működő integrációs modelleket és azok sajátosságait. Vizsgáljuk egyfelől a diszfunkcionálisan működő önszabályozó piaccal szemben kialakított állami beavatkozás formáit (közfoglalkoztatási program, startmunka mintaprogram), másfelől az alulról szerveződő, a „beágyazott gazdaság” mintáját követő integrációs rendszerek (szociális földprogram, szociális szövetkezet) működését.

Megítélésünk szerint a fokozott állami beavatkozás eredményeként a lokális társadalmak önszerveződő és önvédelmi mechanizmusai nem vagy csak aránytalanul kis mértékben fejlődtek az utóbbi években. A túlzott állami beavatkozás még a meglévő integrációs kereteket is „központosítja”, és paternalista értékek erőteljes közvetítésével korlátozza az alulról szerveződő integrációs modellek kiteljesedését.

Az önszabályozó piaccal szembeni ellenreakció során kialakult mindkét modell (protekcionalista állam – önmagát megszervező társadalom) biztonságot ígér a peremhelyzetű társadalmi csoportok számára, de a versengő stratégiának köszönhetően főként azok a modellek erősödnek meg, amelyek a centralizált, paternalista struktúrák működését erősítik. Mindezek alapján feltételezzük, hogy:

- 1.) Az integrációs modellek a centralizált irányítás ellenére a viszonylagos önállóság lehetőségeit használva még komplementer szerepben működnek a lokális társadalmakban, kombinálva a szociális és a foglalkoztatási elemet.
- 2.) A most kialakulóban lévő, negyedik integrációs modell (a szociális szövetkezetek) megerősödésére – annak ellenére, hogy a kormányzati retorika középpontjában vannak – a civil szervezetekkel szembeni ellenállás, a központosított forráselosztás, valamint az egyéni és szervezeti jóléti függőség miatt a manchesteri kritériumok által meghatározott keretek között jelenleg nincs lehetőség.

⁵ A szociális szövetkezetek működési feltételeinek magyarországi átalakulásáról további részletek a tanulmány 4. fejezetében olvashatók.

- 3.) Az önkéntesen szerveződő és demokratikusan működő szociális szövetkezetek jogi, gazdasági és társadalmi feltételei nem állnak rendelkezésre napjaink Magyarországon. A szociális szövetkezetek kormány által elképzelt és támogatott formája a „neopatrimoniális” rendszerek kereteit erősíti.

2.2. A kutatás módszere, a minta jellemzői

A többszörösen hátrányos helyzetű kistelepülések körében a mezőgazdasági művelés⁶ szerepének, önfenntartó képességnek megismerése érdekében 2016–2019 között kvalitatív kutatást végeztünk, amelynek során 14 településen 54 félig strukturált interjút készítettünk az integrációs programok szervezőivel és résztvevőivel. A kutatást keretét két Horizont 2020 program (InnoSIE és CoSIE) program biztosította. Az adatgyűjtés során létrehozott kvalitatív adatbázist Nvivo tartalomelemző programmal elemeztük.

Az integrációs modellekre vonatkozó tapasztalatok és elvárások összegzéséhez a tartalomelemzés során az alábbi, az elméleti keretekhez igazodó két fődimenziót és hat aldimenziót alkalmaztuk.

Fődimenziók:

- a.) kötelező vagy önkéntes a részvétel
(feltételhez kötött paternalizmus – közösséget erősítő önszerveződés)
- b.) a munkavégzés egyénileg vagy csoportosan történik
(az individuális „túlélő”-érdekek erősítése – a közösségi együttműködés értékének erősítése)

Aldimenziók:

- a.) szervezeti keretek
- b.) az irányítás alapelvei
- c.) önállóság, az egyéni felelősség mértéke
- d.) a gazdasági tevékenység jelentősége, forrásai
- e.) időbeli keretek
- f.) a fenntarthatóság esélyei

A mintába került településeket az integrációs modellek szempontjából kulcsfontosságúnak tekinthető – Szabolcs-Szatmár-Bereg, Borsod-Abaúj-Zemplén, Jász-Nagykun-Szolnok, Nógrád – megyéből választottuk. Ezekben a megyékben a legszélesebb körű az integrációs modellek alkalmazása. A mintába bekerült 14 településből 11 település 2000 fő alatti község, illetve kistelepülés volt, 3 település lélekszáma 3000 és 8000 fő között volt. Mind a területi elhelyezkedést (rossz gazdasági adottságokkal rendelkező, határ menti vagy zsáktelepülések), mind a lakosság összetételét (nagyarányú roma és peremhelyzetű lakossági csoportok) illetően a minta települései

⁶ Valamennyi, a mintába bevont településnek vannak hagyományai a mezőgazdasági tevékenység terén. Ezek a hagyományok azonban az iparosodással, valamint a földtulajdon szerkezet átalakulásával a rendszerváltást követő években – jelentős munkanélküliséget és jövedelemhiányt okozva – háttérbe szorultak. Az általunk vizsgált integrációs modellek keretében épp ezeket a hagyományokat kívánták feléleszteni és az önellátás/jövedelemtermelés számára kereteket biztosítani.

többszörös hátránnyal rendelkeznek, így valamennyi településen komoly múltja van az integrációs programoknak: jelenleg is legalább két integrációs program működik.

3. Az integrációs modellek egymáshoz való viszonya

Az integrációs modellek összehasonlításakor elsőként a két fő vizsgálati dimenzió – az önkéntesség-kötelezettség, az egyéni-közösségi részvétel – mentén képeztünk csoportokat, majd az interjúalanyoktól kapott információk alapján a termelési és a jövedelmi szint, valamint a program célja szerint végeztünk összehasonlítást.

Az önkéntesség-kötelezettség elvét tekintve a szociális földprogramban és a szociális szövetkezetekben az önkéntesség elve érvényesül. A programban való részvételre jelentkezni kell (néha túljelentkezés is előfordul), és számos feltételnek meg kell felelni.

„Én döntöttem el, hogy most ebben részt akarok venni vagy nem, azért is mondták el a feltételeket, mert ha nem, akkor azt tudomásul vették, hogy nem, és akkor van más ember, aki jelentkezett.” (5. sz. település, 30-as nő)

A közfoglalkoztatás és a startmunka mintaprogram „workfare” jellegű. Mindkettőnek az alapja a feltételekhez, adott esetben a munkavégzéshez kötött jóléti ellátás. A megkérdezettek a program kötelező jellegét hangsúlyozták: akit hívnak, annak menni kell, mindegy, milyen programról van szó, ellenkező esetben a jóléti ellátást megszüntetik. Az interjúalanyok többsége jól ismeri a jóléti függőség mechanizmusainak különböző szintjeit is.

„Hát ez a munka nem csak az önkormányzattól függ. Függ azon is, hogy a munkanélküli hivatal kit rendel ki [közfoglalkoztatásra]. Tehát, ugye, akit kirendel, azt kötelező bevenni az önkormányzatnak.” (1. sz. település, 30-as férfi)

Az egyéni és közösségi munkavégzés dimenziójának kiemelése a megkérdezettek szerint azért szükséges, hogy láthatóvá váljon az egyéni teljesítmény és felelősség, valamint az önállóság szerepe, jelentősége az adott integrációs modellben. Az önálló munkavégzés tekintetében ugyanis jelentős deficiteket mutat a célcsoport.

„Ezek az emberek elég nehezen kezelhető emberek. Lehet, hogy nem is dolgoztak még munkahelyen, nem nagyon tudják a 8 órát ledolgozni [...]” (4. sz. település, polgármester)

Az egyéni munkavégzésre alkalmatlannak ítélt személyeket a legtöbb esetben alacsony munkaintenzitású csoportokban foglalkoztatják, és tevékenységüket viszonylag erős kontroll alatt végzik.

1. táblázat: Az integrációs sémák fő dimenziói, az integráció szintjei és a jövedelemszerzés módja

	Egyéni munkavégzésre fókuszáló	Közösségi munkavégzésre fókuszáló
A részvétel önkéntes	<p>Szociális földprogram</p> <ul style="list-style-type: none"> – alacsony termelési szint – alacsony jövedelmi szint – cél: az önellátás <p>ÉLELMISZERTERMELÉS</p>	<p>Szociális szövetkezetek</p> <ul style="list-style-type: none"> – magas termelési szint – közepes jövedelem + reciprocitás – cél: az önfenntartó árutermelés <p>MEGÉLHETÉST BIZTOSÍTÓ ALAPJÖVEDELEM</p>
A részvétel kötelező	<p>Közfoglalkoztatási program</p> <ul style="list-style-type: none"> – alacsony termelési szint – alacsony jövedelmi szint – cél: a jövedelemtermelés <p>ALACSONY SZINTŰ MUNKAJÖVEDELEM</p>	<p>Startmunka mintaprogram</p> <ul style="list-style-type: none"> – közepes termelési szint – „fél-piaci” rendszerek az áruterelésben – cél: a közösségi önellátás + áruterelés <p>KÖZÖSSÉGI INTEGRÁCIÓ + MUNKAJÖVEDELEM</p>

Forrás: Saját szerkesztés a kutatási adatok alapján

Mint az 1. sz. táblázatban is látható, a közfoglalkoztatás, illetve a szociális földprogram a legalacsonyabb belépési küszöb a munka világába, ahol az alap- és kulcskompetenciák, illetve a termelési kultúra hiánya miatt alacsony a termelési szint, és ezzel arányosan alacsony a jövedelemszint is. A szociális földprogram élelmiszertermelése nem biztosítja a család valamennyi szükségletének kielégítését, csupán kiegészítő jövedelmet jelent.

A közfoglalkoztatási program esetében ugyancsak szükség lenne a minimálbérnél alacsonyabb jövedelem kiegészítésére a megélhetés biztosítása érdekében, de ezekre a szükségszerű kiegészítésekre a rendszer keretei nem adnak lehetőséget.

„A közfoglalkoztatás, az egy veszett fejsze nyele. Lengethetjük a zászlót, de ettől még nem lesz szél. Úgyhogy én azt mondom, hogy a közfoglalkoztatást meg kellene reformálni, hogy érdemleges legyen, tudjunk felmutatni belőle valamit. Nem statisztika kell, hogy ennyit foglalkoztatunk ennyi bérért.” (4. sz. település, 50-es férfi)

Mindezek következtében a két modell csak átmeneti lehet, hiszen tartós fennmaradása esetén a kielégítetlen szükségletek halmozódása növeli a deprivációt és a szegénység mélységét. Mindkét modell csupán „félutas integrációt” biztosít: elindít, de nem juttat célba. Mivel egyiknek sincs érintkezése a piaccal, akár csapdahelyzeteket is teremthet, ha a célcsoport tagjai nem léphetnek tovább egy következő integrációs szintre.

A startmunka mintaprogramban és a szociális szövetkezetben magasabbak a teljesítményelvárások és komplexebb a juttatások rendszere, hiszen mindkét rendszerben a munkával szerzett jövedelem mellett további (többnyire természetbeni) juttatások, reciprok hozamok tartoznak, és mindkét modellben biztosított a piaccal való érintkezés, még ha a startmunka mintaprogramban csak korlátozott mértékben is. A többféle támogatásnak köszönhetően az integráció foka is magasabb lehet, mint

az előző két modellben, de hogy sikerül-e valódi integrációt elérni az integrációs programok keretében, az a programot szervező szakértő szerint kétséges.

„[...] az a helyzet, hogy egy önkormányzati közfoglalkoztatással a versenyszférában versenyképesnek lenni, annak nagyon kicsi az esélye énszerintem. Ennek több oka van, az egyik az az szerintem, hogy nincsenek meg hozzá a hatékony termelésnek a feltételei, másrészt ne felejtjük el, hogy azok az emberek, akiket mi foglalkoztatunk, azok éppen a versenyszférából szorultak ki, tehát kevésbé tudnak olyan hatékonyan dolgozni, hatékonyan termelni, mint akik a versenyszférában vannak, hisz ők abban a versenyszférában alulmaradtak.” (12. sz. település, közfoglalkoztatás-szervező)

Hogy a modellek képesek-e beváltani a gazdasági és társadalmi integrációra vonatkozó ígéretüket, az nagyban függ attól, hogy a részvétel önkéntessége, illetve kötelezettsége mellett milyen további jellemzőkkel rendelkeznek. Ezeket a jellemzőket integrációs modellenként a 2. sz. táblázatban összegezzük.

2. táblázat: Az integrációs modellek sajátosságai

	Szociális földprogram	Közfoglalkoztatási program	Startmunka min-taprogram	Szociális szövetkezet
a.) Szervezeti keretek	Települési vagy kisebbségi önkormányzat szervezi	Főként települési, vagy kisebbségi önkormányzat szervezi, de civil szervezeteknek is lehetőségük van a foglalkoztatásra	Főként települési önkormányzat szervezi	Civil szervezetek önrányító rendszerre működteti
b.) Az irányítás alapelvei	„Welfare” jelleg, támogató + mérsékelt kontrolllelem együtt	„Workfare” jelleg, az alkalmazottakkal szemben elsődleges a kontrolljelleg	„Workfare” jelleg, a kontrollelem a hangsúlyos	Egyenrangúság, mindenkinek egy szavazat, önrányítás, felelősségvállalás
c.) Önállóság, egyéni felelősség	Támogatott önállóság, jelentős mozgástér, egyéni felelősségvállalás	Alkalmazotti tudat, alárendeltség, függőség, autokratikus irányítás	Alkalmazotti tudat, alárendeltség, függőség, erős paternalizmus	Közösségi termelés, egymásrautaltság, tulajdonosi attitűd
d.) Gazdasági tevékenység, források	Motiváltság, erőteljes érdekeltségi viszonyok, önálló cselekvési tér a tevékenység mennyiségi és minőségi kritériumaival kapcsolatban, azonos összegű állami támogatás + önerő	A politikai szempontok elsődlegessége a gazdasági szempontokkal szemben, egyedüli forrás az állami támogatás, nincs piaci érintkezés, ár- és díjbevételek nem lehetséges	Mérsékelt érdekeltség az eredmény és a teljesítmény terén, a működés szempontjából meghatározó az állami támogatás, a termékek piaci értékesítése erősen szabályozott és korlátozott	Széles körű érdekeltség az eredmény és a teljesítmény terén, a termékek piaci értékesítése elvárt, adományok gyűjtése, társadalmi támogatások fogadása lehetséges
e.) Időbeli keretek	Korlátlan, tranzitív	Korlátozott, tranzitív	Korlátozott, tranzitív	Korlátlan
f.) A fenntarthatóság esélyei	Az egyéni befektetések függvényében azonos vagy bővített szinten lehetséges	Az önálló bevétel hiánya miatt nincs esély a fenntartásra	A korlátozott piaci érintkezés és az alacsony termelékenység miatt nincs esély az önfenntartásra. Maguk a szervezők is sok esetben ellenérdekeltek a magasabb hozamokkal és az intenzív munkavégzéssel kapcsolatban, mert akkor kevesebb állami támogatást kapnak.	A markáns piaci jelenlét miatt jelentős az esély a fenntartásra. Sokféle díjazás lehetséges, ami szintén növeli a szervezet túlélőképességét (fizetés, részesedés, kedvezmények, juttatások, szolgáltatások stb.)

Forrás: Saját szerkesztés a kutatási adatok alapján

A szociális szövetkezetek esetében nem a 2016. évi jogszabályi változást követően érvényesülő jellemzőket tüntettük fel, hanem a manchesteri kritériumok szerinti, önkéntes alapon szerveződő és alulról építkező modell jellemzőit vettük számba, hogy jól érzékelhető legyen az eltérés a modell jelenlegi gyakorlati alkalmazása és ideáltipikus formája között.

3. táblázat: Az integrációs modellek leggyakoribb kombinációi

	Szociális földprogram	Közfoglalkoztatás	Startmunka mintaprogram	Szociális szövetkezet
Szociális földprogram		„Háztáji” modell	„Hagyományos tsz”-modell	-
Közfoglalkoztatás			„Uradalom”-modell	„Önfenntartó falu”-modell
Startmunka mintaprogram				
Szociális szövetkezet				

Forrás: Saját szerkesztés a kutatási adatok alapján

Az egyes településeket vizsgálva az integrációs modellek legkülönbözőbb kombinációival találkozunk (3. sz. táblázat) annak függvényében, hogy milyen a település gazdasági helyzete, a lakosság kor, képzettség, motiváltság szerinti összetétele, munkakultúrája, mennyi ideje kísérleteznek a településen integrációs programok megvalósításával, és milyen hagyományok jellemzőek a településen együtt élők körében.

A továbbiakban az integrációs modellek leggyakoribb kombinációit és a gyakorlatban megvalósuló modellek sajátosságait mutatjuk be.

3.1. „Hagyományos tsz”-modell: a szociális földprogram és a startmunka mintaprogram együttműködése

A szociális földprogramban részt vevők 2/3-a nő volt. A polgármesterek az interjúk során elmondták, hogy tudatosan alakították a női és férfi szerepeket az egyes programokban, mert korábban is úgy volt, hogy a férfiak eljártak dolgozni, a nők pedig a háztartást vitték és kiegészítő jövedelmet termeltek. A modell számos tekintetben hasonlít a szocializmus idején működő termelőszövetkezetek és az ahhoz tartozó háztáji gazdaságok együttműködéséhez. „Már megint egy tsz-ben érzem magam.” – mondja a helyzetet summázva az egyik interjúalany (10. sz. település, szakértői interjú).

A modell kulcsa sok esetben a polgármester személye:

„[...] agrárvégzettsége van, és reggel 6-tól este 6-ig ott van a területen, és gyakorlatilag személyesen irányít mindent [...]” (5. sz. település, jegyző)

„Én azt nem is gondoltam, hogy egy polgármesternek mennyi mindennel kell foglalkoznia, és mennyi mindent kell tudni. Én is el szoktam sütni a poént: most már én tsz-elnök is vagyok, mert gazdálkodik az önkormányzat, és csodájára járnak ide az emberek. (7. sz. település polgármestere)

Mivel a férfiak most nem tudnak eljárni más településre dolgozni, a segélynél és a szociális földprogram bevételeinél magasabb jövedelmet garantáló startmunka mintaprogramban dolgoznak, és az általuk megtermelt jövedelmet forgatják be a ház körüli gazdaságba. A nők a szociális földprogramban a „háztájit” művelik. A startmunka mintaprogram keretében vásárolt gépek biztosítják a háztáji gazdaságok, kertek gépi művelését (ingyen vagy alacsony költséggel), garantálják a művelés szakmai

hátterét (szakember, vetőmag, vegyszerezés), lehetőséget kínálnak a felesleges termék értékesítésére (szociális bolt, termelési integrációkban történő felvásárlás stb.), és magasabb integráltságot biztosítanak a közösségi részvétel mentén a település társadalmában.

„[...] magamból kiindulva én biztos nem mennék fel oda [a szomszéd városba] dolgozni! Én inkább itthon vagyok, és próbálok mindig kialakítani valamit, hogy jó legyen. (11. sz. település, 26 éves nő. Jelenleg a szociális földprogramban „uborkázik” és szilvalekvárt főz értékesítésre)

A modell kockázata az erős közösségi függőség, az alacsony tranzitív hatás, és hogy a „félpiaci” megoldások (reciprocitás, cseregazdaságok, természetben nyújtott javadalmak) nem mindig jelentenek jövedelemgaranciát. A helyi önkormányzat vezetőjének sok esetben meghatározó szerepe van a „hagyományos tsz”-modell paternalista karakterének kialakításában és fenntartásában. Ezt a szerepet erősíti egyfelől, hogy az önkormányzat tulajdonosként a legtöbb esetben a helyi gazdaság központi szervezete, így az önkormányzat vezetője – szerepéből adódóan – az egyes számú gazdasági vezető is a településen: mint korábban a tsz-elnök. Másfelől a korábbi önkormányzati szerepek (pl. hatósági, szolgáltatási szerepek) folyamatos szűkülésével felértékelődik a gazdasági szerep, így az önkormányzati vezető gazdasági szerepe is.

3.2. „Háztáji” modell: a szociális földprogram és a közfoglalkoztatás együttműködése

A „háztáji” modell számos hasonlóságot mutat a „hagyományos tsz”-modellel. A legtöbb esetben itt is a nők végzik a ház körüli teendőket és a növénytermesztéssel, állattartással kapcsolatos feladatokat a szociális földprogram keretén belül, míg a férfiak a közfoglalkoztatásban szervezett munkahelyen dolgoznak.

„[...] mi rendszeres uborkázók vagyunk. Most ne gondoljatok nagy mennyiségre, mert ugye azért még munka után... most például 240 méter uborkánk van, amit még munka után kényelmesen el tudunk végezni.” (11. sz. település, 40-es nő)

A „háztáji” modell az egykeresős családmódel több vonását is őrzi, hiszen a nők szociális földprogramban végzett tevékenységének a legtöbb esetben nincs pénzben megjelenő hozadéka, így a fő – jelen esetben többnyire szakképzettség nélkül a közfoglalkoztatásban dolgozó férfi – keresővel szembeni függősége megmarad. Mivel a közfoglalkoztatásba vonásról a kistelepüléseken a legtöbb esetben a polgármester dönt, és a háztartások jövedelme (a transzferjövedelmeket leszámítva) csaknem kizárólag a férfiak közfoglalkoztatásából származik, a polgármester szerepe a „háztáji” modellben is a személyhez kötött paternalista struktúrákat erősíti.

A szocializmus idején általános gyakorlat köszön vissza a modellben, ahol az ipari bérmunka (a legtöbb esetben férfi keresőhöz kötődő) és a családi gazdaság kombinálása biztosította a megélhetést. A közfoglalkoztatásból származó jövedelem likvid

alapként éppúgy feltétele a szociális földprogramban vagy azon kívül megszervezett háztáji gazdaság működésének, mint a „hagyományos tsz”-modellben. Önmagában egyik elem sem lenne elegendő a család szükségleteinek kielégítéséhez.

A család anyagi helyzete azonban a „háztáji” modellben némileg kedvezőtlenebb, mint a „hagyományos tsz”-modellben, hiszen a közfoglalkoztatásban dolgozóknak – pl. a startmunka kertészetével szemben – a legtöbb esetben nincsen a munkahelyről származó kiegészítő jövedelme, igénybe vehető szolgáltatási köre (pl. gépi művelés, értékesítési hálózat, felvásárlási lehetőség, termelési integráció, szaktanácsadás), így gazdasági szempontból sérülékenyebb a modell. Ugyanakkor – mivel elemeiben kevésbé egymásra épülő a rendszer – kisebb erővel érvényesül a modell „lock-in” hatása. A közösségben végzett startmunkával szemben a közfoglalkoztatás sok esetben egyénileg vagy kevésbé zárt közösségekben valósul meg, rövidebb ciklusú, több bizonytalanságot magában hordozó, sok esetben alacsonyabb presztízsű, de nagyobb mobilitási hajlandósággal járó munkavégzés. A kisebb mértékű közösségi beágyazódásnak köszönhetően nagyobb a modellből való kilépés valószínűsége, különösen a férfiak esetében, mint a „hagyományos tsz”-modellben.

3.3. „Uradalom”-modell: a közfoglalkoztatás és a startmunka mintaprogram együttműködése

Az „uradalom”-modellben a háztartások kevesebb mozgástérrel és önállósággal rendelkeznek, mint az előző két modellben. Míg az előző két esetben a szociális földprogram keretében az időbeosztás, a termelés mennyiségi és minőségi jellemzői egyéni döntési körben voltak, az egyéni felelősség, a tulajdonosi tudat, az egyéni érdekelttség és az autonómia, ha kis mértékben is, de jelen volt. Ebben a modellben mindkét foglalkoztatási forma – a közfoglalkoztatás és a startmunka – esetében az alkalmazotti tudat a meghatározó, amely korlátozott felelősséggel és autonómiával jár. Mivel mindkét tevékenység az önkormányzat által szervezett, a munkavállalónak nincs semmilyen önállósága.

Az „uradalom”-modellben a közvetlen vezénylés, a napi irányítás a munkát szervező önkormányzat, illetve annak megbízottja, a legtöbb esetben a polgármester kezében van.

„A polgármester 1990 óta mindig egyedüli jelöltként indul. Úgy működik, mint egy földesúr egy feudális berendezkedéssel. A település egy része cselédsorban van, kiszolgáltatva a polgármesternek a közfoglalkoztatásban. [Rajta kívül] senki nem tudja, hogy ki hova van felvéve, kinek mit kellene csinálni.” (8. sz. település, 60-as férfi)

A legitimitás alapja a személyes hatalmon túl, hogy a startprogramban termelt termékeket a település lakói között szétosztják. A modell fenntartásában mindemellett nagy szerepe van a településen élők körében érvényesülő tanult tehetetlenségnek. A nem formalizált, személyközpontú irányítási rendszert jól illusztrálja egy nagy tekintéllyel, jól menő vállalkozással rendelkező polgármester:

„A településen [a polgármester] az egyetlen tekintély, akihez szükség esetén fordulhatnak. Egyfajta pótszülő, aki a hatalom letéteményese: mivel a szolgáltatások többsége hiányzik a településről, probléma esetén nemcsak közéleti, hanem magánéleti (családi konfliktusok, lelki, anyagi, gyerekneveléssel kapcsolatos) problémákban, kérdésekben is minden további nélkül hozzám fordulnak.” (2. sz. település, polgármester)

A település irányítása erősen központosított, paternalista modell keretében valósul meg. *„Az egész falu úgy működik, mint a XIX. századi majorság.” (7. sz. település, polgármester)* Természetesen a majorságot a polgármester irányítja.

A modell kockázata – mint látjuk – az erős függőség, a minimális piaci érintettség és motiválatlanság. A túlélési stratégiák tekintetében pedig kisebb a cselekvési, döntési tér és az erős redisztributív struktúrának köszönhetően gyengébbek a reciprok rendszerek, mint az előző két modellben.

3.4. „Önfenntartó falu”-modell: a közfoglalkoztatás, a startmunka mintaprogram és a szociális szövetkezet együttműködése

Az integrációs programokat működtető települések jövőjével kapcsolatban a forrásosztó kormányzat részéről gyakran megfogalmazódott az elvárás: a gazdasági és társadalmi befektetések és fejlesztések eredményeként a településnek „önfenntartóvá” kell válnia. Jóllehet a települések egy része komoly lépéseket tett a gazdasági függetlenség érdekében, az „önfenntartó falu” modelljében a mintába került települések vezetői többnyire nem hisznek.

„A [...] település kapcsán az önfenntartás teljes egészében nem igaz, hiszen az MTZ traktorokat és a bele való gázolajat mi nem tudjuk előállítani. Részben függők vagyunk, de minden egyes olyan termést, amit saját magunk is megtermelhetünk, azt megtermelünk, mert minek adjunk ki olyanra pénzt, amit mi is meg tudunk termelni. [...] Így sok pénz marad bent az önkormányzat kasszájában. „ (6. sz. település, polgármester)

Van, aki nem a modell korlátait, hanem magának az ötletnek a jogosságát is vitatja: *„Nem arról van szó, hogy visszamegyünk a középkorba, hogy mindent megtermelünk magunknak, bezárkózunk, és amit megtermeltünk, azt megesszük, és mi közünk a világhoz. [...] Nem, [...] az a cél, hogy [...] mindent én csináljak [...]. Ha így lenne, lassan visszatérnénk az ősközösségbe. (14. sz. település, jegyző)*

Az „önfenntartó falu” modelljét lehetővé tevő szervezeti keret a szakpolitikai stratégia szerint a közfoglalkoztatás és a startmunka program alapjaira épülő szociális szövetkezet lenne. A program kiterjesztése azonban nem minden ellenállás nélkül valósul meg, hiszen a szocializmus idején kényszerrel összehozott szövetkezeti múlt sokakban vált ki ellenérzést a szövetkezés bármiféle formájával szemben.

Bár az „önfenntartó falu” modelljével kapcsolatban számos kritika és kétely fogalmazódott meg, a megvalósítási kísérletekkel kapcsolatban mind elméleti, mind

gyakorlati oldalról elismeréssel is találkozunk. A pozitív vélemények közül figyelemre méltó az, amelyik az egymásra épülő integrációs elemek (a közfoglalkoztatás, a startmunka és a szociális szövetkezet) előnyeire utal. Határozott törekvés figyelhető meg továbbá a kétkeresős családmodell kialakítására. A modellnek vannak piaci elemei is, amelyekkel jövedelmeket is be tudnak hozni az egyébként viszonylag zártan működő gazdasági rendszerbe. Jóllehet a teljes mértékű „önfenntartást” a megkérdozett településvezetők nem tartják reális célnak, de egyértelműen utalnak arra, hogy az egyéni érdekeltségek fokozatos erősítésével nagyfokú anyagi önállóságot és javuló életminőséget sikerül kialakítani az érintett településeken.

„Nem biztos, hogy nekem kell kitalálni, hogy ki mit csináljon. [...] Tudok feltételeket, helyiséget biztosítani, de nem szeretnék prédikátor lenni, csak esetleg egy tag [...]” (11. sz. település, polgármester)

A modell kockázata egyfelől, hogy a szociális szövetkezetek új jogszabályi kerete jelentősen korlátozza a szociális szövetkezetek önállóságát. További nehézséget jelent, hogy a hátrányos helyzetűek körében évtizedek alatt kialakult tanult tehetetlenség megnehezíti az egyéni/közösségi befektetéseken alapuló, önfenntartó rendszerek kialakítását.

3.5. Az integrációs modellek sajátosságainak és kapcsolatrendszerének összegzése

Az integrációs modellek jellemzőinek összefoglalásaként elmondhatjuk, hogy számos hasonlóság mellett az egyes modellkombinációk önálló karakterjegyekkel bírnak, és jól illeszkednek a településen élő hátrányos helyzetű csoportok képességeihez és szükségleteihez, valamint a lokális térben kirajzolódó hatalmi mechanizmusokhoz. A modellkombinációk elemzése során nyilvánvalóvá vált, hogy a célcsoport sokszínűsége, a települések adottságai és az integrációs programok egyedi karaktere nélkülözhetlenné teszi a lokális szükségletekhez igazodó, komplementernek tekinthető, egymásra épülő komplex programok jelenlétét a lokális térben. Az integrációs modellek központból szabályozott preferenciarendszere és kampányciklusok szerinti finanszírozása azonban sok esetben megnehezíti és kiszámíthatatlanná teszi a modellek működését és együttműködését. A szakpolitika által generált versenyhelyzetből az integrációs modellek közül a szociális szövetkezet és az „önfenntartó falu”-modell látszik győztesként kikerülni. A manchesteri kritériumok szerint szerveződő szociális szövetkezetek támogatása, fejlesztése még akár biztosíthatná is a mezőgazdasági térségekben élő peremhelyzetű csoportok egy részének a társadalmi és munkaerőpiaci integrációját, erősíthetné a szolidaritásra épülő és az öngazgatás útját járó „beágyazott” gazdaság szervezeteinek jelenlétét, csökkentve a diszfunkcionálisan működő önszabályozó piac következményeit és kockázatait. A kérdés csupán az, hogy a napjainkban kibontakozó szövetkezeti modell milyen mértékben felel meg a Polányi által megrajzolt, alulról szerveződő gazdaságra vonatkozó kritériumoknak.

4. A szociális szövetkezetek magyarországi karaktervonásai

4.1. A szociális szövetkezetek kialakulása és meghatározó reformjai Magyarországon

Magyarország Európai Unióhoz való csatlakozását követően, a jogszabályok EU-joganyaghoz való harmonizálásakor kerül be a szociális szövetkezet mint speciális szövetkezeti forma a magyar jogrendszerbe. A szövetkezetekről szóló 2006. évi. X. törvény nemcsak az EU követelményeihez, hanem a szövetkezeti mozgalom alapelveit a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége által 1934-ben rögzítő Rochdale-i⁷ és az 1995-ben rögzített manchesteri elvek főbb pontjaihoz is igazodott: önkéntesség és nyitott tagság, demokratikus tagi ellenőrzés, a tagok gazdasági részvétele, autonómia és függetlenség, oktatás, képzés, tájékoztatás, szövetkezetek közötti, közösségi felelősség.

Talán a kedvezőtlen történelmi tapasztalatokra visszavezethető, szövetkezetekkel szembeni ellenállás vagy az új szervezetek alapításához szükséges forráshiány is okozta, hogy a jogszabály megjelenését követően, 2007-ben csak 36 szociális szövetkezet⁸ jött létre, amelyek támogatására 945 millió forintot biztosítottak (Simkó-Tarjányi 2011).

A szociális szövetkezetek szervezésének új ciklusa kezdődött az Orbán-kormány hatalomra lépését követően. A költségvetési kiadások kímélése érdekében gyorsítani szerették volna a közfoglalkoztatásból kivezető folyamatot. Erre a célra a szociális szövetkezeti szektort kívánták felhasználni, amelynek bővítésére jelentős forrásokat biztosítottak.⁹ Nemcsak a forrás oldaláról teremtették meg a szektor bővülésének kereteit, hanem a felülről – főként támogatások útján – vezényelt szociális szövetkezeti rendszert is újabb jogszabály-módosításokkal központosították.¹⁰ Így kerülhetett az újonnan létrejött szociális szövetkezet ingyenes használatába a korábban a közfoglalkoztatás keretében használt termőföld vagy állatállomány is haszonkölcsön-szerződés keretében (Bagó 2014).

A kormány által kezdeményezett változások a tagok közötti egyensúlyi helyzetet is megkérdőjelezték. Az új feltételek lehetővé tették, hogy a természetes személyeken túl a helyi vagy a nemzetiségi önkormányzatok, illetve ezek jogi személyiségű társulásai is a szociális szövetkezetek tagjai legyenek. Az önkormányzatok szociális szövetkezetbe való beléptetésének gondolata valószínűleg azért merült fel, mert ezek rendelkeztek a szociális szövetkezetek létrehozásához szükséges termelőeszközökkel (földdel, gépekkel, felszerelésekkel). A korábban közfoglalkoztatott sze-

7 A szövetkezeti alapelvekről és a jogi szabályozás kereteiről lásd részletesebben Kuncz (1935), Réti (2007), Bak (2012).

8 A 36 szociális szövetkezet létrehozására az Országos Foglalkoztatási Közalapítvány „Szövetkezz” című projektjének keretében került sor.

9 A 2006–2013 közötti időszakban a kormányok több mint 11 milliárd forint pályázati forrást írtak ki a szociális szövetkezetek támogatására. <http://www.szoszov.hu> (letöltés: 2020. január 15.)

10 Lásd a 2013 őszén módosított 2011. évi CVI. törvényt, különösen annak 4/A. § (1) bekezdését, illetve a 2006. évi X. törvény 11. §-át a 2012. április 27-én elfogadott módosítást követően a közfoglalkoztatóval kötetendő haszonkölcsön-szerződésről. <http://www.kozlonlok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK12050.pdf> (letöltés: 2020. július 20.)

mélyek anyagi helyzete ugyanis nem biztosította, hogy taggá szervezésüket követően a szövetkezet működéséhez szükséges tőkét saját erőből előállítsák. A tőkére más forrásból kellett szert tenni: pl. pályázati forrásból vagy az önkormányzatok vagyonából. (G. Fekete 2014; G. Fekete – Lipták 2014)

Mindezzel párhuzamosan zajlott a közfoglalkoztatás keretében szervezett startmunka mezőgazdasági mintaprogramok támogatásának fokozatos csökkentése, valamint a szövetkezetek növekvő saját bevételre irányuló elvárásának erősödése annak érdekében, hogy a mintaprogram átalakuljon állami támogatást nem igénylő szociális szövetkezetté.

A 2017. január 1-jén életbe léptetett újabb törvénymódosítás¹¹ már nem lehetőségként, hanem kötelezettségként írta elő, hogy a szociális szövetkezetnek a helyi vagy a nemzetiségi önkormányzat is legyen tagja.

A minden kockázat ellenére erőltetett állami/önkormányzati szerepvállalást a szociális szövetkezetek szervezésében és működtetésében főként az magyarázza, hogy az állam a foglalkoztatás kérdését saját kezében kívánja tartani úgy, hogy az ne járjon irreálisan magas költségekkel. A civil szervezetekkel szembeni bizalmatlanság különösen a perifériákon és az ország kevésbé fejlett területein erősíti a rendszer paternalizmusát, és kialakítja a kormányzat által sikerként definiált, központból vezényelt önkormányzatok által irányított „önfenntartó falu” patrimonialis rendszerét.

4.2. *Diskurzus: a szövetkezetesítés kérdőjelei Magyarországon*

A szociális szövetkezet mint napjainkban a legnagyobb közfigyelmet és támogatást élvező integrációs modell működése Magyarországon számos sajátossággal bír.

- 1.) A kiemelt figyelem oka egyfelől az, hogy a kormányzat egyre határozottabban elvárja, hogy a hátrányos helyzetű települések a közfoglalkoztatásból kikerülő személyek bevonásával szociális szövetkezeteket hozzanak létre. Ha azonban a tagok túl sok hátránnyal lépnek be a szövetkezetbe, alkalmatlanok lesznek a szövetkezeti elvek szerinti működésre (deficitek az önrányítás, a felelősségvállalás, a szakmai kompetenciák terén stb.). A különböző társadalmi státuszú személyek szövetkezéséhez – ami a szociális szövetkezet ideális modellje – sokkal erősebben kellene érvényesülnie a jelenkori magyar társadalomban a szolidaritásnak. Napjaink magyar társadalmára azonban nemcsak a „demokráciadeficit”, hanem a „szolidaritásdeficit” is jellemző.
- 2.) Ha mégis létrejönnek a szociális szövetkezetek, sok esetben azokat a tagokat veszik be, akik rendelkeznek a szükséges kompetenciákkal, vagyis érvényesül a „creaming de pour”-jelenség. Ez esetben viszont gyengül a szociális szövetkezet szociális integrációs szerepe, és csupán az adókedvezmény kedvéért

¹¹ A 2006. évi X. szövetkezeti törvény módosítását követően a szociális szövetkezetek tagi munkavégzésre vonatkozó része (18–21. §) 2017. január 1-jén lépett életbe. Az 2016. évi CXLV. törvény 35. § (1) bekezdésének megfelelően az önkormányzati vagy karitatív szervezeti képviselő kötelező taggá válásának határideje 2018. január 1. volt.

működtetett vállalkozási formává válik, mint ahogyan a napjainkban tapasztalható visszaélések sora ezt igazolja.

- 3.) További kérdésként merül fel, hogy ha az önkormányzat kötelező részvétele a szociális szövetkezetek alapításában a döntéshozó és a megvalósító önkormányzatok szándéka szerint is elsődlegesen irányító, tulajdonos-, vezető, kontrolláló szerep lesz, akkor a szociális szövetkezetek önirányító rendszerek helyett „kolhoz típusú” szövetkezetekké válnak, ahol a kelet-európai és a balkáni országokra jellemző „neopatrimoniális” (Szelényi 2003; Szelényi 2013) viszonyok megerősödésével kell számolnunk. Ezekben a modellekben a vezetők meg akarják védeni a társadalmat a piac okozta kudarcok káros következményeitől, és a függő helyzetet erősítve folyamatosan fenntartják a nem piacokonform szervezeti és termelési rendszereket, akadályozva ezzel a szervezet eredeti célját, az önfenntartó gazdasági egység kialakítását.
- 4.) A szociális szövetkezet optimális esetben többtípusú forrásra épül. Az állami, önkormányzati támogatások mellett lehetősége van pl. adományok gyűjtésére, de a legfontosabb bevételi forrása, gazdasági és politikai függetlenségének pillére a piac. Ha azonban a szociális szövetkezetek csak a támogatásra építenek (rosszabb esetben ezek felhasználására jönnek létre) (Piac & Profit 2016), és működésükbe nem építenek be önfenntartó elemeket, sőt a támogatáshoz jutás feltételei kifejezetten nem piacokonformak (magas költségek a tagok szociális hátrányai miatt, rövid támogatási ciklus, kevés idő a termékek és szolgáltatások piacra való bevezetésre), akkor nem kerülhetik el a jóléti függőség csapdáját.

Mindezek eredményeként a manchesteri alapelvek több ponton sérülnek: az önkénység, a nyitottság, az önirányító jelleg, a tagok tulajdonosi szemlélete, a demokratikus ellenőrzés, a kölcsönös bizalom, a nyereség felosztása a tagok teljesítménye alapján (mi a helyzet pl. a tőkeerős önkormányzati tag esetében, ő mit kap). A bemutatott jellemzőket figyelembe véve joggal merül fel a kérdés: beszélhetünk-e abban az esetben szociális szövetkezetéről, ha a definíció alapvető kritériumai nem érvényesülnek?

Összegzés, következtetések

A Polányi (1997) által „kettős mozgás”-ként azonosított folyamatban az önszabályozó piac diszfunkcióval szemben kialakuló protekcionista ellenreakciók sorában az állam megerősödésének lehetünk tanúi napjainkban. Az állam direkt szerepvállalása, az erősödő paternalizmus nem kedvez azoknak az alulról építkező társadalmi integrációs törekvéseknek, amelyek alkalmasak lennének a piac okozta kudarcokkal szembeni védelemre. A civilekkel szembeni bizalmatlanság és a társadalom „szolidaritásdeficit”-tel jellemezhető értékrendszere akadályozza az alternatív integrációs modellként kibontakozó társadalmi vállalkozások fejlődését is. A társadalom védelmét előtérbe helyező retorikával az állam megfosztja az alárendelt társadalmi szereplőket a valódi

túlélési stratégiák kialakításának esélyétől (pl. bezárja a szereplőket a „produktív” jelzővel szalonképessé tett közfoglalkoztatásba), vagy a szerves fejlődés és a társadalmi kontroll kialakulását lehetetlenné tevő finanszírozási kampányokkal torzítja a lokális társadalom szolidaritásalapú gazdasági önszerveződéseit. Mindezzel olyan versenyhelyzetet teremt az integrációs modellek között, amelyben a jogszabályi keretek és a forráselosztás miatt az alulról szerveződő modellek eleve esélytelenek. A centralizált irányítás ellenére a viszonylagos önállóság lehetőségeit használva ma még helyenként komplementer szerepben – a szükségleteknek és a feltételeknek megfelelően kombinálva a szociális és a foglalkoztatási elemet – működnek a lokális társadalmakban az integrációs modellek. A támogatási források további csökkentésével és a jogszabályi keretek változásával azonban egyre kisebb a mozgástér a célcsoport képességeihez és szükségleteihez igazodó, a belépés és a kilépés eltérő szintjeit lehetővé tevő, egymással nem helyettesíthető lokális integrációs rendszerek működtetéséhez.

A kormányzati és szakpolitikai stratégiák középpontjában álló szociális szövetkezetek alulról kezdeményezett szerves fejlődésére – úgy tűnik – sem a feltételek, sem a lehetőségek nem állnak rendelkezésre. A központosított forráselosztás és az elmúlt évtizedek során kialakult egyéni és szervezeti jóléti függőség miatt – a kiemelt kormányzati támogatás ellenére vagy éppen annak következményeként – nem jöhetnek létre a manchesteri kritériumok által meghatározott szociális szövetkezetek mint a hátrányos helyzetű térségek hatékony integrációs modelljei. Mindezek eredményeként nagy a veszélye annak, hogy a felülről vezérelt és finanszírozott, a jóléti függőséget tovább éltető rendszerben a szociális szövetkezetek a kormány által folyamatosan erősített „neopatrimoniális” rendszer újabb vidéki bástyáivá válnak.

Abstract: For the successful economic and social integration of peripheral groups living in disadvantaged agricultural areas, 'social investment' type of social integration models are becoming widely used at present in Hungary and other countries of Europe as well. The integration models aim at developing individual competencies and employability skills, at increasing the income generating and self-sustaining abilities of participants, and at decreasing the inequalities caused by the market.

In our paper, we study the integration models operating in rural areas and their characteristics based on the 'double movement' theory of Polányi (1997). We examine, on the one hand, the forms of state interventions against the dysfunctions of the self-regulating market (public employment programme, Start Work model programme) and, on the other hand, the operation of the bottom-up integration systems that follow the model of 'embedded economy' (social land programme, social cooperative). We presume that top-down and bottom-up integration models can be highly effective only complementarily, enabling the differentiated participation of target groups with various situations in the local economy and an increase in the level of integration. However, we believe that the forms and the increasing extent of state intervention today significantly decreases the space for voluntarily organized and democratically operating integration models and continuously strengthens the expansion of 'neopatrimonial' systems in local spaces.

The study is based on a qualitative research executed in the framework of two Horizon 2020 projects (InnoSI and CoSIE)¹². In the 3 years long fieldwork, we included 14 localities (mostly under 2000 inhabitants and with disadvantaged situation) and recorded 54 interviews.

¹² InnoSI (Innovative Social Investment: Strengthening communities in Europe) project: Grant Agreement Number: 649189 <http://>

Our research findings prove that, due to increased state intervention, self-organizing economic and self-protecting mechanisms of local societies could not developed at all or could develop only at a disproportionately low level in the last years. In the top-down initiated 'one-dimensional' integration models, the 'social investment' character applies to a lesser degree, and new forms of redistributive dependencies arise.

Keywords: social cooperative, public employment, social land programme, 'neo-patrimonialism', social investment

Irodalom

- Asztalos Morell, I. (2015): Social farming as a means of poverty reduction in rural Hungary. *Socio.hu. Special Issue on the Social meaning of food*, (2): 83–106. <http://doi.org/10.18030/socio.hu.2015en.83> (letöltés: 2019. december 15.)
- Asztalos Morell, I. (2019): Poverty and participation in Hungarian rural municipality: a networked understanding of exclusion and methods for reducing it. *Local Government Quarterly*, 89(3): 6–47.
- BM (2019): *Havi tájékoztató a közfoglalkoztatás alakulásáról. 2019. március*. Belügyminisztérium. https://kozfoglalkoztatatas.kormany.hu/download/a/19/62000/Havi%20jelentés_portál_2019_márc.pdf (letöltés: 2020. január 20.)
- Bagó J. (2014): A közfoglalkoztatás intézményi átalakulása 2013-ban. *Munkaügyi Szemle*, 58(4): 10–19.
- Bak K. (2012). A nemzetközi szövetkezeti alapelvek és a szövetkezetek fogalmának összefüggései a szabályozásban. *Szövetkezés*, 33(1–2): 34–61.
- Bartal A. (2001): *A szociális földprogramok – avagy az aktív foglalkoztatás- és szociálpolitika alternatívái a rurális térségekben*. Budapest: Acta Civitalis, Civitalis Egyesület.
- Csoba J. (2010): „Segély helyett munka”: A közfoglalkoztatás formái és sajátosságai. *Szociológiai Szemle*, 20(1): 26–52.
- Csoba, J. (2011): Goals and tools of Public Employment Program in Hungary. In Peter Herrmann (ed.): *All the same–All Being New: Basic Rules of Capitalism in World of Change*. Bremen: Europäischer Hochschulverlag GmbH, 149–169.
- Csoba, J. (2015): *Decent work: Full employment: Utopia or Chance of the 21th Century?* Bremen: Wiener Verlag für Sozialforschung.
- Csoba J. (2017): *A szociális földprogram társadalmi és munkaerőpiaci integrációs szerepe a vidéki Magyarországon*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- G. Fekete É. (2014): A szociális és szolidáris gazdaság csírái a magyarországi vidéki térségekben. *DETUROPE: The Central European Journal of Tourism and Regional Development*, 6(3): 70–84.

innosi.eu/

CoSie (Co-creation of Service Innovation in Europe) project: Grant Agreement Number: 770492

<https://cosie.turkuamk.fi>

The preparation of the present paper was supported by the EFOP-3.6.1-16-2016-00022, "Debrecen Venture Catapult Programme" project. The project was supported by the European Union and co-funded by the European Social Fund.

- G. Fekete É. – Lipták K. (2014): Közfoglalkoztatásból szociális szövetkezet? In Lukovics Miklós – Zuti Bence (szerk.): *A területi fejlődés dilemmái*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar, 123–142.
- Illéssy M.–Csizmadia P. (2015): A társadalmi integráció intézményi környezete: a jóléti államok sokféleségének elméleti megközelítései. *Socio.hu*, (3): 105–125. <http://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.3.105> [2019.12.15.]
- Jász K. (2003): Társadalmi kirekesztettség a szociális földprogramok tükrében. In Szoboszlai Zs. (szerk.): *Cigányok a szociális földprogramban*. Budapest: Gondolat Kiadó, 79–96.
- Karádi L. (2016): *Fókuszban az önkormányzati tagsággal rendelkező szociális szövetkezetek*. Budapest: Belügyminisztérium-Széchenyi Programiroda. https://www.szpi.hu/data/downloads/2016/12/19/Szocialis_szovetkezetek.pdf (letöltés: 2020. január 16.)
- Koltai L. – Bördős K. – Csoba J. – Herczeg B. – Hamza E. – Megyesi B. – Németh N. – Rácz K. – Szabó D. – Váradi M. – Varga E. – Virág T. (2018a): *A közfoglalkoztatás hatása a helyi gazdaságra, helyi társadalomra*. Budapest: Hétfa Kiadó. http://hetfa.hu/wp-content/uploads/2018/11/BM_kozfoglalkoztatás_Tanulmány_20180928-merged.pdf (letöltés: 2020. január 16.)
- Koltai L. – Rácz K. – Bördős K. – Hamza E. – Király G. – Németh N. – Szabó D. – Ruzskai Zs. (2018b): *Az élelmiszer-gazdaság területén működő társadalmi vállalkozások hatása a helyi munkaerőpiacra és gazdaságra*. Budapest: Hétfa Kutatóintézet http://hetfa.hu/wp-content/uploads/2019/01/Élelmiszergazd_kiadvány_jav%C3%ADt5.pdf (letöltés: 2020. január 15.)
- Kovai C. (2016): Önellátó függőség. In Kovács K. (szerk.) *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Budapest: Argumentum Kiadó, 130–154.
- Kuncz Ö. (1935): *A Rochdale-i elvek és a szövetkezet jogi fogalmának körülírása*. Budapest: Magyarországi Szövetkezetek Szövetsége.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Magyar Munka Terve* (2011). <http://2010-2014.kormany.hu/hu/nemzetgazdasagi-miniszterium/foglalkoztataspolitikaert-elelos-allamtikarsag/hirek/a-kormany-megtargyalta-es-elfogadta-a-magyar-munka-tervet> (letöltés: 2019. december 16.)
- Németh L. (2012): A szociális szövetkezetek jellemzői és tényyszerű adatai. *Szövetkezés*, 33(1–2): 136–145.
- Németh L. (2013): *Szociális szövetkezet meghatározása*. Szociális Szövetkezetek Országos Szövetsége (SzoSzöv). <http://szoszov.hu/nemeth-laszlo-mi-a-szocialis-szovetkezet>. ((letöltés: 2020. január 16.)
- Nagyné Varga I. (2007): A szociális földprogramok, mint a szociális szövetkezet alapítás lehetséges bázisai. *Szövetkezés*, 28 (1–2) 56–65.
- Nagyné Varga I. – Soltész A. (2015): *Szociális szövetkezetek kialakítása, működtetése – ismeretterjesztő anyag*. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megye Esély Szociális Közalapítványa.

- Piac & Profit (2016): Milliárdokat szakítanak a szociális szövetkezetek. *Piac & Profit*. https://piacesprofit.hu/kkv_cegblog/milliardokat-szakitanak-a-szocialis-szovetkezetek/ (letöltés: 2019. december 16.)
- Polányi K. (1997): *A nagy átalakulás: Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Ford.: Pap M. Budapest: Mészáros Gábor Magánkiadás.
- Polányi, K. (1944): *The Great Transformation: The political and economic origins of our Time*. Boston: Beacon Press.
- Rácz K. (2009): Útban a szociális gazdaság felé? Beszámoló egy produktív szociálpolitikai program eddigi eredményeiről. *Kapocs*, 8(3): 13–42.
- Rácz K. (2013): Szegénységkezelés aktív eszközökkel. Egy produktív szociálpolitikai program két évtizedes működésének tapasztalatai. In Kovács K. – Váradi M. M. (szerk.): *Hátrányban, vidéken*. Budapest: Argumentum Kiadó, 135–156.
- Réti M. (2007): *Mit biztosít ma a jogszabályi háttér Magyarországon a szociális szövetkezetekkel kapcsolatban? „A közösségi fejlődés új lehetőségei”* „Nyilvános kommunikáció a szociális szövetkezetekről” című 2007. november 5-én megtartott konferenciaanyag kibővített változata. <http://szoszov.hu/dr-reti-maria-mit-biztosit-ma-a-jogszabalyi-hatter-magyarorszagon-a-szocialis-szovetkezetekkel>.
- Simkó J. – Tarjányi O. (2011): *A szociális szövetkezetek és a támogatásukat célzó programok vizsgálata*. Budapest: Országos Foglalkoztatási Közhasznú Nonprofit Kft.
- Soltész A. (2012): *A szociális szövetkezetek fenntarthatósága. „A szociális szövetkezet, mint helyi közösségi innováció” nemzetközi konferencia*, 2012. október 18. Szekszárd: PTE Illyés Gyula Kar.
- Szelényi, I. (2003): *Varieties of post-communist capitalism – a comparative analysis of poverty under various post-communist regimes*. Lecture at the University of Erlangen-Nurnberg 18. jun. 2003. http://www.lsoo.org/6_bedarf/scripte/einf_methoden_alt/szelenyi.pdf (letöltés: 2019. június 15.)
- Szelényi I. (2013): Kapitalizmusok a kommunizmus után. In Magyar B. (szerk): *Magyar polip – A posztkommunista maffiaállam*. Budapest: Noran Libro Kiadó, 89–99.
- Szociális Szövetkezetek Országos Szövetsége (SzoSzöv) (1995): *A szövetkezés nemzetközi alapelvei*. <http://www.szoszov.hu/a-szovetkezes-nemzetkozi-alapelvei> (letöltés: 2019. december 15.)
- Szőke, A. (2015): A ‘Road to work’? The reworking of deservedness, social citizenship and public work programmes in rural Hungary. *Citizenship Studies*, 19(6–7): 734–750.
- Wacquant, L. (2012): Three steps to historical anthropology of actually existing neoliberalism. *Social Anthropology*, 20(1): 66–79. <https://doi.org/10.1111/j.1469-8676.2011.00189.x>
- Váradi M. M. (2015): Szegénység, projektek, közpolitikák. *Tér és Társadalom*, 29(1): 69–96.
- Vida A. – Vidra Zs. (2015): „Ez is segély, csak máshogy hívják” – Helyi szegénypolitikák: segélyezési gyakorlatok és a közmunka. In Virág T. (szerk.): *Törésvonalak: Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Budapest: Argumentum Kiadó, 68–89.

Az automatizált szövegelemzés perspektívája a társadalomtudományokban

Németh Renáta¹ – Katona Eszter Rita² – Kmetty Zoltán

nemeth.renata@tatk.elte.hu, katona.eszter@tatk.elte.hu, kmetty.zoltan@tatk.elte.hu

Beérkezés: 2019.02.19.

Átdolgozott változat beérkezése: 2020.02.18.

Elfogadás: 2020.03.23.

Összefoglaló: Cikkünkben a „Big Data” paradigma térnyerésével párhuzamosan rohamosan terjedő természetesnyelv-feldolgozási (NLP) módszereket tekintjük át. Bemutatjuk a társadalomkutatási szempontból leginkább perspektivikus eszközöket, a hozzájuk illeszthető társadalomkutatási kérdéseket és azokat a technikai-módszertani jellegzetességeket, amelyek a klasszikus kvantitatív kutatáshoz képest az NLP specifikumát jellemzik. Ezek a módszerek lényegesen túllépnek a szógyakoriség-elemzésen alapuló klasszikus kvantitatív szövegelemzésen, és a gépi tanulási paradigmán alapuló modellezési logikájuk gyökeresen eltér a magyarázatot / oksági hatás kimutatását elérni kívánó klasszikus társadalomkutatási logikától. Célunk, hogy ebbe az itthon még kevésbé intézményesült területbe betekintést engedve inspirációt nyújtsunk a hazai társadalomkutatók számára, mert meggyőződésünk szerint a szövegbányászat néhány éven belül standard eszköze lesz a nemzetközi alkalmazott társadalomkutatásnak.

Kulcsszavak: kvantitatív szövegelemzés, természetes nyelvfeldolgozás, szövegbányászat, számítógépes szövegelemzés

Bevezetés

A kvantitatív társadalomkutatás Durkheim óta adathalmazokba rendezett empirikus adatokkal foglalkozik. Ezek az adatok jellemzően jól strukturáltak és numerikusak. Igaz ez még az olyan speciális kutatási területen is, mint a kapcsolathálózat-elemzés, ahol a „hagyományostól” nagyon eltérő adatmodellekben kell gondolkodnunk. Azonban a számokon túl is van élet (sőt mindig is volt). Egyre nagyobb mennyiségben érhetőek el (kutatási célokra is) olyan tartalmak, amelyek szövegekből épülnek fel. A korábban inkább csak professzionális szereplők (például újságírók, tudományos/szépirodalmi szerzők) által előállított nyilvános szövegek mellett az internet terjedésével párhuzamosan megjelent a laikus felhasználók által előállított tartalom is. Honlapszövegek, blogok, kommentek, a közösségi médiában megjelenő posztok jelentik ma a digitálisan előállított tartalom jelentős részét. Ezek a szövegek

1 A szerző a tanulmány elkészítésekor a Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Program támogatásában részesült.

2 A szerző a tanulmány elkészítésekor az Emberi Erőforrások Minisztériuma Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásában részesült.

bár strukturálatlanok (vagyis nem illeszkednek előre definiált adatbázisba), de az internet előtti időkhöz képest elképzelhetetlen mennyiségben tartalmaznak adatokat az emberek véleményéről, preferenciáiról, attitűdjeiről, sőt cselekvéseiről is (Evans–Acaves 2016).

A szövegek társadalomtudományi vizsgálata természetesen nem új kutatási paradigma, bár használata korábban inkább a kvalitatív kutatásokra korlátozódott. A szisztematikus (kvantitatív) szövegelemzés a tömegmédiá elemzésének céljával indult el a két világháború között, és folytatódott a világháború után is (pl. Berelson–Lazarsfeld 1948). A kvantitatív elemzés egy tipikus használata volt, amikor kvalitatív módon azonosított „kódok” megjelenését kvantifikálták a szövegekben (lásd pl. Bales 1950). Ezekben a korai elemzésekben a kódokon kívül nyers szövegelemek (pl. releváns szavak) gyakoriságát és metaadatokat (pl. szerző) is felhasználtak a stilisztikai/szemantikai mintázatok feltárására. Az 1960-as évektől kezdve számítógépek is támogatták ezt a munkát (Hayes 1960).

Miner és szerzőtársai (2012) alapján a kvantitatív szövegelemzés utóbbi tizenöt évben tapasztalható drámai felfutásához két tényezőnek kellett együttesen megjelenni. Egyrészt szükség volt digitális/digitalizált szövegekre, másrészt olyan számítógépes kapacitásra, ami képes volt ezeket a szövegeket feldolgozni. Kiindulópontnak a 80-as évek végét, a 90-es évek elejét tekinthetjük, ekkor jelennek meg az első olyan statisztikai eljárások (például a látens szemantikai indexelés), amelyek nagyobb szövegkorpuszokat voltak képesek komplex módon elemezni (Miner et al. 2012). Az igazi elterjedés azonban inkább a 2000 utáni évekhez köthető, amikor az egyre nagyobb mennyiségű digitális tartalom feldolgozására újabb és újabb módszerek jelentek meg (Liu 2015). A jelenleg is szemünk előtt zajló Big Data³ forradalom természetesen ezt a területet is magával ragadta. E forradalom nagyságrendjének érzékeltetésére elég egyetlen számot idézni: 2020-ban már 3,8 milliárd ember használ legalább egy közösségimédia-platformot a földön (Digital 2020 reports). Természetesen ezt a kutatási területet is magával ragadta, sőt megfordíthatjuk a dolgot, a szövegbányászat egyfajta katalizátora a Big Data-elemzés jelentős felfutásának. Az automatizált szövegelemzés üzleti/ipari alkalmazásai gyorsan elérték az alkalmazó tudományokat, így pl. az irodalomtudományt és a kultúratudományt is, lásd a „távolról olvasás” fogalmát Moretti (2013) distant reading – close reading dichotómiáján alapulva.

Az újabb kutatási paradigmák esetében mindig felmerülhet, hogy mi újat tud adni a korábbi megközelítésekhez képest. Ez különösen igaz abban az esetben, ha olyan módszerekről, irányokról van szó, amelyek nem standard társadalomkutatói eszköztárat használnak. A Big Data társadalomtudományi használatáról már számos hazai tanulmány született (Csepeli 2015, Dessewffy–Láng 2015, Kmetty 2018). Tanulmányunkban

³ A „Big Data” kifejezést az utóbbi tizenöt évet tekintve előbb egy hatalmas felhajtás kísérte (egy szemléletes példa erre: Anderson 2008), majd egyfajta csalódás volt tapasztalható, éppen a laikusok túlfűtött várakozásai miatt (lásd „big data is dead” 124.000 Google Search találat, „big data projects fail” 16.000 találat). Digitális adatelemzői körökben ennek megfelelően ma már kevésbé használják; mi mégis a használata mellett döntöttünk ebben a cikkben, hogy az olvasók számára könnyebben azonosíthatóvá tegyük tárgyunkat.

amellett érvelünk, hogy a Big Data egy speciális ágának, az automatizált szöveganalitikának is egyre nagyobb szerepe lehet az empirikus társadalomkutatáson belül⁴.

Érvelésünk egyik ága a klasszikus survey-kutatások egyre nehezedő környezetéből indul ki. A survey típusú kvantitatív adatgyűjtés válaszmegtágadásra visszavezethető problémái állandó részét képezik a téma szakértői diskurzusának. A survey beszkülésével szemben a digitális adatok egyre nagyobb mennyiségben állnak rendelkezésre⁵. Ha a mostani tendenciák folytatódását várjuk, akkor vélhetően egyre olcsóbb lesz digitális adathoz hozzájutni, és egyre drágább lesz jó minőségű survey-adatot generálni. De legalább ugyanennyire fontos az is, hogy digitális adatokból olyan vélemények és attitűdök is kinyerhetők, amelyekhez nagyon nehéz hozzáférni survey-ekben vagy a téma kényessége, vagy nehéz operacionalizálhatósága miatt. Az online adatforrás és a survey természetesen nem tökéletes alternatívája egymásnak episztemológiai szempontból sem (Németh 2015). Nem ugyanaz, ha előítéletes attitűd feltárása céljával kérdezzünk önbevallásra alapulva egyéneket, vagy ha az egyének online térben megvalósult gyűlöletbeszéde alapján vonunk le róluk következtetéseket (Barna–Knap 2019). A digitális adatforrások előnyeit azonban árnyalja, hogy ezek a szövegek – mivel elsősorban nem elemzési célokra születtek – zajosak és strukturálatlanok, és a survey-hez hasonlóan megbízhatósági és érvényességi kérdésekkel terheltek. Továbbá – mint ahogy azt cikkünk példáiból látni fogjuk – bár a szövegek tartalmi elemzésének vannak egyes részkérdéseket megválaszoló és a társadalomtudomány számára is inspiratív technikái, ezek a technikák korántsem reprodukálják a szövegek ember általi tartalmi megértését.

Tanulmányunk célja az új szöveganalitikai paradigma társadalomtudományi lehetőségeinek bemutatása, az e szempontból releváns főbb eszközeinek, ezek logikájának és a hozzájuk illeszthető társadalomkutatási kérdéseknek az ismertetése. Az automatizált szöveganalitika kurrens eszközeit azért tartjuk fontosnak legalább heurisztikájukat tekintve bemutatni, mert (1) azok lényegesen túllépnek a szógyakoriság-elemzésen alapuló klasszikus kvantitatív szövegelemzésen, továbbá (2) a gépi tanulási paradigmán alapuló modellezési logikájuk gyökeresen eltér a magyarázatot/okási hatás kimutatását elérni kívánó klasszikus társadalomkutatási logikán. Célközönségünket azok a kvantitatív társadalomkutatók adják, akiknek nincsen mély előismeretük ezen a téren, de érdeklődnek a kvantitatív szövegelemzés iránt. A bemutatott módszerek megértésének megkönnyítésére igyekszünk az új módszereket a klasszikus kvantitatív módszerekhez kapcsolni. Áttekintésünk vállaltan nem technikai, és az egyes módszerek alkalmazásának támogatása is túlmutat tanulmányunkon, ugyanakkor a továbblépéshez ajánlunk jó kiindulópontokat. Az a célunk, hogy ebbe az itthon még kevésbé intézményesült területbe betekintést engedve inspirációt nyújtsunk a hazai társadalomkutatók számára.

4 Természetesen nem minden kvantitatív szövegelemzés Big Data-alapú, de az új módszerek megjelenését elsősorban a Big Data-felhasználások implikálják. A szövegeknek nemcsak a mennyisége okoz problémát, hanem a strukturálatlansága és a standardizálatlansága is. Ilyen szempontból a szöveg nagysága csaknem mellékes.

5 Bár kétségtelen, hogy az adathozzáférés ezen a területen sem mindig egyszerű, lásd a technológiai és adatvédelmi kérdéseket.

A természetesnyelv-feldolgozás

Az automatizált szövegelemzés abban különbözik a hagyományos adatelemzéstől, hogy strukturálatlan adatokon dolgozik. Így mielőtt a szövegek elemzése kapcsán használt fogalmakat tisztázzuk, fontos különbséget tenni a strukturált és a strukturálatlan adatok között.

A strukturált adatoknak azokat az adatokat nevezzük, amelyek hagyományosan sorokban és oszlopokban rögzítettek, könnyen kereshetők.

A félig strukturált adatok olyan tulajdonságokkal bírnak, amelyek megkönnyítik az elemzést, amelyek segítségével hierarchiába rendezhetők az információk. Ilyen például egy webáruház, amely minden termékről ismétlődő struktúrában tárol adatot. Ennek segítségével az adatokat gyorsan és könnyen egy strukturált adatbázisba rendezhetjük.

A strukturálatlan adatoknak egyáltalán nincsen adatbázis jellege, esetünkben lehetnek újságcikkek, blogbejegyzések, hosszabb szöveges dokumentumok. A tanulmányunk következő szakasza a strukturálatlan adatok feldolgozásával foglalkozik.

A természetesnyelv-feldolgozás (a magyar fordításra ez az írásmód terjedt el⁶, angolul Natural Language Processing, a továbbiakban NLP) az informatika, a mesterségesintelligencia-kutatás és a nyelvészet határterülete. Természetes nyelvnek azokat a nyelveket nevezzük, amelyek spontán alakultak ki, amelyek nyelvtana az emberek közötti nyelvi kommunikáció természetes fejlődésének eredményeként alakult ki, ilyenek például a különböző nemzetek nyelvei. Ezzel szemben a mesterséges nyelvet az ember hozza létre, szabályai tudatosan tervezettek, ilyenek lehetnek a programozási nyelvek, de akár a morze is ide tartozhat. Az NLP lényege olyan módszerek kidolgozása, amelyek alkalmasak nagy mennyiségű, természetes nyelven előállt szöveg elemzésére, célzott információ kinyerésére és nyelvi tartalom generálására (Hirschberg–Manning 2015). Ide tartozik a beszédfelismerés vagy a szövegek szintaktikai feldolgozása is, de a társadalomtudományokat a fentiek szellemében elsősorban az írott nyelvi források szemantikai/tartalmi megközelítése érinti.

E részterületet több más, nem feltétlen szinonim elnevezéssel is illetik, nevezik például számítógépes nyelvészetnek (computational linguistics), automatizált szövegelemzésnek (automated text analytics), szövegbányászatnak (text mining). Ha az elnevezések közötti relációkat részletesebben megvizsgáljuk, akkor azt mondhatjuk, hogy az NLP gyakorlatorientált, eszközöket készít, a számítógépes nyelvészet pedig a módszer elméleti háttérét adja. Az NLP-t sokszor a mesterséges intelligencia (AI, Artificial Intelligence) aldiszciplínájának tekintik. Mivel sokszor kognitív folyamatok megértésére törekszik, egyes szerzők szerint a kognitív számítástechnika (Cognitive Science) diszciplínájaként is értelmezhető (Moreno–Redondo 2016). Moreno–Sandoval és Redondo (2016) szerint a különböző írott tartalmak elemzését szövegelemzésnek (text analytics) nevezzük, amely náluk a szövegbányászat (text mining) szinonimája. Szemléletünkben maga a szövegelemzés vagy szövegbányászat

6 Lásd: <https://www.inf.u-szeged.hu/algmi/kutatas/nlp>. Többek között a Szegei Egyetem tanszéke is ezt az írásmódot alkalmazza.

az NLP alkategóriája. Cikkük alapján az NLP eszköztárába tartozik a Text Analytics, ami a Natural Language Understanding, és a Text Mining egy másik elnevezése.

Ha különbséget szeretnénk tenni az automatizált szövegelemzés és a szövegbányászat között, azt mondhatnánk, hogy a szövegelemzés a számítógépes nyelvészethez tartozik, míg a szövegbányászat egy újabb tudományág, amely a statisztika, az adatbányászat és a gépi tanulás területéhez kapcsolódik szorosan. A szövegbányászat és az adatbányászat rokon területek, a fő különbség abban áll, hogy utóbbi strukturált adatokkal dolgozik, míg előbbi strukturálatlan vagy félig strukturált adatokkal. A szövegbányászat feladata új, korábban azonosítatlan információk feltárása különböző írásbeli forrásokból

A téma iránt érdeklődőknek ajánlható Aggarwal és Zhai sokat hivatkozott általános összefoglalója (2012), amely korrekt statisztikai alapokat is átad. A társadalomtudományokhoz szól Ignatow és Mihalcea kézikönyve (2016), amely a kvalitatív és a kvantitatív módszereket egyaránt tárgyalja, tankönyvszerű, alkalmazásorientált megközelítésben, áttekintést adva az aktuálisan elérhető adatforrásokról, programnyelvekről, szoftvercsomagokról, elemzési módszerekről⁷. Evans és Aceves (2016) kiváló tanulmánya a társadalomtudományok felől közelít, és a társadalomtudományi tudás létrehozásának kontextusában, a kvalitatív eszközökkel való együttműködés lehetőségében vizsgálja az NLP új módszereit. Cikkünkben mi is felhasználtuk ezeket a munkákat. Magyar nyelven a Tikk Domonkos (2007) által szerkesztett alapos, ám több mint tízéves összefoglaló technikai oldalról ajánlható, míg alkalmazói oldalról a Sebők Miklós által szerkesztett kötet (2016), amely politikatudományi alkalmazásokra koncentrál, de általában a társadalomtudomány számára is közvetlenül használható.

Meg kell jegyezni, hogy a tudományterület rendkívül gyorsan változó/fejlődő képet mutat. Ennek oka egyrészt a nyelvészet, a nyelvtechnológia, másrészt a gépi tanulás rohamos fejlődése. Ennek következménye például, hogy a *.hu* domain 2003-as állapotát tükröző, 18 millió letöltött oldalt tartalmazó, bárki által hozzáférhető Webkorpusz (<http://mokk.bme.hu/resources/webcorpus/>) minősége mára elmaradt a jelenlegi eszközeink által elérhető minőségtől, mert a letöltött nyers html-oldalak feldolgozásához egykor használt eszközök sokat fejlődtek⁸. A gépi tanulás gyors fejlődését mutatja, hogy a fent hivatkozott szöveganalitikai munkák egyike sem tartalmazza még a Mikolov és társai (2013) által fejlesztett és az utóbbi 3-4 évben elterjedt szóbeágyazási modelleket (lásd a következő fejezetekben), miközben ezek a modellek ma a legnépszerűbbek között vannak⁹.

7 Ignatow az Észak-Texasi Egyetem szociológusa, az NLP szociológiai alkalmazásainak egyik ismert alakja.

8 Mivel a Webkorpusz készítői nem őrizték meg az eredeti html-oldalakat, csak a feldolgozott változatot, így utólag ez már nehezen javítható (Indig 2018).

9 A Google Scholaron 25.000 cikk hivatkozza a „word embedding” kifejezést, míg a múlt évezredben is már létező, klasszikusabb „topic model”-t csak 36.000 – igaz, felhasználási területeik nem feltétlenül egyeznek.

Az automatizált szövegelemzés sajátosságai

Előfeldolgozás

Ahogy a bevezetőben már utaltunk rá, a szöveges adatok automatizált feldolgozásának inputja nagyban különbözik a társadalomkutatás klasszikus, jól strukturált adatforrásaitól, mint a standard survey-ek vagy adminisztratív közigazgatási adatok statisztikai elemzésre közvetlenül használható adatbázisai. Röviden, a feladat specifikusságának és komplexitásának bemutatása, illetve a potenciális társadalomtudományi alkalmazások támogatása céljából a következőkben részletezzük ebből a strukturálatlanságból fakadó problémákat/feladatokat. Bár technikainak tűnhet, mi mégis fontosnak tartjuk ezt az ismertetést, mert éppen ebből ítélhető meg ez az új adatforrás mint empirikus bázis kutatási érvényessége – hasonlóan a survey-hez, itt is kutatói döntések sora szükséges, egy konceptualizációs és operacionalizációs folyamat eredménye az output.

A szöveges adatbázisok elérésére/összegyűjtésére itt nem térnénk ki, annyit említünk csak, hogy szöveges adatokat gyűjthetünk közvetlenül saját programmal, elérhetjük azokat tartalomgyűjtő szolgáltatókon keresztül, illetve léteznek szabadon elérhető, mások által gyűjtött és valamilyen szinten előfeldolgozott korpuszok is. Itt kell utalnunk az adatgyűjtés és -felhasználás adatvédelmi és adatbiztonsági oldalára is. A nyers szöveggörpusz összeállítása után az elemzés első lépése egy elemzésre alkalmas numerikus(!) adatbázis előállítás, ezt a lépést előfeldolgozásnak (pre-processing) nevezzük. Részben technikai, részben nyelvészeti megalapozású lépések ezek, köztük olyan feladatok vannak, mint a mondatok és a szavak azonosítása a szövegben (tokenization), a tartalmatlan szavak, például a névelők eltávolítása a szövegből (stop word removal), a szótövesítés (stemming, lemmatization), a szófajok és más nyelvészeti kategóriák azonosítása (part of speech tagging) és a tulajdonnevek vagy más névelemek felismerése (named entity recognition) stb.

Mindezekről a lépésekről lásd részletesen Ignatow és Mihálcea (2016) 5. fejezetét. Ennek az előfeldolgozási szakasznak a specifikálása kulcsfontosságú: a hibák javítása később gyakran nagyon költséges lehet, így megéri az elemzés előtt kezelni őket (Rehurek 2011). Az egyes lépések pontos tartalma és sorrendje erősen függ az adott alkalmazástól is, tehát egyedi kutatói döntés függvénye. Ritkán hangsúlyozott szempont, hogy ezek a döntések (mivel az egyes lépések kölcsönösen hatnak egymásra) befolyásolják a teljes elemzés eredményét (Denny–Spirling 2018).

A fenti lépésekhez használt megoldások nyilván nyelvfüggők, hiszen például egy magyar nyelvű szöveg szótöveinek azonosításához magyar lexikonra és magyar nyelvi szabályokra van szükség. Ezért az NLP-technológiák nem univerzálisak, az NLP adott területen történő alkalmazhatósága attól is függ, hogy az adott nyelvben milyen megoldásokat implementáltak már. Mivel a magyar nyelv agglutináló, elemzése meglehetősen nehéz, és a nyelvtechnológiai fejlesztő közösség is nagyságrendekkel kisebb, mint az angol nyelv esetében, ezért a programok még nem dolgoznak az angoléhoz

hasonló pontossággal. Több párhuzamos fejlesztés folyik többféle programnyelven (R, Python, Java) párhuzamosan. A magyar számítógépes nyelvészet egyik meghatározó műhelye az MTA–SZTE Mesterséges Intelligencia Kutatócsoport és annak Nyelvtechnológiai Csoportja. Több fejlesztés mellett a fenti feladatok elvégzésére alkalmas *Magyarlanc* fűződik hozzájuk, amely több nyelvtechnológiai megoldás kiindulópontja. Az egységes és up-to-date megoldást keresőknek egy másik jó kiindulópont az „e-magyar” rendszer, a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával és a Nyelvtudományi Intézet koordinálásával létrejött nyelvfeldolgozó rendszer (<http://e-magyar.hu/hu/>). De nem csak a tudományos műhelyekben készítenek nyelvfeldolgozó eljárásokat, erre jó példa az Orosz György által magyarra ültetett Python csomag, a Spacy (<https://github.com/oroszgy/spacy-hungarian-models>).

Az előfeldolgozás logikája szinte teljes mértékben megegyezik a survey-es adat-tisztítással. Ez egy szükséges (bár nem feltétlenül elégséges) lépés az elemzések elkezdése előtt. Korábban utaltunk rá, hogy az NLP módszerei még elmaradnak a szövegek teljes tartalmi megértésétől. Ezt jól alátámasztja, hogy a legnépszerűbb módszerek nyelvészeti szempontból a leegyszerűsített, ún. szózsákmodellt (bag of words) használják, vagyis nem veszik figyelembe a szavak szövegbeli sorrendjét, szintaktikai hierarchiáját, csupán szavak halmazaként kezelik a szövegeket (a többször előforduló szavakat többször véve). E szózsákmodellt használva azután például szóelőfordulási gyakoriságok segítségével állapítják meg egy-egy szöveg érzelmi töltetét, vagy tesznek spam-címket az e-mailekre. Az e cikkben tárgyalt modellek közül egyedül a szóbeágyazási modellek lépnek túl ezen, az egyes kifejezések közvetlen mondatbeli környezetét is számon tartva.

Felügyelt vs. nem felügyelt módszerek

Az alábbiakban az NLP társadalomtudományi szempontból releváns módszereit kutatási kérdésük logikája szerint kategorizálva mutatjuk be.

Az NLP felhasználási területe eredendően az informatika határterületeire, a gépi fordításra/nyelvfeldolgozásra és az üzleti alkalmazásokra terjedt ki, ebből eredően a célfeladat leggyakrabban valamilyen predikció létrehozása (lásd például azt a kérdést, hogy spam kategóriába sorolható-e egy e-mail). A gépi tanulás legfontosabb célkitűzése ennek megfelelően olyan hatékony és robusztus algoritmusok előállítása, amelyekkel pontos előrejelzéseket tehetünk. Fontos hangsúlyozni, hogy ez a predikciós cél alapvetően különbözik a klasszikus társadalomtudományi elemzések céljától, hiszen utóbbi célja elsősorban a leírás, magyarázat vagy egyfajta oksági hatás kimutatása. Ez a különbség nem csupán interpretációs eltérés: a használt modellekre is kihat. A predikciós modellek egy része ugyanis nem is használható magyarázati séma alapjaként, mert egyfajta fekete dobozként működik: tudjuk, hogy jól prediktál, de nem tudjuk, hogy miért prediktál így vagy úgy – szemben például a társadalomtudományi magyarázati modellekben klasszikusan használt regresszióval, amely a regressziós együtthatók révén fogódzót kínál a predikció mellett

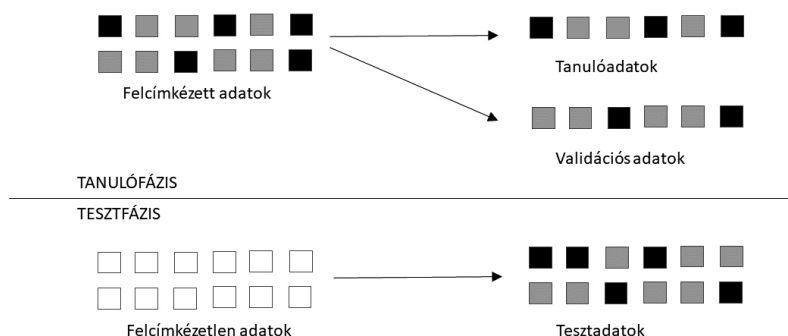
annak magyarázatára is. A predikció/magyarázat különbség a modellek alkalmazási logikájára is kihat, az előbbieknél a predikciós teljesítmény, az utóbbiaknál a modell statisztikai illeszkedése értékelendő. Az alábbiakban ezt részletezzük.

A predikciós modellt tekintve a rendelkezésre álló háttérinformáció szempontjából megkülönböztetünk felügyelt (supervised) és nem felügyelt (unsupervised) módszereket. Felügyelt esetben rendelkezünk bizonyos kategóriákkal, amelyeket előzetesen már ismerünk, és elemeink egy részéről tudjuk, hogy melyik kategóriába tartoznak (felcímkézett adathalmaz). A cél az, hogy új (felcímkézetlen) elemeket is be tudjunk illeszteni a kategóriarendszerbe, minél nagyobb pontossággal. Ha például szakértők egy újság valamennyi cikkét bekegőrizálták témacsoportok szerint, akkor ezt az információt felhasználva megjósolhatjuk azt, hogy a be nem kategorizált cikkek melyik csoportba tartoznak. Ehhez valamely statisztikai eszköz segítségével létrehozunk egy előrejelző modellt, amely megpróbál a szakértők által hozott döntések mögötti nyelvi mintázatot találni, majd e mintázatokra alapozva automatizált módon hozzárendeli a témát a be nem kategorizált cikkekhez. Erre a modellezésre használhatjuk például a klasszikus módszertanból ismert logisztikus regressziót vagy döntési fákat, de akár valamilyen neurálháló-alapú megközelítést is. Elsődleges fontosságú szempont, hogy tudnunk kell értékelni a modell előrejelző képességét azért, hogy (1) információnk legyen a jövőben várható predikciós képességéről, valamint (2) kiválaszthassuk a legjobb modellt.

A modell előrejelző képességének értékelése nehézségekbe ütközik, mivel az nem végezhető el egyszerűen az adott adatbázisunkra illesztett modell értékelésével, hiszen annak működése nem tükrözi hűen egy másik, külső adatbázison várható működését (nyilván azért, mert éppen az adott adatbázishoz leginkább illeszkedő modellként definiáltuk). Mivel általában nincs lehetőségünk egy külső adathalmazon tesztelni a modell sikerességét, ugyanezt a saját adatbázist kell használnunk értékelésre is, leggyakrabban az ún. keresztvalidálási logikával (ezt gyakran használják a klasszikus statisztikában máshol, például az orvostudományban, a diagnosztikus tesztek értékelésében). Ahogy azt az 1. ábra mutatja, a felcímkézett adathalmazt kettéosztjuk tanuló- és validációs adathalmazra (training/validation data set). A különböző modelleket a tanulómintán illesztjük (itt kapjuk meg például a logisztikus regresszió együtthatóit), majd a validációs mintán értékeljük a teljesítményt aszerint, hogy a korábban kapott együtthatókkal definiált logisztikus regressziós modell milyen pontossággal sorolja be helyesen az újságcikkeket. Ez a helyes besorolási arány a legegyszerűbb, pontosság (precision) elnevezésű teljesítményértékelési mutató. Ez a fázis az úgynevezett tanulófázis.

Ezután a következtetési (inference) fázisban a legjobbnak bizonyult modellt új újságcikkek besorolására használjuk anélkül, hogy ehhez humán szakértőt kellene igénybe vennünk – azaz fel nem címkézett újságcikkeket látunk el automatikusan kategóriacímkevel.

1. ábra. A felügyelt osztályozás logikája: a modellezés fázisai és adathalmazai (saját szerkesztés)

A felügyelt módszerek közé tartozik a klasszikus társadalomkutatásban ismert minden regressziótípus (hiszen ismert a függő változó értéke), a döntési fa, a diszkriminanciaelemzés és az NLP-ben gyakran használt, de a klasszikus módszertanban nem szereplő Random Forest, Naive Bayes, Support Vector Machine (SVM) vagy a különböző neurális hálók is (e modellekről bővebben lásd Ignatow–Mihalcea 2016). Ezek különböző előnyökkel rendelkeznek, amelyek mindegyike a Big Data-feladatnak való megfelelésre vezethető vissza: vannak köztük például nem paraméteresek, olyanok, amelyek nem igényelnek eloszlásfeltételeket, nem szorítják meg a függő és a független változók közötti függvénykapcsolatot, alkalmazhatók nagyon sok magyarázó változó esetén is.

A nem felügyelt módszerek esetén nincsen előzetes ismeretünk, nincsenek korábban felcímkézett eseteink. Klasszikus, a társadalomkutatók számára is ismert nem felügyelt módszer a klaszterelemzés: nincs előzetes információnk a klaszterek számáról, és egyetlen esetnek sem ismerjük a klaszter-hovatartozását. A nem felügyelt módszereket az NLP-ben hagyományosan többek között technikai célokra – például szinonimák felderítésére – használják, ám számos tartalmi modell is támaszkodik a módszerre, így például a később tárgyalt topikmodell is.

Evans és Aceves (2016) a felügyelt és nem felügyelt módszerek különbségét abban ragadja meg, hogy míg az előbbieket meglévő elméleteket vizsgálnak új adatokon, addig az utóbbiak ismeretlen mintázatok felderítését célozzák új elméletek létrehozása érdekében. Ez a nézőpont sok esetben helytálló, de nem általánosítható, hiszen például egy nem felügyelt klaszterelemzés már a releváns háttérváltozók kiválogatásánál igényel elméletet. Például a struktúrakutatásban a háttérváltozók kiválasztását az határozza meg, hogy elméletünk szerint milyen dimenziók mentén tagolódik a magyar társadalom, miközben a feltárt klaszterek nyilván újat adnak hozzá az elmélethez.

Potenciális kutatási kérdések

A továbbiakban az NLP társadalomtudományi szempontból releváns módszereit kutatási kérdésük szerint csoportosítva mutatjuk be. Ez a tárgyalásmód tehát a tartalomra fókuszál, míg az előző fejezet a kutatási logikára alapozott, így a két csoportosítás átfedi egymást: létezik például felügyelt és nem felügyelt szentimentelemzés.

Szentimentelemzés, emócióelemzés

Ezek a módszerek a szöveg szerzőjének egy tárggyal kapcsolatos álláspontját vizsgálják. Tipikusan a szerző attitűdjének, véleményének, értékelésének (szentimentelemzés) vagy a tárggyal kapcsolatos érzelmi megnyilvánulásának (emócióelemzés) megtalálását célozzák. A szentimentelemzés (másik, ritkábban használt magyar nyelvű kifejezéssel értékelélemzés) a véleményeknek általában csak a polaritását (például negatív, pozitív, semleges) határozza meg, míg az emócióelemzés (lásd még érzelemelemzés) olyan alapérzelmeket különböztet meg, mint például a félelem, az undor, az öröm vagy a harag. Meghatározott számú kategóriába való besorolás a feladat, tehát egy osztályozási problémáról van szó.

A szentiment- és az emócióelemzés az üzleti szféra talán legnépszerűbb NLP-módszere, használják például a közösségi média hozzászólásaiban adott, a céggel vagy a cég bizonyos termékeivel, mozifilmekkel stb. kapcsolatos vélemények detektálására. Az utóbbi időben megjelentek társadalomtudományi alkalmazások is. Martins és szerzőtársai (2018) célja a gyűlöletbeszéd detektálása volt a közösségi média adataiban. Ez tipikusan felügyelt klasszifikációs feladat, vagyis a szakértők által korábban két kategóriába (gyűlöletbeszéd/nem gyűlöletbeszéd) sorolt szövegek alapján alkotnak osztályozó algoritmust. Martinsék újítása az volt, hogy a szövegek érzelmi töltetére vonatkozó információt is bevonták a modell magyarázó változói közé, ami így sokkal jobban teljesített.

Ezek az elemzésekben belül is létezik felügyelt és nem felügyelt megoldás. Felügyelt esetre egyszerű példa, amikor a korábbi, újságcikk-besoroló példánk analógiájára megint felcímkézett adathalmazt hozunk létre úgy, hogy tesztalanyokat kérünk fel mozikritikáknak a három szentimentpolaritási típus egyikébe való besorolására, majd predikciós modellt hozunk létre a segítségükkel, amely a jövőben automatizáltan tudja monitorozni egy-egy új film fogadtatását.

A nem felügyelt elemzés legegyszerűbb megoldása a szótáralapú módszer. Ilyenkor az adott nyelvre érvényes szentiment-, illetve emóciószótárt használunk. A szótárak egy részében az egyes szavak polaritása van meghatározva, mint a 7 600 kifejezést tartalmazó Magyar Szentiment Lexikonban (Szabó 2014), ahol például a „megkukul” negatív, az „összefog” pozitív töltetű kifejezésként van besorolva. Más szótárakban a szavak szentimentje egy 0–100 pozitivitási skálán értékelt, ilyen lexikont használ pl. a hedonometer.org az USA Twitter-szentimentjének követésekor. A teljes szöveg szentimentjének/emóciójának meghatározása az azt alkotó szavak szótárból vett besorolásán alapul (bizonyos módszereknél a szavak környezetét, szófaját stb. is figyelembe véve), valamilyen aggregáló módszert alkalmazva.

A legújabb nem felügyelt megoldások mélytanulás-alapúak (deep learning), ilyen például dos Santos és Gatti szentimentelemzése (2014). Ennek előnye, hogy a feladat szempontjából releváns komplex mintázatok felismerését támogatja. Ezek a modellek már nemcsak a szavak szintjén vizsgálódnak, hanem a mondat szintjét is figyelembe veszik az elemzés során, ami például a tagadó szerkezetek felismerését támogatja. A kutatási gyakorlatban egyre elterjedtebbé válnak azok a megoldások is, amelyek terület- és időspecifikus szótárak építését támogatják. Jó példát nyújt erre Rice és Zorn (2019) tanulmánya. A szerzők munkájukban bemutatják, hogyan változott egyes szavak időbeli érzelmi töltete, vagy mennyiben különbözik ugyanannak a szónak az érzelmi töltete különböző területeken.

A látens tartalom elemzése

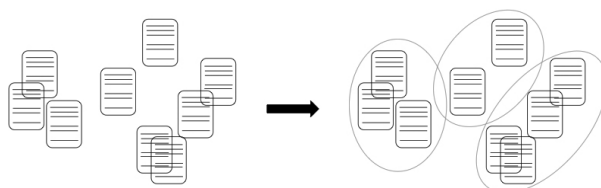
A tanulmány korábbi részeiben elsősorban klasszifikációs problémákat tárgyaltunk egyrészt népszerűségük miatt, másrészt azért, mert könnyen érthetőek, hiszen a kapcsolódó kutatási kérdés (besorolás) és módszer (például regresszió) a klasszikus kvantitatív társadalomkutatási módszerek használói számára is ismerős. A klasszifikáción túl egy másik általános, a társadalomkutatás számára fontos potenciált jelentő kutatási kérdés a szövegek látens tartalmának kinyerése. Ennek három legismertebb módszere a klaszterelemzés, a topikmodell és a szóbeágyazási modell.

Klaszterelemzés

A klaszterelemzés nem egyetlen modell, hanem osztályozási algoritmusok összessége, amelyeket a kutatási kérdés köt össze: bizonyos jellemzők szerinti hasonlóságuk-különbségük alapján sorolják be csoportokba a vizsgált egységeket (itt: szövegeket). Jól ismert módszer a társadalomtudományokban is, így például a struktúratudományokban hagyományosan klaszterelemzés segítségével detektálunk státuszcsoport-jellegű rétegeket, leggyakrabban gazdasági-kulturális jellemzőik alapján. Nincsenek a priori ismert kategóriák, csoportok, sőt általában a csoportok száma sem ismert előzetesen. A csoportképzés magából az adatbázis sajátosságából indul ki, és a jellemzőik szerint hasonló szövegek kerülnek ugyanazon csoportba. A szövegek közötti hasonlóságot legegyszerűbb esetben az általuk tartalmazott szavak alapján (ismét szózsákmodellt alkalmazva) definiálhatjuk. Ennek megfelelően a klaszterelemzés nem felügyelt logikát követ (megjegyezzük, hogy a priori ismert csoportok esetén léteznek felügyelt klaszterezési eljárások is). Mivel társadalomtudós olvasóink között vélhetően sokan ismerik a klaszterelemzés vektortér-reprezentációját, röviden utalunk rá, hogy a szövegek klaszterezése is hasonlóan történik, egy olyan sokdimenziós vektortérben, ahol a tengelyek az egyes szavaknak felelnek meg, míg a vektortérbeli pontok a szövegeknek, amelyek elhelyezését az határozza meg, hogy az adott szó hányszor szerepel a szövegben. A szövegek/dokumentumok klaszterezése e vektortérben a távolságuk/közelségük által meghatározott csoportokon alapul

(lásd a 2. ábrát), a lehető leghomogébb csoportok létrehozására törekszünk, amelyek egymástól a lehető legnagyobb távolságra vannak.

2. ábra. Dokumentumok klaszterelemzése vektortérbeli elhelyezkedésük alapján

A szövegbányászati alkalmazásokban a klaszterelemzés célja a szöveghalmazunkban rejlő struktúra felismerése, a dokumentumok csoportokba rendezése. Üzleti felhasználásai közül például az ajánlórendszerek említhetők, amikor az adott felhasználónak kijánlott terméket a vele egy klaszterben levő felhasználók fogyasztási preferenciáira építjük.

Topikmodellek

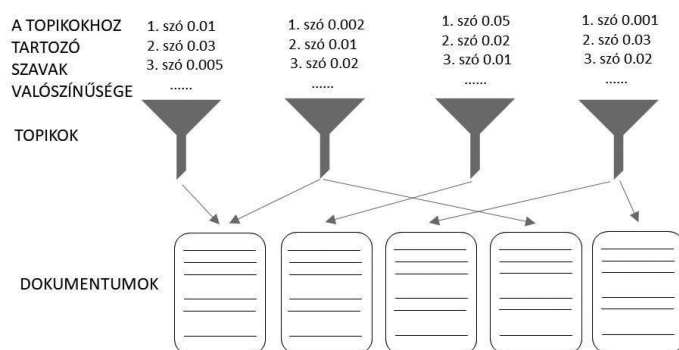
A topikmodellek (Blei–Lafferty 2009) olyan automatizált eljárások, amelyek célja dokumentumgyűjtemények (például valamely online média cikkei) témáinak azonosítása. A modell mögött intuitíve az a megfontolás áll, hogy létezik a témáknak egy véges halmaza, amelyben a témák statisztikailag az adott nyelv kifejezésein értelmezett valószínűségeloszlásként definiálhatók. Például a sportról szóló cikkekben a „győztes” szó előfordulásának nagyobb a valószínűsége, mint az „infláció” szóénak, míg a gazdasági témájú cikkekben ez éppen fordítva van. A dokumentumok néhány topik keverékeként azonosíthatók, például egy stadionépítésről szóló cikk 80%-ban gazdasági, míg 20%-ban sporttémát dolgozhat fel. Ezek a mögöttes topikok aztán a hozzájuk tartozó szó-valószínűségeloszláshoz igazodva generálják a dokumentumokat (lásd a 3. ábrát). Itt is szózsákmodellt alkalmazunk, a dokumentumoknak csak a szógyakoriság-eloszlását vizsgáljuk. Ez a megközelítés a survey-logikán belül leginkább a modellalapú klaszterezésekhez van közel, elsősorban a véges kevert modell illesztésekhez (más néven látens profilelemzés).

A topikok száma és tartalma a priori nem ismert, tehát ez is egy nem felügyelt módszer. Akárcsak a k-közép klaszterezés esetén, itt is a modell bemenő paramétere a topikok száma (K), és az optimális topikszám megválasztása többféle K mellett illesztett modell közül a „legjobb” modell¹⁰ kiválasztásán alapul. A modell interpretációjában a K értéke mellett a topikok valószínűségét (népszerűségét), az egyes

¹⁰ A „legjobb” modell kiválasztása minden NLP-módszer, de leginkább a nem felügyelt módszerek esetén (amilyen a topikmodell is) nagy kihívás, és többfajta megoldási javaslat létezik.

topikokhoz tartozó szóeloszlást (például a legvalószínűbb tíz szó listáját), illetve a topikok „keveredési” hajlandóságát értelmezzük.

3. ábra. Dokumentumok létrejötte a topikmodell feltevései szerint

A topikmodellek az utóbbi években gyorsan fejlődtek. Blei, Ng és Jordan (2003) írt először a látens Dirichlet-allokációról (Latent Dirichlet Allocation, LDA), amely az egyik legismertebb topikmodellezési eljárás. Az elnevezése a modell azon matematikai feltevéséből ered, hogy a dokumentumonkénti topikeloszlás Dirichlet-eloszlást követ. Az eloszlást úgy hangolják, hogy a topikok keveredését minimalizálják. A topikok szövegeneráló mechanizmusára vonatkozó előfeltevések mint megszorítások mellett a modellünkre bízunk, hogy a szövegekben jellemző tartalmi struktúrákat találjanak. Jó példa erre Barna és Knap (2019) tanulmánya. A szerzők topikmodellel elemezték, hogy a kuruc.info „zsidó” szót tartalmazó cikkei tartalmilag tipikusan milyen témákra/topikokra bonthatók, így azonosították pl. a faji alapú, a vallási alapú vagy az összeesküvésre épülő topikokat.

A fenti modellnek több kiterjesztése létezik, ezek közé tartoznak például a korrelált topikmodellek (correlated topic models), amelyek a topikok szövegbeli együttes előfordulását modellezik (Blei–Lafferty 2007), a dinamikus topikmodellek (dynamic topic models), amelyek a topikok időbeli változását vizsgálják (Blei–Lafferty 2006), illetve a szerző-topikmodellek (author topic model), amelyek a szövegre vonatkozó metaadattal (például szerzőségi információval) egészítik ki az alapmodellt (Rosen-Zvi et al. 2008). A topikmodellezés a társadalomtudományban széles felhasználási spektrummal rendelkezik. Elemezhetjük bármely, a digitális társadalmi térben megjelenő csoport (adott politikai platformhoz tartozók, adott betegségben szenvedők, adott tudományos folyóirat szerzői) megnyilvánulásainak tematizációját, a témák népszerűségváltozását, a témák tartalmának változását stb. A hagyományos kérdőíves módszert alkalmazó kutatóknak is segítségére lehet a kérdőív nyílt kérdéseire adott válaszok elemzésében.

Szóbeágyazási modellek

A szóbeágyazási modellek (word embedding models) a vizsgált korpusz látens szemantikai struktúrájának reprezentálására szolgáló, a gépi tanulásban elterjedt neurális hálókat használó módszerek. Néhány éves múltra tekintenek vissza, népszerűségük nagy ütemben nő. Többféle technikai megvalósításuk létezik (Mikolov és munkatársai [2013] word2vec modellje az első ezek közül), az alábbiakban intuitív lényegüket igyekszünk bemutatni.

A modell, leegyszerűsítve, a korpuszunk szavainak vektortér-reprezentációját adja, ahol a vektortérben egy vektor egy szónak felel meg (lásd a 4. ábra leegyszerűsített háromdimenziós terét), a szavak elhelyezkedését pedig a jelentésük határozza meg. Az egymáshoz közel eső szavaknak a jelentése is közel esik egymáshoz. Itt a szójelentés a szó használatával azonosított fogalom, konkrétan a szavak mondatbeli előfordulásának szűk környezetét (általában a szót megelőző, illetve követő 3-10 szót) veszi figyelembe a modell. Aszerint kerül közel vagy távol egymástól két szó a vektortérben, hogy mennyire egyezik meg ez a környezet a korpuszunkban. A környezeten belül nem vizsgál sorrendiséget, egyszerű szószákként kezeli azt. A vektortér dimenzióját, amely általában néhány száz körül van, az határozza meg, hogy a mögöttes neurálháló-modell hány dimenzióban képes elég jól reprodukálni az eredeti használati környezeteket – vagyis tulajdonképpen egy dimenziócsökkentő eljárásról van szó, amely az eredeti komplex teret, ahol minden szó önálló dimenziót jelenít meg, egy kisebb, néhány száz dimenziós térbe ágyazza bele. A dimenzióknak, tengelyeknek nincs közvetlen interpretálhatósága.

A vektortérben két szó jelentési közelségét a nekik megfelelő vektorok által bezárt szög nagysága (pontosabban általában annak koszinusza) segítségével határozzák meg. Lásd a 3. ábrát: a „matek” és a „matematika” szó egészen kis szöveget zár be, hiszen a használati szöveggörnyezetük csaknem megegyezik, és a „fizika” is közel van hozzájuk (közelebb a „matematika” szóhoz), hiszen sokszor szerepelnek hasonló környezetben. Fontos hangsúlyozni, hogy e használat alapú definícióból következően a vektortér nem a szavak jelentésének hasonlóságán, hanem a szavak jelentésének kapcsolatán alapszik. A „férfi” és a „nő” szó például nincs nagyon nagy távolságra egymástól, hiszen gyakran szerepelnek hasonló környezetben a mondatainkban. Ennek a „disztribúciós szemantikának” a lényege, hogy a szójelentést nem a szavak és a „valóság” elemeinek kapcsolatára alapozza, hanem azt a szavak használatával azonosítja; a megközelítés legkorábbi nyelvfizikai reprezentánsai Wittgenstein 1930-as évekbeli munkái.

A modell által létrehozott vektortér (Garg és munkatársai [2018] példával) képes tehát szemantikai kapcsolatok megragadására (a foglalkozások neve például közel van egymáshoz), jól elkülöníthetők benne jellegzetes szócsoportok (a női jellegű foglalkozások, mint a „táncos” és a „háziasszony” elkülönülnek a férfiasaktól, mint az „ács” és a „mérnök”). Ennek a vektortérnek önmagában is van szociológiai relevanciája: Magu és Luo (2018) Twitter-szövegeken végzett gyűlöletbeszéd-kutatásá-

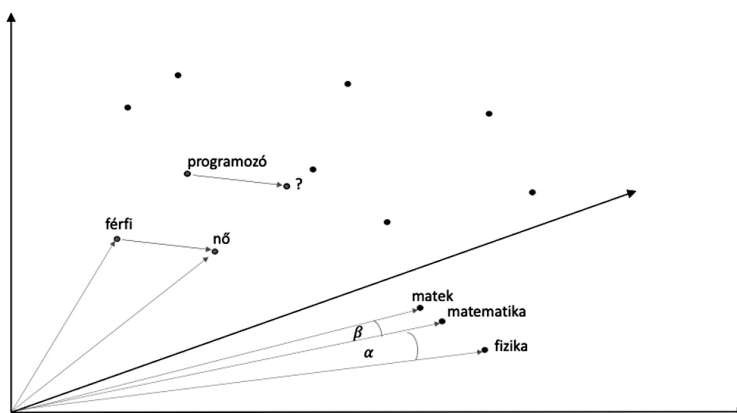
ban például előítélettel sújtott csoportokat (feketéket, zsidókat, mexikóiakat) jelölő eufemisztikus kódszavakat azonosított más, ismert kódszavakhoz való vektortérbeli közelségük alapján.

De a közelség-távolság értelmezésénél is továbbmehetünk. A vektortér jól teljesít analógiás teszteken is, például a főváros relációt egy ország és fővárosa különbségével megadva választ kaphatunk a „Mi Oroszország fővárosa?” kérdésre:

Ilyenkor a megfelelő vektortételemeket tekintve Moszkva úgy adódik, hogy megkeressük az egyenlet fenti megoldásához legközelebbi vektort. Elég nagy (több százmillió szót tartalmazó) korpuszokon tanítva a modellt jól működő vektorteret ad ilyen analógiás teszteken (vagyis az egyenlet jobb oldalához legközelebbi vektor valóban Moszkva lesz). A vektortér teljesítményét általában is ilyen analógiás teszteken értékelik, léteznek több száz kérdésből álló tesztbázisok, lásd például Kozłowski et al. 2018.

A fenti analógiák nem csak technikai példákön működtethetők: feltehető például a kérdés, hogy van-e az általunk vizsgált korpuszban a foglalkozásneveknek a nemi különbségeket reprezentáló nyelvhasználati különbsége. Ehhez például fel kell tennünk a kérdést, hogy mi az a foglalkozás, amit úgy kapunk a „programozóból”, hogy ugyanolyan irányba és távolságra toljuk el, mint amilyen eltolással a „férfiből” a „nőt” kapjuk (lásd a 3. ábrát). Vajon például az „adminisztrátort” kapjuk-e? Vagyis vajon van-e a vizsgált korpuszban olyan nyelvhasználati jelleg, amely a programozókat inkább a férfiakhoz, az adminisztrátort inkább a nőkhöz kapcsolja? A társadalomtudós olvasó számára itt már vélhetően nyilvánvaló, hogy ezek a szóbeágyazási modellek figyelemre méltó kulturális-társadalmi tudást tartalmaznak. Garg és munkatársai (2018), valamint Kozłowski és munkatársai (2018) például amerikai korpuszokat vizsgálva több mint 100 éves intervallumon státuszalapú, társadalmi nemi szerepekkel kapcsolatos és kulturális trendeket volt képes detektálni a módszer használatával.

4. ábra. A szavak jelentésbeli hasonlósága, illetve jelentésanalógiák megjelenése a szóbeágyazási modell vektortér-reprezentációjában

Összefoglalás

A társadalomtudomány folyamatosan változik és fejlődik. Ez egyrészt új témák vizsgálatát és klasszikus témák újrafeldolgozását jelenti, de ugyanúgy új módszerek felfedezését és integrálását is a társadalomkutatási kánonba. Az elmúlt pár évtized gyökeresen megváltoztatta a társadalomkutatók által felhasználható módszertani és statisztikai apparátust. A 30-40 éve még csak a „kiválasztottak” által alkalmazott nagy számításigényű statisztikai számolások a 90-es években egyre inkább mindenki számára elérhetővé váltak az asztali számítógépek elterjedésével és a statisztikai szoftverek kommercializálódásával. A digitalizáció továbbgyűrűzése pedig tovább erősítette ezt a folyamatot, a társadalomtudományon belül (is) egyre inkább teret nyer(t) a Big Data paradigma. A szövegelemzés, a szövegbányászat elsősorban a növekvő digitalizáció miatt válik egyre fontosabb vizsgálati tereppé.

A tanulmányban arra koncentráltunk, hogy a megközelítés milyen lehetőségeket teremt a társadalomtudomány számára. Az írott szövegek fontos lenyomatait az emberek gondolkodásának. Ezért azokban a kutatási témákban, amelyekben elsősorban a (köz)gondolkodásnak, az emberi viselkedésnek a megértése a cél, nagy hasznot hozhat a kvantitatív szövegelemzés. Diszkrimináció, gyűlöletbeszéd, egyenlőtlenségek – mind-mind olyan témák, amelyek sokszor akár rejtetten, de megjelennek az írott kommunikációban is. De a kultúra-, a szabadidő-, a zeneszociológia is sokat profitálhat a szövegelemzésen alapuló kutatásokból. Nem véletlen, hogy a kultúraszociológia egyik vezető lapja, a *Poetics* már 2013-ban különszámot szentelt a topikmodellezésnek (lásd többek között McFarland et al. 2013). De az idődimenzió is megjeleníthető: a korábban már hivatkozott tanulmányok (Garg et al. 2018; Kozłowski et al. 2018) 100 év távlatában elemeznek társadalomtudományi tendenciákat igen nagy sikerrel. Az ehhez hasonló történeti vizsgálatok tere is kiszélesedőben van, hiszen nemcsak a „born-digital”, hanem a digitalizált szövegtárak spektruma is folyamatosan nő. Hazai példa erre a Kádár-korszak vizsgálata a *Pártélet* című újságon keresztül (Szabó et al. 2019). Ezeket a munkákat támogatják az olyan projektek, mint a Google Books Library óriási volumenű vállalkozása, amely az 1500-as évektől digitalizálja az (elsősorban angol nyelvű) könyveket. Magyarországról az *Arcanum* folyóirattára említhető meg ennek kapcsán.

A szövegelemzési módszerek nem helyettesítők, hanem kiegészítők a klasszikus kvantitatív társadalomkutatási eszközöknek. A kérdőíves vizsgálatok precízen kidolgozott módszertana alapvetően megbízható és érvényes tudást nyújt. A kvantitatív szövegelemzés viszont képes lehet olyan kérdések megválaszolására is, amelyek a survey-ekből nem vagy csak nagyon nehezen és közvetve megválaszolhatók. Ezért mi a módszer jelentős társadalomtudományi felfutását várjuk a közeljövőben. Ugyanakkor – ahogy írásunk is mutatta – a módszer belépési küszöbe viszonylag magas, új módszertani/programozói tudást igényel. Erre vagy az empirikus tudás önképzés útján való megszerzése (és az új társadalomtudós-generációk számára a társadalomtudományi képzettségekbe való integrálása), vagy interdiszciplináris kuta-

tócsoportok alakítása lehet a válasz. Tanulmányunkkal ezekhez a komoly tudományos befektetést igénylő döntésekhez próbáltunk érveket szolgáltatni.

Abstract: In our paper, we present an overview of Natural Language Processing (NLP) methods, which developed parallel with the spread of ‘Big Data’ paradigm. We present the most promising methods for social sciences, the specific research questions they can answer and the methodological features that distinguish them from classic quantitative methods. These methods go far beyond classic quantitative text analysis based on simple word frequencies. Their modelling logic arises from machine learning methods; hence, it is substantially differing from the classic social science logic that seeks for explanation and casual effects. Our goal is to inspire Hungarian social scientists by providing an insight into a less-institutionalized area, since we believe that at an international level, text mining will be a standard method for empirical social science research within a few years.

Keywords: quantitative text analysis, natural language processing, textmining, computational text analysis

Irodalom

- Aggarwal, C. C. – Zhai, C. X. (eds.) (2012): *Mining Text Data*. New York: Springer.
- Anderson, C. (2008): The End of Theory: The Data Deluge Makes the Scientific Method Obsolete. *Wired*. <https://www.wired.com/2008/06/pb-theory/>. (letöltés: 2019. március 27.)
- Bales, R. F. (1950): A set of categories for the analysis of small group interaction. *American Sociological Review*, 15(2): 257–263.
- Barna, I. – Knap, Á. (2019): Antisemitism in Contemporary Hungary: Exploring Topics of Antisemitism in the Far-Right Media Using Natural Language Processing. *Theo Web – Academic Journal of Religious Education*, 18(1): 75–92.
- Berelson, B. – Lazarsfeld, P. F. (1948): *The Analysis of Communication Content*. Oslo: Univ. Stud.
- Blei, D. M. – Lafferty, J. D. (2006): Dynamic topic models. In *Proceedings of the 23rd International Conference on Machine Learning*. New York: Association for Computing Machinery, 113–120.
- Blei, D. M. – Lafferty, J. D. (2007): A correlated topic model of science. *The Annals of Applied Statistics*, 1(1): 17–35.
- Blei, D. M. – Lafferty, J. D. (2009): Topic models. In Srivastava, A. N. – Sahami, M. (eds.) *Text mining: Classification, Clustering, and Applications*. London: Chapman & Hall/CRC Data Mining and Knowledge Discovery Series.
- Blei, D. M. – Ng, A.Y. – Jordan, M. I. (2003). Latent dirichlet allocation. *The Journal of Machine Learning Research*, 3(4–5): 993–1022.
- Csepeli Gy. (2015): A szociológia és a Big Data. *Replika*, 92–93(2015/3–4): 169–174.

- Denny, M. J. – Spirling, A. (2018): Text Preprocessing For Unsupervised Learning: Why It Matters, When It Misleads, And What To Do About It. *Political Analysis*, 26(2). doi:10.1017/pan.2017.44
- Dessewffy T. – Láng L. (2015): Big Data és a társadalomtudományok véletlen találkozása a műtőasztalon. *Replika*, 92–93 (2015/3–4): 155–168.
- Digital 2020 reports, Hootsuite, wearesocial.com/digital-2020
- Evans, J. A. – Aceves, P. (2016): Machine translation: mining text for social theory. *Annual Review of Sociology*, 42(1): 21–50.
- Dos Santos, C. – Gatti M. (2014): Deep convolutional neural networks for sentiment analysis of short texts. In *Proceedings of the 25th International Conference on Computational Linguistics (COLING)*. Dublin: Dublin City University and Association for Computational Linguistics. <https://www.aclweb.org/anthology/C14-1008> (letöltés: 2019. január 18.)
- Garg, N. – Schiebinger, L. – Jurafsky, D. – Zou, J. (2018): Word embeddings quantify 100 years of gender and ethnic stereotypes. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 115(16): 3635–3644.
- Hays, D. C. (1960): *Automatic Content Analysis*. Santa Monica: Rand Corp.
- Hirschberg, J. – Manning, C. D. (2015): Advances in natural language processing. *Science*, 349(6245): 261–266. doi: 10.1126/science.aaa8685.
- Ignatow, G. – Mihalcea, R. (2016): *Text Mining. A Guidebook for the Social Sciences*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Indig B. (2018): Közös crawlnak is egy korpusz a vége – Korpuszépítés a CommonCrawl .hu domainjából. In Vincze V. (szerk.) *XIV. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia (MSZNY 2018)*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Informatikai Tanszékcsoport, 125–134.
- Kmetty Z. (2018): A szociológia helye a Big Data-paradigmában és a Big Data helye a szociológiában. *Magyar Tudomány*, 179(5): 683–692.
- Kozłowski, A. C. – Taddy, M. – Evans, J. A. (2018): The Geometry of Culture: Analyzing Meaning through Word Embeddings. *American Sociological Review*, 84(5): 905–949. arXiv preprint arXiv:1803.09288 <https://arxiv.org/abs/1803.09288> (letöltés: 2019. január 18.)
- Liu, B. (2015): *Sentiment analysis: Mining opinions, sentiments, and emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Magu, R. – Luo, J. (2018): Determining Code Words in Euphemistic Hate Speech Using Word Embedding Networks. In *Proceedings of the Second Workshop on Abusive Language Online*, Brussels: Association for Computational Linguistics, 93–100.
- Martins, R. – Gomes, M. – Almeida, J. – Novais, P. – Henriques, P. (2018): Hate Speech Classification in Social Media Using Emotional Analysis. In *7th Brazilian Conference on Intelligent Systems (BRACIS)*. Sao Paulo: IEEE, 61–66. doi: 10.1109/BRACIS.2018.00019.

- McFarland, D. A. – Ramage, D. – Chuang, J. – Heer, J. – Manning, C. D. – Jurafsky, D. (2013): Differentiating language usage through topic models. *Poetics*, 41(6): 607–625.
- Mikolov, T. – Sutskever, I. – Chen, K. – Corrado, G. S. – Dean, J. (2013): Distributed Representations of Words and Phrases and their Compositionality. Burges, C. J. C. – Bottou, L. – Welling, M. – Ghahramani, Z. – Weinberger, K. Q. (eds.) *Proceedings of the Conference on Advances in Neural Information Processing Systems 26 (NIPS)*. La Jolla: Neural Information Processing Systems Foundation, 3136–3144.
- Miner, G. – Elder, J. – Hill, T. – Nisbet, R. – Delen, D. – Fast, A. (2012): *Practical text mining and statistical analysis for non-structured text data applications*. Waltham: Academic Press of Elsevier.
- Moreno, S. A. – Redondo, T. (2016): Text Analytics: the convergence of Big Data and Artificial Intelligence. *International Journal of Interactive Multimedia and Artificial Intelligence*, 3(6): 57–64. doi: 10.9781/ijimai.2016.369
- Moretti, F. (2013): *Distant Reading*. London: Verso.
- Németh R. (2015): A számok tényleg magukért beszélnek? *Replika*, 92–93(2015/3–4): 203–209.
- Rehurek, R. (2011): *Scalability of Semantic Analysis in Natural Language Processing*. Dissertation. Brno: Faculty of Informatics, Masaryk University. https://radimrehurek.com/phd_rehurek.pdf (letöltés: 2019. január 18.)
- Rice, D. R. – Zorn, C. (2019): Corpus-based dictionaries for sentiment analysis of specialized vocabularies. *Political Science Research and Methods*, 1–16.
- Rosen-Zvi, M. – Chemudugunta, C. – Griffith, T. – Smyth, P. – Steyvers, M. (2008): Learning Author-Topic Models from Text Corpora. In *ACM Transactions on Information Systems*, 28(1): 1–38. http://psiexp.ss.uci.edu/research/papers/AT_tois.pdf (letöltés: 2019. január 18.)
- Sebők M. (szerk.) (2016): *Kvantitatív szövegelemzés és szövegbányászat a politikatudományban*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Szabó M. K. (2014): Egy magyar nyelvű szentimentlexikon létrehozásának tapasztalatai. In „Nyelv, kultúra, társadalom” konferencia, Budapest.
- Szabó, M. K. – Berend, G. – Kiss, L. – Ring, O. – Vidács, L. – Kmetty, Z. (2019): Mapping the dynamic change of the concept “industry” and “agriculture” in the Hungarian socialist era using a word embedding model. In *2nd Annual POLTEXT Conference*, Tokyo.
- Tikk, D. (szerk.) (2007): *Szövegbányászat*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Vijayarani, S. – Ilamathi, M. J. – Nithya, M. (2016): Preprocessing Techniques for Text Mining - An Overview. *International Journal of Computer Science and Communication Networks*, 5(1), 7-16.

Normativitás a szociológiában a magyarországi előítélet-kutatások példáján

Gárdos Judit

gardos.judit@tk.mta.hu

Beérkezés: 2019.09.26.

Átdolgozott változat beérkezése: 2020.01.29.

Elfogadás: 2020.04.20.

Összefoglaló: Tanulmányomban a magyarországi előítélet-kutatások normativitását követem végig néhány tudományos szövegen. Az előítéleteket kutató szociológusok az előítéleteket általában normatívan ítélik meg, és negatív, megszüntetendő, a hátrányos megkülönböztetéshez vezető jelenségként definiálják. A szocialista időszakban a romákkal kapcsolatos előítélet-kutatások az előítéletet általában elmaradott attitűdként taglalják, amelynek az ideális szocialista embertípus esetében nincs keresni-valója. Az előítéleteket a nacionalizmust megelőző, veszélyes fázisként tárgyalják. A felvilágosodásra, a racionalitásra és ezzel egyidejűleg egy egyetemes emberi normativitásra való utalás is hangsúlyos az előítéletekről szóló szociológiai szövegekben. A rendszerváltás számos kutatási beszámolóban megjelenik mint magyarázata annak, hogy miért vált különösen fontossá az előítélet témája az 1990-es évekre. A kutatók állítják, hogy e rejtett attitűdök 1989 után nyitabbak lettek, és a társadalmi csoportok közötti konfliktusok, érdekellentétek erősödtek. A diszkriminációnak, az előítéletek megszüntetésének igénye töretlen marad a kutatói szövegekben. Az igaz és a hasznos tudás termelése az elemzett területen egyaránt tudományos tökésként mutatkozik.

Kulcsszavak: tudománytörténet, szociológiatörténet, előítélet-kutatás, normativitás

A tanulmányt Erős Ferenc emlékének ajánlom.

A szociológiai tudáslétrehozás és az értékek melletti kutatói elköteleződés viszonya a szociológia kezdete óta foglalkoztatja a tudományról gondolkodó tudósokat¹. Ez a gondolkodás épp az elmúlt egy-két évben kapott újabb lendületet. Az egyik klasszikus álláspont szerint a szociológiában is szigorúan el kell különíteni a normatív állásfoglalást a tudományos diskurzustól (Weber 1998 [1917]), a kutatónak nem szabad a kutatói pozícióból normatív értékek mellett kardoskodni. Másrészt a szociológia viszont kialakulása óta szervesen összefonódik a társadalmi egyenlőtlenségek és a különböző csoportok, rétegek, osztályok kirekesztésének, hátrányos helyzetének vizsgálatával (Law-Urry 2004: 392), amit tett és tesz sokszor úgy, hogy a weberi értelemben vett

¹ E cikk az OTKA 115644 számú projekt keretei között a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpontjában készült. Nagyon köszönöm Kovács Éva, Sik Endre, Somlai Péter és Szabari Vera, valamint a Szociológiai Szemle anonim bírálóinak megjegyzéseit, tanácsait. A magyarországi előítélet-kutatások tudománytörténetére fókuszáló írás a projekt eredményeit bemutató kötetben fog megjelenni (Gárdos megjelenés alatt).

tudományos és normatív diskurzus nem különül el. A szociológia történetének leírásakor újra és újra előtérbe kerül (legutóbb például Romero 2020), hogy a szociológia mint diszciplína a 19. sz. második felétől kezdve a társadalmi reformokra fókuszáló csoportok intézményesülésével egyidejűleg jött létre, és maga is elköteleződött a társadalmi reformok mellett (Némedi 2000). Az első szociológusok között megtaláljuk azokat, akik a modern, főleg városi, munkásosztálybeli társadalom konkrét problémáival foglalkoztak és a helyzetük jobbításának igényével is felléptek (ide sorolhatjuk például Le Play-t vagy Villermét).

A tudományos tudásnak az erkölcsi értékesség igényével való összekapcsolása már jóval Max Weber születése, illetve a társadalomtudományok létrejötte előtt a tudományfilozófiai irodalom egyik meghatározó témájává vált. A baconi felfogás a tudáslétrehozásról mind a tudás hasznosságára, mind a morális jóságára hangsúlyt fektetett (Demeter 2015: 2). A weberi értékmentességre alapozó tudományos kutatási étosz és a társadalmi egyenlőtlenségek elleni harc összeegyeztethetősége ugyanazon tudományos diszciplína keretei között, az, hogy lehet-e, kell-e, és ha igen, hogyan lehetséges nem értékmentes, de érvényes és megbízható eredményeket létrehozó társadalomtudományt művelni, mindig is a szociológia fontos kérdése volt.

Mills (1959), a baloldali társadalomkutatás egyik meghatározó alakja már az 1950-es évek végén – a weberi hagyománytól elszakadva – a szociológia fő feladatának a demokrácia és a szabadság védelmét látta. A politikai szociológia feladata szerinte a társadalom demokratizálódásának elősegítése. Gouldner 1970-ben a reflexív szociológia kapcsán, a funkcionalista szociológiát kritizálva kifejti, hogy szerinte jó szociológiai elméleteket csak úgy lehet írni, hogy az alapvető érzéseket és ideálokat is kifejezik a szerzők. Az elméletalkotó egyéni erkölcsé áthatja az elméletét, és ez ellen keveset lehet tenni. A (burawoy-i) közszociológiai program szerint pedig a civil társadalom nézőpontja adja meg azokat az értékeket, normatív szempontokat, amelyeket a szociológiának követnie kell (Némedi 2006: 98). Tehát a normativitást a szociológiának alapvető, magától értetődő jellemzőjeként tárgyalja Burawoy (is). Szelényi Iván (2015) a kortárs szociológiában háromféle válságot szintetizál (politikait, módszertanit, valamint elméletit): a politikai válság azt jelenti számára, hogy míg az 1960-as években a szociológiai tanszékek sokszor politikailag elkötelezettek voltak, méghozzá a baloldali/radikális irányban, addig mára a diákok sokkal konzervatívabbá váltak.

Az a trend, amit Szelényi konzervatívabbá válásnak hív, más megközelítésben a szociológia professzionalizálódásaként tételeződik. E felfogás szerint a baloldali, társadalomkritikus megközelítés és az aktivista mivolt levetkőzése, az objektivitás újrafelfedezése pozitív folyamat, amely azt szolgálná, hogy a szociológia mint elismert tudomány fennmaradhasson (Turner 2019). Turner úgy látja, hogy az amerikai szociológiában mostanában ismét egyre nagyobb azok aránya, akik a balos, elkötelezett szociológia hívei. Ezáltal szerinte csorbul a szociológia befolyása. Turner azt állítja, hogy a kortárs szociológia fragmentálódása, túlspecializálódása rásegít arra, hogy a szociológia leegyszerűsítő, ideologikus vonulata nagyobb teret kapjon.

Ez az a diszkurzív tér tehát, amely a szociológia normativitásáról szóló elemzéseknek különleges aktualitást ad. Tanulmányomban a magyarországi előítélet-kutatások normativitását elemzem. Ezen szakszociológia szövegeire kitüntetetten jellemző az, hogy a kutatói narratívákban megjelennek normatív elemek. Az előítéletek problematikája a 20. század második felében a szociálpszichológiai és szociológiai kutatások egyik központi témájává vált (Sík 2017: 80). Az előítélet-kutatás ma már szinte önálló tudományággá fejlődött, szorosan kapcsolódva a közvéleménykutatásokhoz. Ezekben az egyik fontos kérdéskör éppen a kisebbségekkel és az idegenekkel szembeni ellenséges viszony feltárása (Erős 2017: 68). Az előítélet normatív megítélése a filozófiai irodalomban szélsőségesen különbözőképpen történhet. Az előítélet gadameri felfogásban a megértés alapfeltétele (Gadamer 1984). Ha nem volnának, nem tudnánk semmit sem megérteni. Az, hogy vannak előítéleteink, teszi számunkra lehetővé, hogy megismerjük világunkat, és a megértésnek nevezett művelet végbevételének keretében megálljuk a helyünket benne (Fehér: 2017: 9). Ettől alapvetően eltér – az elemzett kb. 60 év szociológiai szakirodalmát áttekintve – az előítélet-kutatások legfontosabb közös, korszakokon átívelő jellemzője: hogy az előítéletek a legtöbb kutatói narratívában – különböző, időszakosan eltérő okokból kifolyólag – elítélendő, megszüntetendő jelenségeként definiálódnak. Több kutató és társadalomfilozófus rámutatott már erre a dichotómiára, de az előítélet-kutatási *gyakorlatokban* Magyarországon nem igazán merül fel ez az ellentmondás.

Cikkemben az 1960-as évektől kezdve a magyarországi előítélet-kutásokat bemutató néhány szakirodalmi munka alapján elemzem a magyar szociológia normativitásának néhány aspektusát. Az 1960-as évek a magyar szociológia történetének kitüntetett korszaka, intézményesedésének fontos állomása. Az 1956-os forradalom utáni megtorlás időszakát követően a Kádár-rendszer konszolidációjával egyidejűleg indult el a szociológia hazai intézményrendszerének kiépítése (Szabari megjelenés alatt 1). Szántó Miklós ezen folyóirat hasábjain megjelent cikkében – amelyben a magyar szociológia 1960 és 1968 közötti időszakáról ír – emlékezik meg arról, hogy 1958 végén érkezett meghívás a magyar tudomány vezetőihez a szociológiai világszervezet részéről (Szántó 1995: 96). Ezután, az 1960-as évek elején jött létre az MTA Filozófiai Intézetében az ún. szociológiai részleg Szántó Miklós vezetésével, amely 1963-ban szerveződött csoporttá Hegedüs András irányításával (Szabari megjelenés alatt 1).

G. W. Allportnak (1954), az előítélet-kutatások klasszikusának meghatározása szerint az előítélet általánosításon alapszik, és egy személlyel vagy egy csoporttal szemben érzett idegenkedő vagy ellenséges attitűdöt takar. Attitűdökkel már jóval korábban, a 19. században foglalkoztak tudósok, elsősorban fiziológiai folyamatokat kutatva. Attitűd alatt értették azt a hajlandóságot, hogy reagáljunk a körülöttünk lévő világra. Szövegemben nem a fiziológiai folyamatokkal foglalkozom, hanem szociológiai, deklaráltan bizonyos társadalmi csoportokkal kapcsolatos előítéleteket vizsgáló kutatásokat tanulmányozok abból a szempontból, hogy a normatív kutatói attitűd ho-

gyan érhető tetten a szövegekben. Az általam kimutatott normativitás nyilván nem jellemző kivétel nélkül minden magyarországi előítélet-kutatási szövegre, de meglátásom szerint egy fontos elemzési szempont más kutatási témák tudományelméleti vizsgálata során is.

A szocialista embertípus, a felvilágosodás és az előítéletesség

Az 1960-as években a békés egymás mellett élés jegyében felértékelődött a keleti és a nyugati blokk közötti modernizációs verseny, főként Kelet-Európában, ahol a versenyés tétjét növelte, hogy a hatalom számára a legitimációs bázist a modernizáció, a szociális biztonság és ezekkel szoros összefüggésben az egyenlőtlenségek radikális csökkentése (megszüntetése) melletti elkötelezettség jelentette (Szabari megjelenés alatt 2)². A szociológia a szocialista rendszerben Magyarországon egyfelől mélyen a nyugati eszmei irányzatokba beágyazódva, nyugati módszereket (is) adaptálva működött, másfelől a szocialista ideológia alátámasztását volt hivatott elvégezni: számos kutatási projektnek a szocialista berendezkedés „jobb” voltát kellett (volna) bizonyítania, azt kellett kutatnia, hogy a szocialista rendszerben jobban élnek-e az emberek, mint Nyugaton.

Az 1960-as évek közepétől kezdődő, első előítélet-kutatások Magyarországon – a nemzetközi trendekhez illően – általában outgroupokkal kapcsolatban fennálló előítéletekről készültek. Mindazonáltal találkozunk a magyarsággal kapcsolatos sztereotípiákat vizsgáló kutatással is. A magyarországi előítélet-kutatások hajnalán a fő kutatási terület a romákkal kapcsolatos előítéletek kérdése volt³.

A romákkal kapcsolatos előítélet-kutatások a szocializmusban az előítéletet általában elmaradott attitűdként taglalják, amelynek a szocializmusban, az ideális szocialista embertípus esetében nincs keresnivalója. Az előítéleteket a nacionalizmust megelőző, veszélyes fázisként tárgyalják; a szocialista társadalom fejlődése során az előítéletek megszüntetésére kell törekedni. Ezek az ideológiai megfontolások némelyik műben erősebben, másokban kevésbé erősen jelentkeznek az explicit szövegezés során, de általánosnak mondhatók. A felvilágosodás ideáira is többször hívják fel a figyelmet a kor kutatói. A felvilágosodás szerint az előítéletesség az emberi fejlődés egy irracionális, tehát meghaladandó jellemzője. A felvilágosodás nemcsak kiiktatta vagy elvetette és elutasította az előítélet, a tekintély és a hagyomány fogalmait, hanem ezzel párhuzamosan lejáratta és hitelüktől is megfosztotta őket (Fehér 2017: 17). A felvilágosodás annak ellenére, hogy minden előítélet elvetését követelte, mégis megőrzött egyet, éspedig „az előítéletekkel szembeni előítéletet”. A „felvilágosodás alapvető előítélete abban áll, hogy előítélettel viseltetik egyáltalán mindenféle elői-

2 E fejezet részben a doktori disszertáción – Gárdos 2017 – alapszik s néhány rövidebb passzusát egészíti és fejti ki bővebben.

3 Egy másik kiténtetett terepe az előítélet-kutatásoknak a zsidókkal kapcsolatos attitűdök; az 1960-as, 1970-es években részletes empirikus kutatás viszont nem született az antiszemitizmusról Magyarországon.

télettel szemben” (Gadamer 1984: 194, idézi Fehér 2017: 19). A frankfurti iskolához köthető első filozófiai igényű reflexiók a modernitás kontextusában, annak patológiájaként próbálták értelmezni a jelenséget (Sík 2017: 79). Tehát mind a szocializmusra, a szocialista emberre való normatív hivatkozás megjelenik az előítéletekről szóló szociológiai szövegekben, mind a felvilágosodásra, a racionalitásra és ezzel egyidejűleg egy egyetemes emberi normativitásra való utalás. Álljon itt néhány sor egy előítélet-kutatás eredményeit bemutató szövegből:

„Az újkori kultúra egyik legnagyobb eredménye, hogy leküzdötte az emberrel kapcsolatos misztikus elképzeléseket, és életrehívta az ember racionális és normatív szemléletét. A felvilágosodás embere az „ész birodalmából” száműzte a miszticizmust: a megszállottakból betegek lettek, akiket gyógyítani kell és visszaadni emberi méltóságukat. Ugyanakkor azzal, hogy az ésszerűséget, az önkontrollra való képességet az ember lényegi tulajdonságaivá avatta, elutasított, antihumánusnak és antiszociálisnak bélyegzett mindent, amely ezeket az elveket sértette. Így bár szekularizált módon, de továbbítte a viselkedészavarok demonologikus modelljéhez kapcsolódó negatív implikációkat. Az elmebetegét betegként, de továbbra is társadalmi értelemben bűnösneként és veszélyesként kezelte, amely védekezést, morális és jogi szankciót igényel.” (Tahin et al. 1972: 390)

Az előítélet a szövegben egy elmaradott kor csökevénye, amelyet le kell küzdeni, és a társadalomtudományos kutatás egyik célja az, hogy az előítélet csökkentése érdekében azokat jobban megismerjük:

„A pozitív mentálhigiénés eszmekör egyik megalapozó premisszája, hogy az elmebetegség egy a betegségek közül. Ezzel a kiindulással újjáéleszti azt a meggyőződést, amely a felvilágosodás racionalizmusának hatására keletkezett. De nem marad meg pusztán szemléleti síkon, hanem aktivitást sürget. Az elmebeteg ember körül olyan viszonyokat kíván teremteni, amelyek valóban méltóak az emberhez. [...] Meg akarja változtatni az elmebetegét körülvevő tévhiedelmeket, megbélyegzettséget, az elkülönítés-elkülönülési és lefokozó tendenciákat. [...] Feladatául tűzi ki a negatív attitűdök átalakítását [...]. Az utóbbi feladatok megvalósításának lényeges feltétele, hogy megbízható ismereteket szerezzünk erről a területről. Vizsgálatunk is elsősorban ezt célozta.” (Tahin et al. 1972: 403)

Az egyik első, romákkal kapcsolatos előítéletekről szóló munkát Márkus Mária végezte Heller Ágnessel (Heller 1967), az MTA Szociológiai Kutató Csoportjának kötelékében a hatvanas évek közepén Gyöngyös környéki falvakban, valamint Budapesten. Ennek keretében a megkérdezetteket romákról és zsidókról is kérdezte. A vizsgálat sommás ítéletekre és előítéletekre való nagyfokú hajlandóságot mutatott ki. Az előítéleteket a szocializmusban több kutatásban is együtt tárgyalják a magyar nemzeti büszkeség létjogosultságának kérdésével, a nacionalizmus veszélyének lehetővé válásával. Márkus Mária (1967) például az általános nemzeti büszkeség velejárójának te-

kinti azt, ha más nemzetek tagjait elítélik. Márkus szerint a haladás az, amire büszkék lehetünk, és csak ebben a tekintetben fogadja el a nemzeti büszkeséget (tehát olyan esetekben, amikor egy nemzet haladó szellemről tesz tanúbizonyságot). Márkus leszögezi, hogy nem azokat az ítéleteket tartja aggályosnak, amelyek a „kultúr színvonal kiegyenlítődéskéé irányulnak” (Márkus 1967: 64), tehát például a tisztaságot és a munkát értékékként jelöli meg⁴, hanem azokat, amelyek a cigányság egészéről adnak sommás megítélést. Heller (1967: 1297) ugyanerről a kutatásról értekezve szintén azt írja, hogy ha más népek tulajdonságait előítéletesen általánosítják a megkérdezettek, akkor nacionalizmusról tesznek tanúbizonyságot.

Egy másik korai szociológiai kutatás a romákkal kapcsolatos előítéletekről a *Világosság* hasábjain, valamint kötetben jelent meg, és az 1960-as évek végén végeztek (Halász–Sipos 1969; 1970). Ebben a kutatók általános iskolások faji előítéleteit kutatták, a terep a színház volt, és arra voltak kíváncsiak, hogy megváltoztathatók-e a romákkal kapcsolatos előítéletek (a kutatók egy színdarabot nézettek meg diákokkal): tehát az előítélet csökkentése is az egyik fontos cél volt a kutatás során. A bemutatott színdarab egy vidéki roma lány beilleszkedési nehézségeiről szól egy budapesti iskolában. A kutatók három fázisban, összesen három hónap leforgása alatt vizsgálták meg a diákokat, volt kontrollcsoport is, akik nem látták a darabot. Bogardus-skálával dolgoztak a társadalmi távolság mérésének céljából⁵. Két csoport („magyar” és „roma”) összehasonlítása, továbbá az előítélet-csökkenés tartósságának vizsgálata volt a cél; a szerzőpáros szövegében kifejezte morális elköteleződését is (jelesül azt, hogy csökkenteni szeretné az előítéleteket):

„Mégis aggodalommal vártuk a közel három hónap múlva végzett harmadik vizsgálat eredményeit, melyek – várakozásunkat meghaladó – tartós hatásról tanúskodnak.” (Halász–Sipos 1970: 59)

Halász és Sipos expliciten rámutatnak a vélemények és a cselekvések közötti különbségre (erről lásd bővebben: Eröss–Gárdos 2008):

„Bármennyire megnyilatkozik is a véleményben az előítéletes attitűd [...], mégsem lehet állítani, hogy ha valaki másként ítéli meg a cigányokhoz, mint iskolatársához vagy barátokhoz való viszonyt, mint korábban, úgy ennek arányában *másként is fog velük viselkedni* [kiemelés az eredetiben] [...]” (Halász–Sipos 1970: 59)

A Várnagy Elemér *Előítéletek s cigányság* című 1972-es cikkében leírt kutatás szintén az egyik első empirikus kutatás ebben a témában. A szerző Heller Ágnes (1966) meg-

4 Érdekes megfigyelni, hogy az a kijelentés, hogy „ha olyan ember, aki dolgozik, neki is joga van az élethez” (Márkus 1967: 64 ezt említi mint a tisztaságot és a munkát értékelő, elfogadható kifejezést), nem feltétlenül számít manapság elfogadhatónak.

5 Bogardus (1925) mai napig közkezdvelt módszere alapján megkérdezik, hogy a válaszadó elfogadná-e családtagként egy bizonyos etnikai csoport tagját. Ha a válasz nemleges, akkor egyenként megkérdezik tőle, hogy elfogadná-e barátként, szomszédként, egy településen együtt élne-e vele, az ország állampolgáraként, az országba látogató turistaként elfogadná-e. A kérdés ott áll meg, amikor először ad igenlő választ a megkérdezett: ez alapján határozzák meg azt az értéket, amelyet a kért esetben a „társadalmi távolság” változója kap (tehát egy skálán mérik a társadalmi távolságot). Ha családtagként elfogadná, akkor ez az érték 0, ha csak barátként, akkor 1, ha az országba látogató turistának sem fogadná el, akkor 6.

határozó munkájára is hivatkozik, amikor megállapítja, hogy a faj fogalma ugyan nem létezik az emberiségen belül, de mint tudományos előítélet leszívargott a köznyelvbe (Várnagy 1972: 102), és csoportokkal szembeni, de Várnagy szerint korrigálandó előítéletként jelenik meg. A szerző fotókat, illetve egy filmet mutatott gyerekeknek, és Bogardus-skálával mérte az előítélet-rendszereket. A 10–11 éves korosztályban nem mutatott ki előítéleteket a vizsgálata: „Egészséges, előítéletmentes személelmódot tükröz szinte valamennyi válasz” (Várnagy 1972: 103). Az előítéletes mivoltot így kommentálja a szerző: „Nem faji előítéletek ezek, hanem alapvetően társadalmiak, melyek idősebb generációk örökségeként tapadnak rá ifjúságunkra is.” (Várnagy 1972: 108) Úgy véli, hogy a társadalom nem ismeri a „másik féle” (sic!) cigányokat, akik „rendesen” élnek és dolgoznak. A szegénytelepi cigányokból általánosító attitűdöt kell a megismerés által „korrigálni” – ahogyan azt Heller Ágnes (1966) is javasolja.

Heller Ágnes 1966-os *Előítélet és mindennapi élet* című műve az egyik legjelentősebb korai magyar társadalomfilozófiai munka az előítéletekről. Heller azon kevesek egyike, akik magyarországi empirikus szociológiai kutatások tapasztalatairól szóló írásokban is közreműködtek, és akik a bevezetőben felvázolt, az előítélet szükségességét vagy elítélendő voltát tematizálják. Heller az ökonomikus gondolkodás, a sztereotipizálás mindennapi életbeli szükségszerűségére fűzi fel az előítéletről szóló elmékedését. Az általánosítást természetesnek gondolja, de megkülönbözteti a hamis és az igaz ítéleteket (Heller 1966: 88–89). A hamis általánosításokat szerinte kizárólag a megismerés korrigálhatja, viszont úgy látja, hogy vannak olyan ítéletek, amelyek „ellenállnak” a megismerésnek; ezeket előítéleteknek nevezi, és két kritériumukat említi meg: az egyik a másodlagos, lényegtelen vonások általánosítása, a másik az igazsággal szembeni makacs ellenállás. Az előítéletek forrása szerinte egyéni érdekek és a társadalom előítéletességével konform attitűd kényelmes volta, s elsősorban az egyéni partikuláris érdekekből ered (mint például a félelem, a féltékenység, az életforma-védelem). Ha az emberek valóban, a „*pszichéig* hatolóan” (Heller 1966: 100) felül tudnak emelkedni saját partikularitásukon, akkor meg tudnak szűnni az előítéletek. Tehát az előítéletek megváltoztatása nem az „igazsággal” való szembesítés által valósulhat meg, hanem ha az egyén eltávolodik saját partikularitásától. Heller, Lukácsra és Spinozára támaszkodva, azt állítja, hogy a vallás és az előítélet gyökerei azonosak. A vallás, Heller szerint, a mítoszok kialakulásának egyik alapja is. A mítoszokat Heller előítélet-rendszereknek látja, de csak a 20. században, amikor is már kialakult a tudományos igazság, a tudományos feltárás lehetősége. Bizonyos világnézetek megvédene az előítéletességtől, érvel Heller, és ilyen a kommunizmus. Heller ellenzi, hogy az előítéletet az egyének örök pszichés tulajdonságaira vezessük vissza. Ugyanúgy azt is, hogy az előítéleteket a csoportkohézióval, a heteroszterotípiákkal magyarázzuk; szerinte a csoport fogalma értelmetlenül tág. Heller ezekkel szemben az osztálystruktúrával magyarázza a modern kori előítéletességet: „a polgári osztály minden eddigi uralkodó osztályt felülmúlóan előítéletet teremt” (Heller 1966: 138), mert ennek az osztálynak az az érdeke, hogy a saját ítéletrendszerét, ideológiáját társadalmilag ál-

talánosítsa. Léteznek olyan általános ítéletek, amelyek *nem* előítéletek. Ha az ítélet analitikus, akkor nem az (erre Heller olyan példákat hoz fel, amelyekben egy népcsoportról vagy egy rétegről azt állapítjuk meg, hogy még a fejlődés egy – hozzánk képest – korábbi szakaszában van, ld. Heller 1966: 145–146). Ha viszont az ítélet normatív, akkor az már szerinte előítélet.

Az osztálystruktúrával, amelyet Heller meghatározónak tartott az előítéletek magyarázatnál, nem igazán érveltek a témával foglalkozó szociológus és szociálpszichológus kutatók. Kérdőívekben szereplő állításokat sem különböztettek meg a kutatók az alapján, hogy a helleri értelemben véve „analitikusak” (tehát egy népcsoportra általánosítanak, de nem számítanak előítéletesnek) vagy „normatívak”-e. A vallásosság elutasítása viszont szerepel más előítélet-kutatónál is a magyarországi előítélet-kutatók korai szakaszában, az 1970-es években.

Az 1980-as évektől kezdve alapos, sokszor szociográfiai munkák jelennek meg a romák helyzetéről; ezekkel most csak az előítéletek kérdésére fókuszálva foglalkozom, és csak egy (de kiemelkedő) kutató, a cigányok helyzetét és a nem cigány-cigány viszonyokat taglaló Csalog Zsolt (1980) kapcsán. Csalog alapvetően szociográfiai módszerekkel kutatta a magyarországi romákat, ő volt az egyik legismertebb magyar romakutató a szocializmus korában. A romák helyzetét stigmatizálnak látta, és – az 1980-ig tartó időszakot jellemezve – arra jutott, hogy maga a cigány identitás negatív identitás, amely az előítéletre adott válaszként született (Csalog 1980: 2):

„Ha cigánynak, cigányságnak van identitástudata, az már eleve mintegy negatív identitástudat, válasz, reflex. Stigmatizáció ez – „hátunkon a C betű”, ahogy a folklorisztikus cigány megfogalmazás mondja, s ez a C betű úgyszólván leradírozhatatlan. Mert a szociálpszichológiai mechanizmus általánosítja a cigányokról szerzett valós tapasztalatokat, és az ezekből kialakított, végső formájukban már nem is valós tartalmú előítéleteit nyomasztó súllyal a cigánynak bélyegzett egyénre vetíti, úgyszólván megfosztva ezzel a humanizált kommunikációt, sőt egyáltalán a szabadon választott cselekvési stratégia lehetőségeitől.”

Az előítéletek egyik következményeként írta le Csalog – Kemény Istvánhoz hasonlóan – azt a folyamatot, hogy a cigánytelepek felszámolása csak lassan, vagy egyáltalán nem haladt: „jelentősen fékezik a telepek feloldódásának folyamatát a cigánysággal kapcsolatos előítéletek, diszkriminatív modellek is” (Csalog 1980: 5). Az iskola is az előítéletek megjelenésének egy fontos terepe Csalog szerint:

„[A] cigányok élményvilágában a frusztráció már az iskolával kezdődik: az esélytelen konfrontáció a nem cigány tanulókkal, az előítéletekkel való első találkozások taszító környezetté teszik számukra az iskolát, ahol kultúrájuktól, mindennapi életüktől távoli, idegen tananyagot kellene elsajátítaniuk – ez is oka a nagyarányú lemorzsolódásnak.” (Csalog 1980: 11)

Csalog úgy látja, hogy noha több korabeli társadalomkutató bízott az előítéletek jövőbeni csökkentésében, a valóság ezzel szemben az, hogy az előítéletek egyre nőnek; ezt ő egyértelműen negatív folyamatként ábrázolja:

„A cigánykérdés pozitív alakulásának legfőbb akadálya a többségi társadalom részéről tapasztalható diszkrimináció s az ennek hátterében kitapintható előítélet-rendszer. Ha közéletünkben és hivatalos fórumokon a cigánysággal kapcsolatos előítéletek kerülnek szóba, a szokványos fogalmazás „a múlt maradványaként” „még meglévő” előítéleteket emleget. A tényleges helyzet ezzel szemben az, hogy az előítéletek társadalmi tudatunk számos szektorában ma is erősödnek, aktivizálódnak, újraképződnek, s a valóban történeti eredetű előítéletek újjakkal egészülnek ki.” (Csalog 1980: 17)

Csalog Kemény Istvánt és Bibó Istvánt említi szellemi forrásaként. Bibó *A zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című tanulmánya (Bibó 1984) Csalog számára utat mutat arra, hogy „miképpen lehet és kell egy kisebbség sorsa körül kialakult társadalmi problematikát tiszta moralitással, gyakorlati politikummal és következetes demokratizmussal megközelíteni” (Csalog 1980: 20). Bibó István példakép Csalog, de más kortárs szociológus/társadalomkutató számára is.

Csalogétól gyökeresen eltérő kutatási irány az, amely nem a *többségi társadalom attitűdjét*, hanem a *romák életmódját* jellemzi nem „illendőnek”, nem „megfelelőnek” – egy sztereotipikus romakép manifesztálódásai tehát az ilyen kutatások. Még a rendszerváltozás idején is megjelentek olyan munkák, amelyek a szocialista társadalomba nem illőnek, ahhoz nem méltónak festik le azt, ahogyan a cigányok élnek (lásd például Gyergyói 1990)⁶. A fő konklúzió, hogy a szocialista társadalomba be kell illeszteni a cigányokat.

Forduljunk most az antiszemitizmus-kutatások területére. Vásárhelyi Mária (2016: 94) szerint az antiszemitizmus az egyik olyan téma, amely a rendszerváltozásig tabunak számított, és nem lehetett közvéleménykutatás során rákérdezni. Jó példa erre Lázár Guy, aki noha az 1970-es évektől kezdve kutatta a nemzetiségekkel kapcsolatos véleményeket, csak 1992-ben kérdezett rá először expliciten a zsidókkal kapcsolatos attitűdökre (Lázár 1996: 34). Vásárhelyi megállapítása nagy vonalakban valóban igaz, de néhány kivétel azért akad, ugyanis már a hatvanas évektől kezdve találkozunk itt-ott az antiszemitizmus témájával. Józsa Péter 1979-ben vizsgálta fiatalok körében azt, amit ő előítéletességnek nevez⁷. Több olyan kutatással találkozunk ezzel a csoporttal kapcsolatban is, amely az előítéletet (ebben az esetben az antiszemitizmust) egyszerűen egy legyőzendő attitűdként prezentálja (például Havas 1967).

6 Ez az írás részben helyi pártfunkcionáriusok munkája, de kisebb részben helyi romák is közreműködtek. Többek közt az alábbi témákat járja körül: telepfelszámolás, iskolába járás, helyi természetgyógyászati eljárások, étkeztetés, taníttatás, példák a jól beilleszkedőkről, diszkriminációról.

7 Józsa a Bogardus-skála egyetlen elemével mérte az előítéletességet, azzal, hogy a megkérdezett kifogásolná-e a saját lánya egy bizonyos csoporthoz tartozó férfival kötendő házasságát, és rákérdezett a zsidókra és a cigányokra is (ld. Józsa 1979: 175).

Kende Péter és Kovács András (Kende 1984: VII; Kovács 1984: 3) az 1980-as évek első felében, Vásárhelyi későbbi megállapításait igazolva, úgy látják, hogy a „zsidókérdés”⁸ – ami számukra a zsidók magyarországi kortárs helyzetét jelenti – nem képezi nyilvános vita tárgyát Magyarországon. Kende is Bibóra hivatkozik, és rámutat, hogy utoljára (1984-ban íródott Kende szövege) Bibó volt az, aki igényesen foglalkozott a zsidók háború utáni magyarországi helyzetével. Karády (1984: 10) szerint a kommunizmus ideológiája alapján az antiszemitizmus „egy letűnőben lévő világ omladozó építményei közé” sorolandó, és ezzel együtt az antiszemitizmus megszüntetése a nemzeti partikularitások megszüntetésének igényéhez illik.

Az, hogy a zsidóság egyáltalán nemzetiség-e, vitatott kérdés a rendszerváltás környékén született, zsidósággal kapcsolatos irodalomban. Kovács András 1989-ben például úgy érvel (Kovács 1989: 59), hogy nem az, mivel nincsen saját, közös nyelve és kultúrája, valamint anyországa sem. Kovács szerint a magyar zsidók a sokrétű magyar nemzeti kultúra részei. Tehát az előítéletek kutatása olyan, sokszor nagyon különböző csoportokat tételez kutatási objektumokként, s kutatja őket gyakorlatilag ugyanazokkal a módszerekkel, amelyek maguk a kutatók szerint is teljesen különböző ontológiai státussal rendelkeznek. A közös bennük az, és ezért kutathatják őket hasonló módszerekkel, hogy a kutatók szerint a csoporttagok előítéletekkel szembesülnek. Eklatáns példája ennek a magyarországi zsidóság, amelynek az 1970-es végén egy nem hivatalos, zsidókkal készült interjúorozat tanulsága alapján egyetlen élő, fő történelmi ténye az üldöztetés volt (Kovács 1984: 19), és csak homályos tudásuk volt esetlegesen szóba jöhető kulturális identitáselemekről⁹. Kovács szerint a zsidók tudatának közös eleme a „mátság”, a „megkülönböztetés”, a „megbélyegzettség” (Kovács 1984: 19–20; íródott: 1980/1981). Ez az, amit aztán a Likert-, illetve a Bogardus-skálával kutatnak a szociálpszichológusok. Kovács a zsidók elleni előítéletet nem felelteti meg az antiszemitizmusnak. Utóbbi akkor van jelen, ha általánosításokban fogalmazzák meg és szankcionálást követel (Kovács 1984: 27). Politikai antiszemitizmus pedig akkor van jelen, ha írott szabályok, intézmények garantálják, vagy programatikusan követelnek ilyeneket. Az előítéletesség tehát Kovács szerint az antiszemitizmus első lépcsője, és az antiszemitizmus veszélyes, diszkriminatív, nem követendő viselkedési mintákat eredményez; így válik ebben a fajta diskurzusban az előítéletesség negatívvá, elkerülendővé, veszélyessé.

Kovács András 1980/1981-ben írt tanulmányában (Kovács 1984: 22) a számára a szórványos szakirodalom alapján felsejlő, zsidókkal szembeni előítéletek három típusát különíti el, és hozza összefüggésbe a nem kívánt, veszélyes és irracionális attitűdökkel. Az első típus magja a zsidók magas státusának tételezése, a lusta, de hatalmat birtokló zsidók sztereotip képe (erről ld. például Csalog 1981: 203). A második az ösz-

8 A zsidókérdés eredeti konnotációja a szerzők szerint az a vélekedés, hogy társadalmilag nem elfogadott, hogy Magyarországon zsidók élhessenek. Mivel viszont szerintük társadalmilag a zsidók magyarországi léte elfogadott, nem használták a szerzők ezt a kifejezést kötetük címében (Kende 1984: VII).

9 Az interjúalanyok kiválasztása elég esetlegesnek tűnik, mert egy olyan embert sem sikerült meginterjúvolni, akinek Izraellel szemben bármilyen lojalitás-érzése lett volna (ezt a problémát meg is említi Kovács 1984: 19).

szertartó, egymást előnyben részesítő zsidók sztereotípiája. A harmadik előítélettípus pedig a Szabó Dezső- vagy Németh László-féle kulturális antiszemitizmus, amely szerint a zsidók idegen, „nemzetet rothasztó” elemei a magyar társadalomnak. Kovács elemzi ez utóbbi fajta antiszemitizmus létrejöttének és fennmaradásának tényezőit is, valamint az antiszemitizmus veszélyességét. Rámutat arra, hogy Kelet-Európában a független nemzeti létezés problémái mindmáig legitimek maradnak, noha a szocializmusban Magyarországon a nemzeti kérdés a cenzúra és az öncenzúra miatt nem fogalmazódott meg *politikai* terminusokban. Ezért *kultúrnemzetként* tudtak csak a magyarok identifikálódni (Kovács 1984: 25), és sokszor elfelejtik a kulturális és a gazdasági-politikai folyamatok közötti összefüggéseket. Ez a felejtés vezet aztán Kovács szerint ahhoz, hogy a nemzet fogalma összecsúszik a „veszélyes, irracionális értelmezési tartományok[kal]” (Kovács 1984: 26), amelyekben nincsenek beépített biztosítékok az antiszemita következtetések ellen.

Társadalmi konfliktusok és előítéletek a rendszerváltozás után

A rendszerváltozás után az előítélet-kutatásokat továbbra is az jellemzi, hogy az előítéleteket megszüntetendő jelenségként tárgyalják. A rendszerváltozás számos kutatási beszámolóban megjelenik mint magyarázata annak, hogy miért vált különösen fontossá az előítélet témája az 1990-es évekre. Például Csepeli György, Örkény Antal és Székelyi Mária (1997), akik a rendszerváltozás utáni előítélet-kutatások prominens szereplői közé tartoznak, a 90-es évek közepén számos más kutatóhoz hasonlóan a rendszerváltozás negatív, a társadalmi különbségeket fokozó következményeire hívták fel a figyelmet.

A média szerepe az előítéletek alakításában kitüntetett figyelmet kap a rendszerváltozás utáni egy-két évtizedben. Több elemzés is születik arról, hogy a médiában hogyan reprezentálják a romákat. Számos kutatás tartalomelemzi a kisebbségről szóló tudósításokat. A beszámolókból többször olvashatjuk azt, hogy mennyire káros a média előítéleteket generáló és megerősítő volta. Bernáth és Messing (1998) megállapítja, hogy a média a többségi sztereotípiákat felerősíti, hogy integráns aktív roma szereplők nemigen jutnak szóhoz, valamint hogy leginkább a romák és a magyarok közötti konfliktusokra figyel a sajtó. Konklúziójukban fájlatják, hogy a „legfőbb károsultakká azok válnak, akikről ilyen módon beszélnek. Azok, akiknek az alávetettségét újratermeli a média azzal, hogy gondosan kiválasztott szerepekben, gyakran némaságra ítélve, a megbélyegzésüket ellenpontozás nélkül továbbadva mutatja be.” (Bernáth– Messing 1998: 84)

A rendszerváltozás után erősen átalakuló iskolarendszer előítéleteket megerősítő, illetve azokat enyhíteni bíró volta, az iskolarendszer intézményi és strukturális diszkriminatív jellemzői, valamint az oktatási szereplők előítéletei számos kutatás témájává váltak. Az iskolának mint a különböző társadalmi csoportok találkozási pontjának

a jelentősége felértékelődött, és számos kutatási narratívában megjelent az a kérdés, hogy mit kellene az iskolában kezdeni az előítéletek csökkentése érdekében. Erős (1998) a szocialista iskolarendszert úgy jellemzi, hogy erősen asszimiláló volt, egydimenziós értékrendszert és kulturális homogenitást közvetített. A rendszerváltás után Erős szerint megjelentek a társadalmi konfliktusok az etnikailag, kulturálisan stb. eltérő csoportok és a többség között. Szerinte az iskolának fontos szerepe van abban, hogy konfliktusokat kezeljen, továbbá a tolerancia, a megértés, az együttműködés elősegítésében. Az iskolában lehetne a diszkriminatív gondolkodás kialakulását megakadályozni interkulturális nevelési programokkal, a befogadó társadalom attitűdjének lényegi megváltoztatásával.

Az előítéletek témája a 2000-es évekre Magyarországon egyre erősebben a társadalmi különbségek és a diszkrimináció kutatásának kontextusában merül fel, és a kutatási beszámolók az előítéletek által sújtott csoportok diszkriminálásának egyik okaként, illetve előzményeként épp az előítéleteket nevezik meg – ahogyan tették ezt már a szocializmusban is, lásd fenn. A TÁRKI által kiadott *Társadalmi riport 2004-es, előítéletekkel foglalkozó összefoglalójában* (Enyedi-Fábián–Sik 2004) például azt sugallja, hogy közvetlenül egymásba fordítható a cigányellenesség két formája, a verbális (előítéletek) és cselekvésbeli (diszkrimináció) (erről lásd bővebben: Eröss–Gárdos 2008). Az előítéletek megjelenését ebben a korszakban már nem kapcsolják a kutatók a szocializmus megszűnéséhez. Hangsúlyossá válnak a (feltételezett) egyre erősödő előítéletességet, az előítéletességnek a közéletben tapasztalható jelenlétét feltáró kutatások. Az 1990-es évekhez képest nem látunk nagy változást az előítélet-kutatások lényegi fogalmi struktúrájában. A két fő csoport, akikkel szembeni előítéleteket vizsgálnak, még mindig a romák és a zsidók, de az LMBTQ emberekkel kapcsolatos előítéletek és diszkrimináció kutatása is megjelenik a 2000-es évek második felében (lásd erről például Takács 2007; 2008;), ahogyan egyéb, újnak számító kisebbségi csoportokkal (például bevándorlókkal vagy menekültekkel) kapcsolatos attitűdök vizsgálata is. Az LMBTQ emberekkel kapcsolatos kutatások szövegéből is kiolvashatjuk az előítéletek elítélését: „Az LMBT emberek mint társadalmi kisebbségi csoportok tagjai számtalan társadalmi, gazdasági és kulturális igazságtalanság áldozataivá válhatnak” (Takács 2007: 67). „Igazságtalanság”, „elszenvedés”, „elnyomás” (Takács 2007: 68), csak néhány olyan fogalom, amely az előítéletekről szóló kutatói beszéd normatív keretét biztosítja.

A survey korszakokon átívelően az egyik legjellemzőbb módszer az előítéletekkel kapcsolatos kutatások során. A 2000-es évek közepén megjelenik a diszkrimináció-kutatás egyik módszertani újítása, a kísérlet, többször a survey módszerével párosítva, közös kutatási dizájnban. Ez a kísérleti módszer az Egyesült Királyságból és az USA-ból származik (Sik–Simonovits 2006: 72), ahol az etnikai diszkrimináció mérése volt az elsődleges cél. A kutatók a kísérletekkel Magyarországon tipikusan szintén az etnikai diszkriminációt kívánják mérni (Sik–Simonovits 2009). A kísérletekben olyan kontrollált helyzeteket igyekeznek létrehozni a kutatók, amelyekben csak a kutatni

kívánt tulajdonság meglétét próbálják változtatni, tehát például a különböző etnikumú, de amúgy lehetőleg hasonló munkakeresőkkel kapcsolatos viselkedési mintákat, esetleges diszkriminatív cselekedeteket mérik fel. A diszkrimináció a szövegekben egyértelműen negatív konnotációban merül fel:

„Ha ez a jövőkép egyszer megvalósul, és a politikai korrektség növekvő elvárásai, a kiépülő intézményrendszer és az egyre szaporodó tesztelések hosszú távon óvatosságra intik a diszkriminálni szándékozó munkaadót, lakáskiadót, kidobó személyzetet, akkor a kutatási módszer megválasztásakor és a design kidolgozásakor alkalmazkodni kell az örvendetesen új helyzethez, és még érzékenyebb mérőeszközöket kell kidolgozni az esetleges diszkrimináció feltérképezéséhez.” (Sik-Simonovits 2006: 84).

A romákkal kapcsolatos előítéletek és az agresszív, illetve diszkriminatív viselkedés viszonyának a 2000-es évektől több esemény és társadalmi folyamat adott aktualitást. A 2008-ban kezdődő romagyilkosság-sorozat, az iskolarendszerben tapasztalható egyre fokozódó etnikai szegregáció, a jövedelmi olló egyre szélesebb nyílása – amely a romákat fokozottan sújtja – mind hozzájárult ahhoz, hogy a magyarországi szociológiai kutatások a romákkal kapcsolatban folytassák azt a hagyományt, amely az előítéletek veszélyes voltára hívja fel a figyelmet. A 2000-es évek második felében társadalmi mozgalommá is formálódtak rasszizmust, illetve romákat kutató társadalomtudósok, ahogyan tették ezt egy másik generációhoz tartozó tudósok a rendszerváltozás előtt és közben (előbbire a Méltóságot Mindenkinék Mozgalom, utóbbira a SZETA szolgálhat példaként). A társadalmi változtatásokért dolgozó kutatói és a tudós mivolt közötti viszonyról, esetleges feszültségekről Magyarországon nem sokan beszélnek reflexíven. Azok előtt, akik tudósként elköteleződnek amellett, hogy bizonyos normák alapján változásokat idézzenek elő (vagy azok előidézésében vegyenek részt), alapvetően két út áll. Egyfelől olvashatunk olyan tudósokról, akik egy mozgalomban végzett munka segítségével a kutatót csoport elleni agresszív közbeszédmódon akarnak változtatni, és a tudósként gyűjtött ismereteket akarják közérthetően továbbadni (Horváth-Kovai 2010). Másfelől pedig találkozhatunk olyan kutatókkal, akik az akciókutatás különböző válfajai között keresik a cselekvés és a tudáslétrehozás közös színtereit (Kecskés 2018). Ez utóbbi mindazonáltal nem jelenti feltétlenül azt, hogy a kutatói normák több (vagy akár kevesebb) teret kapnak az akciókutatás során, mint más módszerű kutatásoknál. Számos esetben az állampolgárok kutatási folyamatba történő bevonásának, a velük együtt folytatott közös munkának az a célja, hogy egy közösséggel együtt jöjjön létre az a tudás, amely a közösség tagjainak életét meg tudja változtatni; tehát az ilyen módszerű kutatások számos esetben *szintén* a társadalmi változásokat deklarálják céljukként – de teszik ezt úgy, hogy a kutatói szerepeket és feladatokat igyekeznek a kutatásban részt vevő egyének között szétosztani.

Az előítélet-kutatás mint elkötelezett tudományág?

Tanulmányomban kifejtettem, hogy az előítéleteket kutató szociológusok az előítéleteket általában normatívan ítélik meg, és negatív, megszüntetendő, hátrányos megkülönböztetéshez vezető jelenségként definiálják. A szocialista időszakban a romákkal kapcsolatos előítélet-kutatások az előítéletet általában elmaradott attitűdként taglalják, amelynek az ideális szocialista embertípus esetében nincs keresnivalója. Az előítéleteket a nacionalizmust megelőző, veszélyes fázisként tárgyalják. A társadalomtudományos kutatás egyik célja akkoriban az volt, hogy az előítéletek csökkentése érdekében azokat jobban megismerjük; a szocialista társadalom fejlődése során az előítéletek megszüntetésére kellett törekedni. Az 1970-es években a felvilágosodásra, a racionalitásra és ezzel egyidejűleg egy egyetemes emberi normativitásra való utalás is hangsúlyos az előítéletekről szóló szociológiai szövegekben.

A rendszerváltozás számos kutatási beszámolóban megjelenik mint magyarázata annak, hogy miért vált különösen fontossá az előítélet témája az 1990-es évekre. Azt állítják ezekben, hogy a rejtett attitűdök 1989 után nyíltabbak lettek, és a társadalmi csoportok közötti konfliktusok, érdekellentétek erősödtek. Az elmúlt 20 évben az 1990-es évekhez képest nem látunk nagy változást az előítélet-kutatások lényegi fogalmi struktúrájában. Az előítéletek megjelenését ebben a korszakban már nem kapcsolják a kutatók a szocializmus megszűnéséhez. Hangsúlyossá válnak a (feltételezett) egyre erősödő előítéletességet, az előítéletességnek a közéletben tapasztalható meghatározóbb jelenlétét feltáró kutatások. A 21. században jelenik meg az LMBTQ emberekkel kapcsolatos előítéletek és diszkrimináció kutatása is.

A szociológia mint tudomány válságáról szóló vitában egyesek egyfelől a szociológia marginalizálódását fájlatják: kétségtelen, hogy az 1960-as évekhez képest kevesebb a szociológushallgató, ritkábbak azok a *public intellectual* szerepet is betöltő társadalomtudósok, akik személyes karizmájuk, tudásuk, láthatóságuk révén kölcsönöznének hitelességet a szociológia tudományának. A szociológia szerepfelfogásának tárgyalása a tudomány „hasznosságáról” szóló diskurzussal is összefügg. Az újfajta tudományosságról szóló vitákban gyakoriak azok a panelek, amelyek Burawoy szavával szólva a „piac zsarnoksága” teljessé tételének szándékáról árulkodnak (Némedi 2006: 102). A piac zsarnoksága a tudomány esetében azt jelenti, hogy a tudománycsinálás szerepfelfogásának egyik központi eleme a hasznos tudás létrehozatalának követelménye. A szociológia társadalomjobbító, a társadalomtudományt hasznosan felhasználni akaró szerepfelfogása – legalábbis az általam elemzett témában, az előítéletekben – Magyarországon töretlen. A normatív (esetünkben: az előítéletek elleni harcnak eszközöket nyújtó) szociológia a hasznosság kívánalmával nem áll elentétben, sőt éppen megfelel neki. Az előítélet kutatása így vált és válik hasznossá: egy olyan jelenséget kutat és próbál megszüntetni, amely a szocialista emberhez és a szocialista társadalomhoz nem méltó, vagy amely egy plurális demokratikus európai társadalomban megcélzott esélyegyenlőséget korlátozza és veszélyezteti.

Fontos látni, hogy ha a szociológia meghatározó képviselői a közvetlenül alkalmazható tudást állítják be narratívájukban különösen fontosnak, akkor ez az igény számonkérhetővé is válik (Némedi 2006: 102). Ha a társadalomtudományok számára a hasznosság az egyik legfontosabb fokmérő, akkor ezáltal ez a tudományág korlátozottabbá és kiszolgáltatottabbá is válhat; például ha a szociológia egyes képviselői által megfogalmazott normák az aktuális tudományfinanszírozási döntéshozók normáinak épp nem felelnek meg. Vagy ha a társadalmi hasznosságot a kutatói narratívában nem annyira előtérbe helyező szociológusok ezáltal a tudományos közösségen belül marginalizálttá válnak. A társadalomtudomány mint egy bizonyos, kutatási szövegekben is expliciten megjelenő normarendszerekből következő, ezáltal (e normarendszereken belül értelmezhető) társadalmi hasznot termelő tevékenység, a tudományos diszciplínák autonómiájáról való diskurzusban is kitüntetett szerepet kap (Bourdieu 2009). Azért ne feledjük: maga a képzet („illusio”), hogy a tudománynak tisztának, érdekmentesnek kell lennie, egy olyan törekvés, amely felismeri, hogy a társadalomtudományos függetlenség tudományos tőkeként, tehát a tudósok érdekeként jelentkezik (Bourdieu 2009: 44); vagyis esetünkben egy objektivitásra, illetve semlegességre törekvő társadalomtudományos diskurzus maga is érdekvezérelt. Viszont Magyarországon a társadalmi hasznosság szempontja a tudományos mezőn belül (legalábbis esettanulmányomból talán ezt lehet leszűrni) szintén tőkének számít; számos, az imént ismertetett esetben a tudományos tudás „objektivitása”, „igazsága”, „pontossága” mellett hangsúlyosan találkozunk a hasznossággal mint a kutatás fontos céljával. A jobb megértés, a tudományos tudás létrehozása az előítéletek és számos, negatív következményeként leírt jelenség elleni harc egyik eszközeként definiálódik. Tehát úgy tűnik, az igaz és a hasznos tudás termelése egyaránt tudományos tőkeként mutatkozik a magyar társadalomtudományos mezőben, legalábbis az általam elemzett tématerületen.

A tudományos kérdésfelvetések és módszerek, amelyeket a kutatók, a tudományos mező, a diszciplína normái is meghatároznak, mindig bizonyos társadalmi valóságokat feltételeznek és mutatnak be kutatási eredményként, tehát nem „ártatlanok” (Law-Urry 2004: 403). Hogy megértsük azt, a magyar társadalomtudományok mely kérdésekkel, mely módszerekkel milyen kutatási narratívákat hoznak létre, hogy a társadalomtudományos mező autonómiája Magyarországon hogyan is áll ma, érdekes volna a magyar szociológia normatív elköteleződéseiről is további kutatásokat és tudományos vitát folytatni. Szövegem ehhez a reménybeli hazai eszmecserehez kíván hozzájárulni.

Abstract: In my article I analyze, based on some scientific publications, the normativity of prejudice research in Hungary since the 1960s. Sociologists doing research in this field usually view prejudice in a normative way, as a negative phenomenon that needs to be abolished and that leads to discrimination. In the socialist era, prejudice studies on Roma dealt with prejudice as a backward attitude that has no place among socialist people. Prejudice is regarded a dangerous predecessor to nationalism. Reference

to enlightenment, rationality and a universal human normativity is also dominant in sociological texts about prejudice. The regime change of 1989 appears in many texts as an explanation why prejudice becomes a specifically interesting topic by the 1990s. Researchers claim that hidden attitudes become more open after 1989 and that conflicts intensify. The need to abolish discrimination and prejudices is uninterrupted in scholarly texts. In the field I study, both the production of true and useful research appear to be regarded as valid scientific capital.

Keywords: history of science, history of sociology, prejudice studies, normativity

Irodalom

- Allport, G. W. (1999 [1954]): *Az előítélet*. Budapest: Osiris.
- Bernáth G. – Messing V. (1998): *Vágóképként, csak némában*. Budapest: Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal
- Bibó I. (1984): Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In Hanák P. (szerk.) *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Budapest: Gondolat.
- Bogardus, E. S. (1925): Measuring Social Distances. *Journal of Applied Sociology*, 9: 299–308.
- Bourdieu, P. (2009 [1997]): A tudomány társadalmi haszna. A tudományos mező klinikai szociológiája. *Replika*, 67: 37–63.
- Csalog Zs. (1980): A cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt. In Bence Gy. – Csoóri S. et al. (szerk.) (1991): *Bibó- emlékkönyv*. 2. kötet. Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 522–545.
- Csalog Zs. (1981): *A tengert akartam látni*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Csepeli Gy. – Székelyi M. – Örkény A. (1997): Szeretlen módszerek. In Csányi Klára (szerk.) *Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőrségi kezelésének tanulmányozásához*. Budapest: COLPI, 130–172.
- Demeter, T. (2015): Values, Norms and Ideologies in Early Modern Inquiry: An Introduction. In Demeter, T. – Murphy, K. – Zittel, C. (eds.): *Conflicting Values of Inquiry: Ideologies of Epistemology in Early Modern Europe*. Leiden: Brill, 1–9.
- Enyedi Zs. – Fábán Z. – Sik E. (2004): Nőtték-e az előítéletek Magyarországon? In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2004*. Budapest: TÁRKI, 375–399.
- Erős F. (1998): Két empirikus vizsgálat eredménye. In Gombos József – Kiss Mária Rita (szerk.): *A kisebbségekből álló társadalom konfliktusai: multikulturális oktatási program*. Szeged: Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 51–75.
- Erős F. (2017): Előítéletek: a vágy ideológiái. *Filozófiai Szemle*, 1: 68–77.
- Eröss G. – Gárdos J. (2008): Előítéletes társadalom vagy diszkriminatív iskola? A cigányellenesség és a hátrányos megkülönböztetés közötti különbségről. In Eröss G. – Kende A. (szerk.): *Túl a szegregáción: Kategóriák burjánzása a közoktatásban*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 49–82.
- Fehér M. I. (2017): Az előítéletek mint a megértés feltételei. *Filozófiai Szemle*, 1: 9–28.

- Gadamer, H.-G. (1984): *Igazság és módszer*. Budapest: Gondolat
- Gárdos J. (2017): *Tudásleltrehozás a mai magyar szociológiában: Egy esettanulmány*. Disszertáció. Pécs: PTE.
- Gárdos J. (megjelenés alatt): Előítéletkutatások 1960-2010 között Magyarországon. In Szabari V. (szerk.): *(Disz)kontinuitások – A magyar szociológia 1960 és 2010 között* (munkacím). Budapest: Napvilág
- Gouldner, A. W. (1970): *The coming crisis in Western Sociology*. New York: Basic Books.
- Gyergyói S. (1990): *Kirekesztéstől a beilleszkedésig*. Debrecen: Mozaik.
- Halász L. – Sipos J. (1969): *Művészeti kommunikáció hatása faji előítéletre*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Halász L. – Sipos J. (1970): Cigányok. Faji előítéletek változása általános iskolai tanulók színházi élményében. *Világosság*, 1: 56–60.
- Havas Á. (1967): Nacionalista hatások gyermekeinkre. *Társadalmi Szemle*, március: 97–111.
- Heller Á. (1966): Előítélet és mindennapi élet. In Heller Á.: *Társadalmi szerep és előítélet*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 79–170.
- Heller Á. (1967): Mi a magyar most? *Kortárs*, augusztus: 1297–1308.
- Horváth K. – Kovai C. (2010): „Ezt még igazából nem dolgoztuk föl”: Beszélgetés Kóczé Angélával és Kovács Évával, a Méltóságot Mindenkinnek Mozgalom tagjaival. *AnBlok*, 4: 24–27.
- Józsa P. (1979): Ideológiai áramlatok városi ifjúságunkban II. *Világosság*, 3: 173–181.
- Kecskés N. (2018): A kritikai cselekvés új színterei. *Szociológiai Szemle*, 28(1): 138–145.
- Karády V. – Kovács A. – Sanders I. – Várdy P. – Kende P. (szerk.) (1984): *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizs: Magyar Füzetek.
- Kende P. (1984): Bevezető. In Karády V. – Kovács A. – Sanders I. – Várdy P. – Kende P. (szerk.): *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizs: Magyar Füzetek, V–XV.
- Kovács A. (1984): A zsidó kérdés a mai magyar társadalomban. In Karády V. – Kovács A. – Sanders I. – Várdy P. – Kende P. (szerk.): *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizs: Magyar Füzetek, 1–35.
- Kovács A. (1989): Zsidóság–nemzetiség. *Hitel*, 2(9): 59.
- Law, J. – Urry, J. (2004): Enacting the Social. *Economy and Society*, 33(3): 390–410. doi: 10.1080/0308514042000225716
- Lázár G. (1996): *Többség-kisebbség: tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Budapest: Osiris – MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Márkus M. (1967): Büszkeség és előítélet. *Valóság* (4): 63–64.
- Mills, C. W. (1959): *The sociological imagination*. Oxford: Oxford University Press.
- Némédi D. (2000): A szociológia egy sikeres évszázad után. *Szociológiai Szemle*, 10(2): 3–16.
- Némédi D. (2006): A civil társadalom és a társadalomtudományok. Megjegyzések Burawoy közszociológiai programjához. *Replika*, 54–55: 97–103.
- Romero, M. (2020): Sociology Engaged in Social Justice. *American Sociological Review*, 85(1): 1–30. doi: 10.1177/0003122419893677

- Sík D. (2017): Előítélet a késő modernitásban. *Filozófiai Szemle*, 1: 78–101.
- Sik E. – Simonovits B. (2006): A diszkriminációtesztelés módszeréről. *Esély*, 4: 72–85.
- Sik E. – Simonovits B. (2009): A diszkrimináció mérése kérdőíves és tesztmódszerekkel. In Fazekas, K. – Lovász, A. – Telegdy, Á. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök*. Budapest: Országos Foglalkoztatási Közalapítvány – MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 118–132.
- Szabari V. (megjelenés alatt 1): *Bevezető. (Disz)kontinuitások – A magyar szociológia 1960 és 2010 között.*
- Szabari V. (megjelenés alatt 2): *Társadalmi struktúra és rétegződéskutatás Magyarországon 1960–2010 közötti időszakban.*
- Szántó M. (1995): A magyar szociológia 1960 és 1968 között. *Szociológiai Szemle*, 3: 95–122.
- Szelényi, I. (2015): The triple crisis of sociology. *Contexts*, 2015 April 20. <https://contexts.org/blog/the-triple-crisis-of-sociology>.
- Tahin T. et al. (1972): Kísérlet az elmebetegséggel szembeni attitűdök tanulmányozására. Empirikus vizsgálat négy társadalmi csoportban. *Szociológia*, 3: 383–406.
- Takács J. (2007): Előítélet és megkülönböztetés az iskolában. *Educatio*, 16 (1): 67–83.
- Takács J. (2008): Magyar LMBT-tematikájú társadalomtudományos kutatási irányok. *Kultúra és Közösség*, 12(2): 50–56.
- Turner, J. H. (2019): The More American Sociology Seeks to Become a Politically-Relevant Discipline, the More Irrelevant it Becomes to Solving Societal Problems. *The American Sociologist*, 50(4): 456–487.
- Várnagy E. (1972): Előítélet és cigányság. *Baranyai Művelődés*, 4: 101–109.
- Vásárhelyi M. (2016): Média- és közvélemény-kutatás a Kádár-korszakban. *Médiakutató*, XVI(1): 93–96.
- Weber, M. (1998 [1917]): A szociológiai és közgazdasági tudományok „értékmentességének” értelme. In Weber, M.: *Tanulmányok*. Wessely A. (szerk.) Budapest: Osiris, 70–126.

Gondolatok a hazai ifjúságkutatás múltjáról és jelenéről¹

(A 2016. évi ifjúsági vizsgálat „apropóján”)

Harcsa István

harcsa.istvan05@gmail.com

Beérkezés: 2020.01.14.

Átdolgozott változat beérkezése: 2020.05.20.

Elfogadás: 2020.06.11.

Összefoglaló: Két nagy korszakot különböztethetünk meg a hazai ifjúságkutatásban: az első a múlt század 60-as éveinek közepétől a 90-es évek végéig tartott, a második az ezredfordulótól napjainkig. Az ifjúságkutatás „első generációja” a társadalmi újratermelődés egészébe beágyazva vizsgálta az ifjúságot, amelyben a nemzedéki metszetnek kiemelt szerepe volt. Ez azt jelentette, hogy az ifjúság helyzetét mindig összehasonlította az idősebb nemzedékekével. Ily módon külön tudta kezelni a minden korosztályra, illetve csak a fiatalokra ható társadalmi folyamatokat. A „második generáció” tagjai alapvetően az egygenerációs megközelítésmódot helyezik előtérbe, amelynek meghatározó jellemzője, hogy a mindenkor ifjúságot önmagában tanulmányozza, következőképpen leszűkített értelmezési keretet alkalmaz. A szerző tömör áttekintést ad a kétféle megközelítés főbb jellemzőiről, és arra a következtetésre jut, hogy – a korábbi kutatások tapasztalatai alapján – újra kellene gondolni a jelenlegi ifjúságkutatás elméleti, módszertani, valamint empirikus alapjait.

Kulcsszavak: ifjúságkutatás, ifjúságértelmezések, az ifjúság helyzete

Bevezető

Jelen írás a szakmai önreflexió jegyében született, amely nemcsak az ifjúságszociológia, hanem a szociológia egészének is gyenge pontja. E törekvés volt a meghatározó, amikor a 2016. évi nagymintás ifjúsági vizsgálatról szóló – 2018-ban megjelent – kötetet vettük a kezünkbe. Ebben szerepel Székely Levente *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében* címen publikált írása, amelyet a kötet „vezértanulmányának” is tekinthetünk, hiszen nemcsak a főbb eredményeket mutatja be, hanem egyfajta összegzésre is törekszik, sőt kitér az értelmezési keretek és a megközelítési szempontok felvázolására is. Következőképpen nem pusztán egy tanulmányról van szó, hanem – bizonyos fokig – a 2016. évi felvétel főbb eredményeinek egyfajta „sűrítőményéről”.

¹ A tanulmány a Gazsó Ferenc Társadalomtudományi Társaság (GFTT), a BCE SZTI Társadalomstatistikai Kutatóközpont (TKK), valamint az MSZT Ifjúságszociológiai Szakosztálya által szervezett pódiumvita készült.

A szerző tanulmányában részben összegző képet igyekezett adni a 2000-es évek eleje óta zajló, nagymintás ifjúsági vizsgálatok főbb tanulságairól, eredményeiről, és ezeket megpróbálta az „elmúlt negyedszázad rendszerszintű változásaiba” beágyazni. Részben pedig kritikailag értékelt az utóbbi időszak „jelentősebb magyarországi ifjúságértelmezéseit”. Úgy véljük, hogy mindezt – a szakmai mainstream szemléletének és gyakorlatának megfelelően – meggyőzően és áttekinthető módon prezentálta.

A tanulmányt – akárcsak más hasonlót – többféle szempontból lehet értékelni, az egyik, amely az uralkodó szakmai szemlélet és gyakorlat nézőpontjából minősíti az adott művet. Ennek a szemléletnek többnyire meghatározó eleme, hogy a „jelzős” társadalommagyarázatok (kockázati, élmény-, információs stb.) szemüvegén keresztül közelítenek a valóság egy-egy szeletéhez (Éber 2012; Harcsa 2015). E társadalommagyarázatok közös jellemzője, hogy az egyes jelenségek vizsgálata során gyakorta csupán egy vagy néhány jellemző vonást ragadnak ki, majd az e téren levonható következtetéseket az általános érvényűség jegyében fogalmazzák meg. Mindez komoly kockázatot hord magában, amely a valóság felemás ábrázolásához vezethet. Érdeemes még azt is megemlíteni, hogy – egy-két évtized távlatában – ezek a társadalommagyarázatok „tiszavirág-életűek”, amit a kritikai szakirodalom is tükröz.² Itt említjük meg, hogy a *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében* kötettel párhuzamosan – ugyancsak a 2016. évi ifjúsági vizsgálatra alapozva – megjelent egy „független” alkotó közösség műve *Margón kívül* címmel. Erre azért célszerű a figyelmet felhívni, mert – az előbb említett kötet szemléletével szemben – a szerzők nem a divatos teóriák mentén vizsgálták az ifjúság helyzetének egy-egy metszetét, hanem megmaradtak az adatok hazai viszonyokra illeszthető értelmezésénél.³ Mindazonáltal hasznos lett volna, ha e kötet szerzői is készítettek volna egy összegzést a főbb eredményekről és tanulságokról, mert ily módon átfogó képet formálhattak volna a belső összefüggésekről.

Jelen írás címében a párhuzamos megközelítést ígéri, ami azt jelenti, hogy a fent említett mainstream-szemlélettel párhuzamosan megpróbál egy olyan nézőpontot megjeleníteni, amely bizonyos távolságot tart a különböző társadalom-, illetve ifjúságértelmezések bevett gyakorlatától (elsősorban az említett kritikai értékelések alapján), ám elfogadja mindazt, amit azokból empirikusan is igazoltnak lát. A továbbiakban kitérünk arra, hogy milyen megfontolások vezetnek a párhuzamos megközelítést. E megfontolást tágabban, tehát nem csupán az ifjúságra vonatkozóan értelmezzük, hanem a társadalmi újratermelődés egészének rendszerére.

Mi tehát a tartalma, illetve értelmezési kerete az általunk felvállalt párhuzamos megközelítésnek? Meghatározó jellemzője, hogy a társadalmi újratermelődés nemzedéki metszetére fókuszál, tehát *igyekszik meghaladni az „egygenerációs” szemléletet*, ami azt jelenti, hogy a megközelítést nem szűkíti le a mindenkori ifjúságnak tekin-

2 A probléma az, hogy a kutatók jelentős része vagy nem olvassa ezeket a kritikákat, vagy ha igen, akkor könnyen elfelejti, és csak az eredeti teória marad meg benne, amire rutinból mindig hivatkozhat egy-egy kutatás vagy publikáció kapcsán.

3 Hangsúlyozni szeretnénk, hogy a szerzőknek ez a szemlélete meglehetősen közel áll hozzánk.

tett nemzedékekre, hanem összehasonlítási alapként kezeli az idősebb nemzedékeket. A társadalmi fejlődést és ezen belül is a *különböző nemzedékek helyzetét dinamikus keretek között vizsgálja*, amelyből az is következik, hogy *a különböző jellegű kontinuitások és új vonások együttélése a jellemző*. A kontinuitások és új vonások együttállása térben is időben változó. A későbbiekben részletesebben is kitérünk az ily módon értelmezett párhuzamos megközelítés bemutatására.

Azt is meg kell említenünk, hogy a „párhuzamos” megközelítések szigetszerűen bár, de jelen vannak a szociológiában, ily módon lehetőséget kínálnak a termékeny párbeszédre. *Kívánatos lenne, ha az ifjúságkutatás terén is kialakulna egyfajta szakmai párbeszéd a különböző megközelítéseket alkalmazó kutatók között.*

Értelmezési és megközelítési problémák

A korábbiakban említett elméleti megközelítés és szemlélet áthatja az ifjúságkutatás „fő sodrát” is, és alapvetően ennek szellemében születnek az egyes ifjúságértelmezések, ezen belül is az ifjú generációk lehatárolása, mint az X, Y és Z generáció néven emlegetett kategorizálások. Az ifjúságkutatás esetében azonban további sajátos vonásokat lehetne kiemelni – főleg a 2000-es évek eleje óta. Ennek az általános jellegű szemléleti háttérnek nagyon fontos a szerepe, mert ebbe a közegbe nőtt bele, illetve szocializálódott a kötet szerzői gárdája is. Ebből az is következik, hogy *kritikai észrevételeink ugyan személyre szólónak tűnnek, a valóság azonban az, hogy a nemzetközi „fő sodorban” kihordott megközelítést és ennek hazai adaptációját érezzük talajtalannak*. Azt is mondhatnánk, hogy a kritikai üzenet ennek a „fő sodornak” (benne az ennek szellemében dolgozó hazai kutatóknak) szól azzal a reménnyel, hogy a jövőben egy befogadhatóbb szakmai közegnek számottevő fogódzót kínálhat. Ezzel azonban nem kívánjuk teljes mértékben felmenteni a kötet szerzőit minden szakmai felelősség alól.

A szemléleti keretek további korlátjaiként kell megemlíteni a megrendelők⁴ politikai igényét, amelyben érthetően nem a szakmai elemek domináltak. Kétségtelen tény, hogy ez az igény a felkért kutatók számára „kapott munícióként” jelent meg. Ám a korábbi tapasztalatok azt mutatták, hogy eme kötöttség keretein belül is lehet találni relevánsabb megoldásokat.

Az ifjúságértelmezések néhány vonása

1. *„Ifjúságspecifikusként” fogalmaz meg olyan makrofolyamatokat*, amelyek szinte hasonló módon hatnak a különböző generációk többségére, miközben nem hangsúlyozza az ifjúság helyzetét sajátosan befolyásoló hatásokat. (Megemlítjük, hogy időnként Gázsó Ferenc [Gázsó 1995; 2003] is alkalmazott ilyen megközelítést.) (Harcsa 2019)

A korábbi ifjúságkutatások tapasztalatai (Gázsó 1987) azt mutatták, hogy meg lehetőségen nehéz kellően releváns képet alkotni a mindenkori ifjúságról abban az esetben, ha – a különböző társadalmi dimenziókban – helyzetüket, esélyeiket nem

4 A megrendelőket 2016-ban is az ifjúsági ügyekért felelős tárca képviselte.

hasonlítjuk össze az idősebb nemzedékekével. Fenti kritikánk alátámasztására a szerző írásából ragadunk ki néhány karakteres példát.

„A 2016-os adatok alapján sem mondhatunk lényegileg mást a 15-29 éves fiatalokról, mint hogy jellemző rájuk a konformitás, nem akarják megdönteni a fennálló status quót.” (Székely 2018: 69)

„A korábbi évek adataival összevetve a 2016-os eredményeket megfigyelhetjük, hogy a problémaérzékelésben az ezredfordulón a munkanélküliség, a lakáshelyzet megoldatlansága és a pénztelenség szerepelnek a leggyakrabban említett problémák között. Az olyan kevésbé konkrét problémacsoportok, mint a céltalanság sorrendben csupán a tizedik volt. 2008-ban még mindig a munkanélküliség szerepelt az első helyen, de a céltalanság és kilátástalan, bizonytalan jövő már az élményben kapott helyet, amelyek szerepe 2016-ra tovább erősödött. Mindebből megállapíthatjuk, hogy ma a fiatalok számára kevésbé határozható meg pontosan nemzedékük problémái.” (Székely 2018: 53)

Mindkét esetben felmerül a kérdés, hogy e tekintetben mi a helyzet a 30 év feletti korosztályokban. Erre vonatkozóan azonban sajnálatosan – e téren – sem szerepelnek információk. Az első példa kapcsán megemlítjük, hogy nincs arra vonatkozóan információnk, hogy a konformitást tekintve a 30 év feletti korosztályokban alapvetően más lenne a helyzet, mint a náluk fiatalabbak körében. Ugyanígy jó lett volna bemutatni azt is, hogy a társadalmi problémák érzékelésében vajon vannak-e markáns nemzedéki különbségek, és ha igen, melyek azok.

2. A „mindenkori” ifjúságot, meglehetősen amorf módon, szinte csak önmagában vette/veszi górcső alá, ami a szociológia egyik gyenge pontjából adódik, nevezetesen abból, hogy a megfigyelések döntően személyi szintűek, és nélkülözik a háztartási szintű megközelítést.⁵ Ez csak részlegesen következik a relatíve kis minták korlátaiból. A családi-háztartási szintű szemlélet hiánya – számos dimenzióban – komoly mértékben korlátozza a releváns következtetéseknek, sőt kérdésfeltevéseknek. Ilyennek tekinthető az alább kiragadott idézetben szereplő megállapítás is, amelyben több, egymástól markánsan eltérő ifjúsági célcsoport egybemosott válaszai jelennek meg. (Így például a szülővel együtt élő tinédzsereké, a szülővel együtt élő nem tanuló és nem dolgozó fiataloké, a szülővel együtt élő kereső fiataloké, a szülőktől külön élő egyedülállóké, illetve a párkapcsolatban élőké.)

„Az anyagi helyzet szubjektív megítélésében a 2012-es adatokhoz képest jelentősen emelkedett a beosztással jól kijövők aránya, és ezzel párhuzamosan csökkent a „hónapról-hónapra anyagi gondjaink vannak” kategóriát választóké.” (Székely 2018: 52)

5 Jelen értékelés szerzője is megpróbálta a 2016. évi ifjúsági vizsgálat adatai alapján összerakni a fiatalok család- és háztartás-szerkezetét, de – az elemzésben részt vevő szerzőhöz hasonlóan – azt tapasztalta, hogy ez – az adatfelvétel hiányosságai miatt – nem lehetséges.

3. A szemléletet és az értelmezési kereteket is számottevő mértékben a politikai szociológia, valamint a viselkedéskultúra látásmódja hatja át, és kevésbé a fiatal generációk helyzetének komplex, kiegyensúlyozott módon való bemutatása. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy nem önmagában az uralkodó megközelítési móddal van gondunk, hanem azzal, hogy csupán ez a megközelítési mód nyert teret. Mindez azzal a következménnyel jár, hogy az egyes jelenségeknek, így az ifjúság helyzetének/státusának is csupán az egyik „arca” jelenik meg, ami szemléleti leszűkítést eredményez, következőképpen a valóságról hiányos kép jelenik meg. Ez azonban csak részben szakmai probléma, miután ez a hiányosság tovagyrúzik a társadalompolitikai döntés-előkészítők „asztaláig”, ami már nagyobb kockázatokkal jár.

Az ismerethiány „fehér foltjai”

Elmondható, hogy az utóbbi két évtized ifjúságkutatóinak jelentős része a rendszerváltást megelőző ifjúságkutatásokról nem sokat tud,⁶ amit kellően illusztrál a szerzőtől vett alábbi idézet:

„Az ezredfordulón induló nagymintás ifjúságkutatási program elindulását megelőzően, már a rendszerváltás előtt is készítettek az ifjúság megismerésével kapcsolatos primer vizsgálatokat Magyarországon. A rendszerváltás előtti vizsgálatok szorosabban vagy lazábban, de kötődtek az állampárt intézményrendszeréhez (Diósi – Székely, 2008). A kutatások tematikája kiterjedt az ifjúság élethelyzete mellett az életmódra is. Az ekkoriban készült kutatásokban az ifjúság politikai szocializációjával foglalkozó kérdéskörök központi szerepet kaptak (Csákó, 2004).” (Székely 2018: 49)

Most tekintsünk el attól a túlzó és ezért félrevezető megállapítástól, hogy „[a] rendszerváltás előtti vizsgálatok szorosabban vagy lazábban, de kötődtek az állampárt intézményrendszeréhez”, célszerűbbnek véljük felhívni a figyelmet az e téren mutatkozó ismerethiány „fehér foltjaira”. (Az abszolútizáló megállapítást kellően cáfolják azoknak az írásoknak a sora, amelyekre a későbbiekben hivatkozunk. Tény ugyanakkor, hogy voltak az állampárt intézményrendszeréhez köthető munkák is.)

Fontos megjegyezni, hogy – a 80-as években – Gázsó Ferenc vezetésével az MTA égisze alatt zajlottak a munkálatok *Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgáló kutatások* címmel, aki kiemelkedő szakértelemmel és odaadással szervezte a nagy ívű kutatási programokat. A számos tematikus közlés mellett megjelent a kutatások összegzését tartalmazó kötet is (Gázsó 1987). A kutatási programhoz csatlakozott a Központi Statisztikai Hivatal Ifjúsági Szakmai Munkaközössége is, és e keretek között, illetve azon kívül is nagyszámú publikáció jelent meg, amelyeket az irodalomjegyzékben tüntettünk fel. Nem mellékes körülmény, hogy a munkaközösség

6 Ezt az ismerethiányt látva Gázsó Ferencsel közösen azt terveztük, hogy egy nagyobb lélegzetű kutatás keretében egyrészt összegezzük és értékeljük a rendszerváltás előtti ifjúságkutatások tapasztalatait, másrészt „leltárszerűen” dokumentáljuk a fontosabb produktumokat. Am megfelelő anyagi források hiányában erre nem kerülhetett sor.

a KSH-beli „Andorka-műhely” bázisán jött létre, amely a hazai makroszociológia egyik kiemelkedő pillére volt, ami egyúttal azt jelentette, hogy társadalomstatisztikai alapon kerültek megfogalmazásra a szociológiai jellegű anyagok.⁷

Az „Andorka-műhely” által kezdeményezett ifjúsági vizsgálatok során is alapvető koncepcionális szempontként fogalmazódott meg, hogy „nem lehet az egyes generációk – tehát a fiatalok, a középkorúak és az idősebbek – helyzetét egymástól elszakítva értékelni. A tények ugyanis azt mutatták, hogy az egyes generációk élete – a családi szálakon keresztül – viszonylag szorosan kötődik egymáshoz.” (Harcsa 1996: 5)

A vizsgálatok egyik fontos megállapítása volt, hogy „a modernizációs folyamatok önmagukban is újratermelik a társadalmi differenciálódás alapjait”. Ennek nyomán a következő megállapítás fogalmazódott meg: „az anyagi, tárgyi viszonyokban bekövetkező modernizáció jelentősen módosítja az életvitelt, az életmódot, sőt ez utóbbiakon keresztül kihat az értékek változására is. [...] Nézőpont kérdése, hogy a modernizációt milyen mértékben tekintjük pozitív folyamatnak. Ha csupán az életviszonyok komfortosításában játszott szerepét vesszük figyelembe, akkor a modernizáció kétségtelenül pozitív minősítést kap. Ha viszont tágabb értelmezésben a modernizációval együtt járó újabb konfliktusok megjelenését is tekintetbe vesszük, akkor célszerűbb a fogalmat semleges értelemben használni.” (Harcsa 1996: 12)

Végül ma is megfontolásra érdemes az akkori kutatások szellemiségét megfogalmazó szempontrendszer, amelyet az alábbiakban idézünk (KSH 1982: 12):

„Az ifjúság helyzetét meghatározó főbb tényezők alakulásának vizsgálatánál alapvetően két követelményből célszerű kiindulni:

- *A különböző társadalmi folyamatok hatására a fiatalok helyzete ne romoljon az idősebb generációhoz viszonyítva, azaz minden újonnan munkába álló generáció esetében az életpálya esélyek legalább olyanok legyenek, mint amilyenek a korábbi generációk rendelkeztek, hasonló korokban.*
- *Csökkenteni kell azoknak a mechanizmusoknak a hatását, amelyek a fiatalok körében a társadalmi jellegű különbségek kialakulásához vezetnek, mert az életkor későbbi szakaszában e különbségek jó része felerősödött formában jelentkezik, és a társadalmi viszonyok megmerevedéséhez vezet.”*

Mi a jelentősége ezeknek az alapvetéseknek? Úgy véljük, hogy az itt említett normatív követelmények részben elemi feltételét képezik a társadalmilag fenntartható fejlődésnek. Részben pedig, ha nem fogalmazunk meg ilyen és ehhez hasonló jellegű alapvetéseket, akkor az ifjúság mindenkori helyzetének alakulásáról csak féloldalas képet lehet alkotni. Kellenek ugyanis a viszonyítási pontok, azaz „mihez képest romlott vagy

7 Eme tevékenység miatt a bázisként szolgáló Társadalomstatisztikai Főosztályt többször is megszüntették. A légkört mi sem jellemezte jobban, mint hogy – a 70-es években, sőt a 80-as évek első felében is – a szociológia gyakorta „szitokszóként” jelent meg.

javult” a mindenkori ifjúság helyzete. Ezek hiányában csupán „félinformációkhoz” jutunk.

Hiányzó láncszem az ifjúságkutatásban

Az utóbbi két évtized ifjúságkutatási eredményeit értékelve hangsúlyoznunk kell, hogy ezek nagyon informatívak, ám ezek alapján *nem igazán lehet kellően árnyalt képet kapni a társadalmi újratermelődés nemzedéki vonásaira vonatkozóan*, amit hiányzó láncszemnek is tekinthetünk. Úgy véljük, hogy e hiány alapvetően a korábban említett szemléleti és megközelítésbeli korlátokból fakad.

Társadalmi újratermelődés nemzedéki metszetben

Mit értünk a társadalmi újratermelődés nemzedéki metszetének vizsgálatán? Úgy véljük, az a legcélszerűbb, ha e tekintetben Gázsó Ferencet (2017) idézzük az alábbiak szerint:

„Nem olyan ifjúságkutatást akartunk, amely az ifjúság beilleszkedésével foglalkozik, hanem azt akartuk megnézni, hogy a társadalmi újratermelés egész rendszerében, a társadalom generációs metszete mentén mifajta problémák halmozódnak fel és sűrűsödnek. Vagyis hogyan fest a társadalom generációs újratermelése. Azt tapasztaltuk, hogy ez az ellentmondások egyik sűrűsödési góca, mert a generációs újratermelés feltételei minimálisan sincsenek biztosítva.” (Gázsó 2017: 65–66)

„Végeredményben arra a következtetésre jutottunk, hogy igazából a makro-folyamatokat kell kutatnunk generációs metszetben. Ez volt a kutatás kiindulópontja, és ezt a megközelítést kellett metodológiai és metodikai, továbbá tematikai tekintetben is megalapozni.” (Gázsó 2017: 66)

„Ma nem nagyon vannak olyan kutatások, amelyek érdemben feltárnák a nemzedéki tagoltságot, beleértve a családon belüli nemzedéki tagoltságot, továbbá, hogy az értékmintákat, orientációkat, életcélokat, elképzeléseket tekintve hogyan differenciálódik. A korábbiakhoz képest kisebb vagy nagyobb a szakadék, a távolság az egyes nemzedékek között?” (Gázsó 2017: 73–74)

E tartalmi meghatározás alapján felmerülhet a kérdés, hogy *miként lehet a társadalmi újratermelődés nemzedéki vizsgálatára irányuló megközelítést elhelyezni a különböző ifjúságtelmezések sorában*. Egyáltalán mi jellemzi ezt a megközelítést? A továbbiakban – a teljesség igénye nélkül – megpróbáljuk felsorolni e megközelítésnek néhány fontos elemét, amelyet bizonyos mértékig rendezőelveknek tekinthetünk, sőt bizonyos fokig *részét képezhetik az ifjúságkutatásoknak szóló szakmai ajánlásnak is*:

1. *Igyekszik meghaladni az „egygenerációs” szemléletet, ami azt jelenti, hogy a megközelítést nem szűkíti le a mindenkori ifjúságnak tekintett nemzedékre, miközben igyekszik az ifjúságra fókuszálni.*
2. *Generációs metszetben nem az elvágólagosság szempontjai vezérlik, miután fontosnak tartja a nemzedéki átmenetek kérdését. Ezért az életkori határok inkább a kategóriaképzés kötöttségeiből adódnak, amelyeket – a kutatás céljától és a vizsgált kérdéskörtől függően – rugalmasan lehet változtatni. (Csak példaként említjük, hogy a posztadoleszcencia jelenségének árnyaltabb megragadása érdekében a megfigyelés már a 80-as években is kiterjedt a 30–34 évesekre, sőt ma már a 35–39 éves korcsoportot is figyelembe kell venni.) Mindez abból következik, hogy az ifjú nemzedékek sok tekintetben nem az életkori határok mentén tagolódnak.*
3. *A fentiek alapján ma már az ifjúság mint fogalom a szociológiai értelmezésben meglehetősen átfogó jellegű, ezért talán pontosabb, ha fiatal nemzedékekről beszélünk, amelyek egymás mellett élnek.*
4. *A fiatal nemzedékek belső tagoltságát leginkább az életciklus mentén lehet megragadni, amelyre alapozva inkább különböző ifjúsági csoportokról lehet beszélni. Ezek között – az egymásra épülés miatt – bizonyos „átmenetek” jöhetnek létre, ad absurdum „átmenetet képező csoportoknak” is tekinthetjük őket, amelyeket „alulról” a 15 év alattiak, „felülről” a fiatal középnemzedék (40–49 évesek) fog közre.*
5. *E megközelítés igyekszik feloldani azt az „akadémikus” kérdést, hogy „az aktor vagy a struktúra” határozza meg nagyobb mértékben a fiatal nemzedékek léhelyzetét, illetve tagolódását. Úgy véljük, hogy lehetnek olyan időszakok, amikor elég egyértelműen kimutatható, hogy melyik a dominánsabb. (A jelzős társadalomelméletek kiragadott jellemzőkre fókuszáló megközelítését, illetve az ebből fakadó korlátokat csak így módon lehet feloldani.)*
6. *Az „aktor vagy struktúra” tehát a dichotóm szemlélet helyett inkább az „is-is” jellegű hangsúlyozó, inkluzív megközelítést preferálja. A sokdimenziós társadalmi térben zajló folyamatokat ugyanis legfeljebb csak részlegesen lehet leképezni a fenti, dichotóm szemlélettel.*
7. *A társadalmi fejlődést és ezen belül is a fiatal nemzedékek léhelyzetét alapvetően dinamikus keretek között célszerű vizsgálni, amiből az is következik, hogy – változó együttállásban ugyan, ám – a különböző jellegű kontinuitások és új vonások együttélése a jellemző. Az itt említett két jellemző (karaktervonás) hullámzó*

mértékű együttállása azt is jelenti, hogy az „elvárgólagosság” nem vagy csak ritka társadalomtörténeti szituációban jön létre.

8. *A fent említett kontinuitások és új vonások aktuális együttállása nemcsak az egyes nemzedékek között mutathat sajátos jellemzőket, hanem a fiatal nemzedékekben belül is. (Erre vonatkozóan csak példaként említjük, hogy a származási „hatások”, ezen belül is – többek között – a szülői család értékeinek megtartásában komoly különbségek lehetnek a fiatalok adott csoportján belül is.)*

A fentiekhez kapcsolódva legalább az alábbi két kulcskérdés megválaszolása különösen fontos lenne:

1. Miként alakult az utóbbi két évtizedben a *fiatalok szélesebb értelemben vett társadalmi tagoltsága az idősebb generációkhoz viszonyítva*, továbbá melyek azok a tagolódási ismérvek, amelyek szerepe erősödött, illetve gyengült?

2. *A 90-es években – a korábbiakhoz képest – drasztikus mértékben töredezetté, pontosabban mozaikszerűvé vált a különböző ifjúsági csoportok társadalmi-demográfiai életútja.*⁸ Kérdés, hogy az eltelt időszakban milyen mértékű változások következtek be ebben a tekintetben.

E kérdések kiválasztása mögött az a megfontolás húzódik meg, hogy 1. meglehetősen „tagolatlan” az a kép, amely – e tekintetben – az utóbbi időszak ifjúságkutatási eredményei alapján körvonalazódott, 2. empirikusan nem igazán került alátámasztásra, hogy a töredezettséget, illetve mozaikszerűséget illetően milyen változások következtek be a 2000-es évek eleje óta a különböző ifjúsági csoportokban.

Korszakok az ifjúság „arculatában”⁹

A szerző tömören az alábbiak szerint tipizálja az ifjúság „arculatának” időbeli változását a rendszerváltási előtti korszaktól napjainkig:

„A rendszerváltás előtti idők fiataljait a „táborok ifjúsága” jelzővel is le lehet írni. A jelző találó, ugyanis a rendszerváltás előtti időkben, a szabadidős tevékenységekben domináns szerep jutott az intézményesített szabadidős tereknek. A fiatalok szabadidejét központosítva, államszocialista keretek között szervezték. [...]

A rendszerváltás utáni évtized és az ezredforduló után következő néhány év megrajzolta az első globális generáció karakterét, amely a fesztiválok, közterek és plázák ifjúságában öltött testet. A nemzedéket a globális ízléstrendek formálták, szabadidő-eltöltését a kommercializált terek jellemezték.

8 A töredezettséget, mozaikszerűvé válást elsősorban a családi, az iskolai, valamint a foglalkozási életútra vonatkozóan értelmezzük, ezek jelentős részét számos kutatás kimutatta már. Úgy véljük azonban, hogy ezek a kutatások inkább a folyamatokra fókuszáltak, és kevésbé az ebből fakadó társadalmi tagoltság bemutatására.

9 Az „arculat” kifejezést azért használjuk, mert véleményünk szerint a sokdimenziós társadalmi térben egy-egy jelenségnek vagy társadalmi csoportnak különböző arculatai jeleníthetők meg, és ezek együttese adhat csak kellően releváns képet ezekről.

A 2010 után következő években kristályosodik ki az új csendes generáció karaktere, amelynek izlését és fogyasztását továbbra is a globális trendek határozzák meg, azzal a fontos különbséggel, hogy ezek minden korábbinál gyorsabban és szélesebb spektrumban érvényesülnek. A gyorsaságot és a kiterjedést a digitális kultúra hordozói biztosítják. A fizikai terek által keretezett tevékenységeknek a virtuális terek biztosítanak új lehetőségeket.” (Székely 2018: 71–72; saját kiemelés)

Úgy véljük, hogy az említett leegyszerűsített megközelítést kellően érzékeltetik a szerző fent idézett megállapításai. Kétségtelen, hogy az általa kiragadott vonások jellemzőek, ezek mellett azonban számos markáns tényező is jelen volt/van a társadalomfejlődésben, illetve az ifjúság helyzetének alakításában akár dominánsabb módon, mint ami a szerző minősítéseiből kiderül. Tény ugyanakkor, hogy a leszűkített értelmezés alapján megfogalmazott frappáns minősítések könnyen kommunikálhatók, hasonlóan a fogyasztói társadalom egy-egy termékéhez.

Azt is meg kell említenünk, hogy az alkalmazott ifjúsági „korszakolás” korlátozott érvényűségét korrekten fogalmazza meg az elméletekkel foglalkozó Szanyi-F. Eleonóra tanulmánya (Szanyi-F. 2018) az alábbiak szerint:

„A generációs elméleteket a kritikusok a koncepció kidolgozatlansága, a definíciós kérdés hiánya, valamint a társadalmi helyzet figyelmen kívül hagyása okán támadják. [...] Valóban éles-e a határ a generációk között? Mikortól eredeztethető az a társadalmi változás, ami magával hozta az új generáció kialakulását, illetve miben tér el az X és Y generáció a korábbiaktól? Ezen kérdések megválaszolásának alapja az «újdonság» definiálásával kezdődne, amiben nincs egyetértés az elmélet követői között.” (Szanyi-F. 2018: 28)

Helyzetkép és hipotézis

A fenti, premisszáknak is tekinthető megállapításokra alapozva Székely Levente tömör helyzetképet ad az ifjúság utóbbi időszakban tapasztalt, általánosabb jellegű magatartására, normáira, amely – minősítésként – többnyire a posztmodern jelzőt szokta kapni. Hangsúlyoznunk kell, hogy mindezt alapvetően a 2012–2016 közötti időszak egyik trendjeként emeli ki.

„A kézzelfogható problémák visszaszorulása mellett azonban a bizonytalanság és az ezzel járó feszültség növekedése (vagy magas szinteken való stagnálása) is állandósulni látszik. A bizonytalanság és az ezzel járó feszültség tárgya azonban egyre kevésbé konkretizálódik. A bizonytalanság eredetét keresve többféle hipotézist is megfogalmazhatunk az individualizáció, illetve a személyiségből származó feszültségek mentén, de talán a bizonytalan világ hipotézise a legerősebb.” (Székely 2018: 72)

A fenti megállapítás és az ezt követő hipotézis azt a teoretikusok által megfogalmazott képet sugallja, hogy a problémák zömének legfőbb előidézője a „bizonytalanná váló világ”. Talán nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy az ilyen és ehhez hasonló megállapítások többnyire bizonyos teoretikusok „rövid távú” történelemszemléletéből fakadnak.

Ha csak a második világháborút követő időszaktól indulunk el, akkor a 40-es évek végétől a 60-as évek első harmadáig terjedő időszakot (a „proletárdiktatúrát”) – a társadalom nagy többsége számára – meglehetősen bizonytalannak tekinthetjük. A 60-es évek derekától a 80-as évek elejéig jegyzik a kádári „békeéveket”, amely – látszólag – még a 73-as olajválság hatását is megállította a „határon”, hogy aztán a halmozódó gazdasági és társadalmi problémák a 80-as évek elejétől egyre kulmináltabban jelenjenek meg. A 70-es évek végén fellendülő ifjúságkutatás egyre inkább hangot adott ennek a „lappangó” bizonytalanságnak.

A rendszerváltás előtti 6-8 évet, majd a rendszerváltást követő időszakot egészen a legutóbbi időszakig a bizonytalanság uralta, mindezt fokozta a 2008-ban ki-robbant pénzügyi és gazdasági világválság.

Csupán a legutóbbi néhány évben – a folyamatos gazdasági növekedés hatására – „tört meg” bizonyos mértékig a társadalmi méretű bizonytalanság időszaka. Ennek egyik fokmérője a szubjektív jólét növekedése, illetve a mögötte levő társadalmi „hangulatváltás” (Huszár-Záhonyi 2018). Ez a körülmény nem igazán vág egybe a szerzőnek azzal a megállapításával, hogy „a bizonytalanság és az ezzel járó feszültség növekedése (vagy magas szinteken való stagnálása) is állandósulni látszik”. Tény, hogy bizonyos dimenziókban a társadalmi bizonytalanság továbbra is „magas szinten állandósult”, más esetben viszont – így többek között a szubjektív jólét javulása, valamint a jelenlegi kurzus stabilitása – árnyaltabb helyzetképre utal. Úgy véljük, hogy csak a dolgok színének és fonákjának együttes figyelembevételével lehet kellően releváns képet adni.¹⁰

A digitális kultúra mint az ifjúsági csoportok domináns vonása

Az ifjúságértelmezésekben, ezen belül is az ifjú generációk lehatárolásában (X, Y és Z generáció) – az utóbbi időszakban – domináns helyet foglal el a digitális kultúrába való involválódás, ami azt jelenti, hogy *a digitális kultúra adott fejlődési szakasza egyúttal „határvonalat húz” az egymást követő fiatal generációk között*. Ez egy praktikus eljárás, hiszen a kulturális dimenzió alapján, azon belül is annak egy tényezője mentén látszólag egzakt módon történik a mindenkor fiatalnak tekintett korcsoportok társadalmi arculatának a meghatározása, néven nevezése. Kérdés azonban, hogy egyetlen dimenzió gyakorlatilag egyetlen szegmense alapján releváns módon lehet-e meghatározni az ifjúság társadalmi arculatát?

¹⁰ A fiatalok körében hosszabb távon megjelenő bizonytalansági „hullámokat” célszerű lenne több évtizedes távlatban megfigyelni, amelyhez számottevő kiindulási alapot nyújtanak a rendszerváltás előtti ifjúságkutatások.

További fontos körülmény, hogy a digitális kultúra gyors terjedése miatt a fent említett „technikai” jellegű határvonal nagyon gyorsan lebomlik, és *rövid idő belül – a fiatalokhoz közel eső korosztályokban is – szinte hasonló mérvű lehet a digitális kultúrába való involválódás.* Továbbá feltételezni lehet azt is, hogy a digitális kultúrának a korábbi életmódot/életkörülményeket „felforgató” szerepe jelentősen mérséklődik, és inkább bizonyos „technikai” elemekre fog korlátozódni. Úgy véljük, hogy a fentiekben vázolt, gyorsuló utolérési folyamat már az „ajtónkon kopogtat”, miután a KSH által végzett vizsgálatok bizonyos mértékig erre utalnak. (KSH 2018: 36)

A tényleges internetezők korcsoportos vizsgálata alapján kimutatható volt, hogy a 16–24 éves korosztály 97%-a, a 25–34 évesek 94%-a, a 35–44 évesek 89%-a és a 45–54 évesek 81%-a használ internetet (KSH 2018: 36). (Az adat a 3 hónapon belül internetezőkre vonatkozik.) Itt tehát a telítettségi plafonhoz közelednek már a 45–54 évesek is. *„A közösségi oldalak egyéni használati arányának alakulásában [... a] felvételben résztvevő 16–24, valamint a 25–34 évesek korcsoportjában magas volt (95, illetve 88%) a használat aránya. Ez az arány az idősebb korosztályok irányába haladva folyamatosan csökkent, de a középkorú használóknál [45–54 évesek – H. I.] még elérte 65%-ot.”* (KSH 2018: 44) Ez esetben viszont a 45–54 évesek már komolyabb lemaradást mutatnak. Mindezek ugyan még számottevő különbségre utalnak, ám a *korábbi időszakban emlegetett digitális „szakadékról” már nem lehet beszélni.*

Tévhit és teória a „csendes generáció” kapcsán

Az „új csendes generáció” mint divatos terminológia kapcsán e lmondható, hogy alapvetően bizonyos teóriák – hiányos társadalomtörténeti ismeretek következtében való – kritikátlan használata komoly tévHITEKNEK vetheti meg az alapját. Az „új” jelzővel illetett csendes generáció esetében a névadók azt kívánják jelezni, hogy a második világháborút követően volt már egy „csendes generáció”, akik „[s]zülői minta alapján nevelkedtek többségében a két világháború között, majd később pedig nem vágytak már másra, mint békére, munkára, családi nyugalomra.” (Makay-Domokos 2018: 98) A „névadók” tehát úgy vélik, hogy a mostani ifjú nemzedékre hasonló „csendesség” jellemző, mint a második világháborút követően színre lépő fiatalokat.

Nos, ez utóbbi megállapítás meglehetősen sztereotip, miután analóg módon próbálja értelmezni a fejlettebb nyugati országokban és főleg USA-ban használt terminológiát. Lehetséges, hogy az USA-ban volt alapja e terminológia használatának, a hazai valóság azonban ennél jóval árnyaltabb, mert a háború előtt született nemzedékből kerültek ki talán az évszázad legaktívabb „avantgárdjai”, akiket a „fényes szellők” nemzedékének neveznek. Ebben az összefüggésben nézve tehát az „új csendes generáció” fogalmának nincs történelmi előzménye, ezért használata téves és félrevezető. Az pedig már más kérdés, hogy a korábbi generációkhoz képest mennyi-

re lehet „csendesnek” nevezni a mai 15–24 éves korcsoportba tartozókat. Ehhez ki kellene mutatni, hogy a „csendesség” indikátorai alapján milyen különbségek vannak a mai 15–24, és a náluk idősebb nemzedékekben.

„A csendes generáció arcéle”¹¹

A szerző a „csendes generáció arcélét” tömören az alábbiakban fogalmazza meg: „Kétségtelen, hogy egy bizonytalan világban racionális stratégiának tűnik a kiváráó magatartás, az el nem köteleződés, amely megrajzolja az új csendes generáció arcélét is, de lehet-e ennek a magatartásnak előre nem jelezhető következménye?” (Székely 2018: 72) „Annak ellenére, hogy szocializációjuk alapvetően különbözik szüleitől, mindaz, ami fontos és értékes a fiatalok számára igazodni látszik általában a szüleik nemzedékének értékeihez és normáihoz, így inkább leendő fehér és nem fekete hatyúnak látszanak.” (Székely 2018: 73)

A fenti idézetből kiderül, hogy – a szerző szerint – a csendes generáció (15–24 évesek) karakterének kialakulásában a bizonytalanná vált világ játszik döntő szerepet, ami azonban inkább feltételezés, mint bizonyított tényező. Adatokkal kellene ugyanis alátámasztani, hogy a 15–24 évesek valóban bizonytalanabbnak látják-e a környező világot. Hasonló a helyzet a szülői nemzedék értékeihez és normáihoz való igazodás esetében is.

Jövőkép – a „társadalmi látásviszonyok romlása” – a „feketehattyú-effektus”

A bizonytalanak tekintett világban – Angelusz Róbert (2000) megfogalmazásával élve – a „társadalmi látásviszonyok romlását” érzékeljük. Kérdés, hogy mivel függ össze a kutatók fenti érzékelése, illetve mi következik azokból. A szerző alábbi megállapítása szerint az ilyen „érzetek” óhatatlanul befolyásolják a jövőkép kialakítását és egyáltalán a társadalmi szintű előrelátást.

„Az elmúlt évek legfontosabb diskurzusait a világ fejlett részén a válságok adták (világgazdasági válság, globális biztonsági válság, migrációs válság), amelyek hatásai szinte egyik napról a másikra váltak kézzelfoghatóvá, sokkolva a társadalmat. Nassim Nicholas Taleb fekete hattyúnak nevezi az ilyen nagy horderejű, tömeghatást előidéző változásokat, amelyek legfontosabb tulajdonsága, hogy váratlanok, így előrejelzésük lehetetlen. Ez a megjósolhatatlanság egyben az információs társadalom egyik alapvető sajátossága is, amely azt jelenti, hogy a fennálló helyzetből nehezen következtethetünk a jövőre.” (Székely 2018: 72)

A fentiekhez a következő megjegyzéseket kívánjuk fűzni:

¹¹ Fontos megjegyezni, hogy ugyan a Strauss–Howe-elmélet alapján történt a „névadás”, ez önmagában azonban nem jelenti azt, hogy azt kritikátlanul hazai viszonyokra is alkalmazzuk.

1. Egy dolog a fejlett világban jellemző domináns *diskurzus a különböző válságokról*, amely a mediatisált világban is talán jobban foglalkoztatja a „diskuráló” politikai és szakmai elitet, mint a köznapi embert, és más dolog, hogy ez a diskurzus mennyire releváns információkon alapul (Stiglitz–Sen–Fitoussi 2009). Úgy véljük, hogy a kellően releváns információk hiánya komoly mértékben felelős a bizonytalan helyzetképek, illetve az ezen alapuló bizonytalan jövőképek kialakításáért. Továbbá a „társadalmi látásviszonyok romlásáért” is.
2. A fenti idézethez ezúttal is egy nemzetközileg ismert teoretikus, N. N. Taleb (2012) ad elméleti fogódzót a „feketehattyú-effektus” megfogalmazásával, amely meglehetősen rokon a „társadalmi látásviszonyok romlását” rögzítő tézissel. Közös bennük, hogy a jelen folyamatait és jelenségeit nem igazán tudjuk megfigyelni, mérni és értelmezni. A „feketehattyú-effektus” tézise erre az alaphelyzetre építve, illetve ennek jövőre való kivetítésével joggal kérdőjelezi meg a jövőre vonatkozó előrejelzések relevanciáját. Ennek kapcsán azonban ismét hosszabb távra kell visszatekintenünk annak érdekében, hogy – az előrejelzéseket illetően – valóban történelmileg „új helyzet” állt-e elő. Továbbá hogy mely vonatkozásokban lehet a válaszuk igen, és melyekben nem. Csak az utóbbi három évtizedre visszatekintve felmerül a kérdés, hogy lehetett-e előre jelezni a hazai, illetve a kelet-közép-európai rendszerváltásokat. Az e kérdéssel foglalkozó társadalomtudósok meglehetősen egyöntetű véleménye az volt, hogy nem. Hasonló egyetértés van abban is, hogy a hazánkat is súlyosan érintő 2008. évi pénzügyi és gazdasági világválságot sem lehetett előre jelezni.

Összegzés, tanulságok

Székely Levente tanulmánya az ifjúságkutatás helyzetéről átfogó képet mutat be, amelyet megpróbál a különböző ifjúságértelmezésekbe beágyazva interpretálni. Ez utóbbihoz kapcsolódva célszerűnek tartjuk, ha a szerző által említett különböző ifjúságértelmezéseket (X, Y, Z generáció) szélesebb társadalmi összefüggésekben próbáljuk elhelyezni annak érdekében, hogy egy másik szinten is tovább lehessen gondolni a lehetséges magyarázatokat.

E lépés esetén bizonyos fokig hasonló helyzetbe kerülünk, mint az utóbbi évtizedek különböző jelzős társadalomértelmezéseinek időállóságával, valamint kritikai értékelésével kapcsolatos diskurzusnál. Említettük, hogy ezek a jelzős társadalomelméletek (kockázati, élmény-, információs stb. címkével fémjelzett társadalommagyarázatok) többnyire egy vagy néhány társadalomformáló komponens rövidebb-hosszabb ideig történő felerősödéseként, illetve arra való elméleti reagálásként jöttek létre. Ami jó dolog, hiszen mindez a szociológiai elmélet és módszertan dinamizmusát, fejlődőképességét bizonyítja.

Mindezek mellett *néhány további problémát szeretnénk kiemelni a jelenlegi domináns ifjúságértelmezés kapcsán.*

1. *Elvi megfontolások alapján az ifjúságértelmezés a generációs különbségekre helyezi a hangsúlyt, ám kellő empirikus bizonyíték hiányában ez legfeljebb csak részlegesen valósul meg.* A generációs különbségek empirikus bemutatása ugyanis többnyire elmarad. A kutatási eredmények értelmezésekor a kutatók többnyire megragadnak a célsokaságra (15–29 évesek) vonatkozó információknál, és nem nézik meg, hogy az általuk vizsgált jelenség milyen képet mutat a további nemzedékek esetében.
2. *Számos jelenség vizsgálatánál tagolatlanul kezelik a 15–29 éves korosztályokat,* nevezetesen a teljes sokaságnak feltesznek olyan kérdéseket, amelyek adott esetben csak egy kisebb részminta esetében relevánsak, vagy ha relevánsak, akkor *a válaszokat elsősorban nem az életciklus mentén jellemző vonások, hanem korcsoportos bontásban vizsgálják.* Ez az eljárás szükségszerűen összemossa az eltérő életciklusban, ám azonos életkorban levők válaszait.
3. *Többnyire elmarad az elemzési perspektíva nemzetközi vetületben való kiterjesztése.* Ez főleg akkor tűnik szembe, amikor a globálkapitalizmus rendszerkorlátaiból fakadó hatások értelmezése kerül előtérbe, az egyes fiatalokat is érintő hatásokat ugyanis csak ebbe az értelmezési keretbe beágyazva lehet kellő árnyaltsággal minősíteni. (Például a globális munkapiac, a brain-drain stb. hatása.)

A párhuzamos megközelítés jegyében vetettük fel *a társadalmi újratermelődés nemzedéki metszetben való vizsgálatát.* Ezzel kapcsolatosan néhány – korábban említett – alapvetést itt is kiemelünk:

1. *Célszerű meghaladni az „egygenerációs” szemléletet,* ami azt jelenti, hogy a megközelítést nem szűkítjük le a mindenkori ifjúságnak tekintett nemzedékre, hanem „kontrollcsoportként” vesszük alapul az idősebb nemzedékeket.
2. *A generációs metszetben való vizsgálatot ne az „elválogatosság” szempontjai vezéreljék,* miután fontos szempont a nemzedéki átmenetek kérdése. Az életpályák ugyanis töredékessé váltak, emiatt gyarapodtak a rövid, ám „csonka életciklusok”. Következésképpen *inkább a fiatal léthelyzet színes „szöttesének” vagyunk a tanúi,* amelyben az életkori határok meglehetősen rugalmasan alakulnak.
3. *A fiatal nemzedékek belső tagoltságát leginkább az életciklus mentén lehet megragadni,* amelyre alapozva inkább különböző ifjúsági csoportokról lehet beszélni.
4. *A társadalmi fejlődést és ezen belül is a fiatal nemzedékek léthelyzetét alapvetően dinamikus keretek között célszerű vizsgálni,* amelyből az is következik, hogy – változó együttállásban ugyan, ám – *a különböző jellegű kontinuitások és új vonások együttélése a jellemző.* Mindez a társadalomtörténeti, tehát a hosszú távú trendek figyelembevételét jelenti.

Szerettük volna, ha a fentiekben megfogalmazott tanulságokat figyelembe vehették volna a soron következő, 2020. évi nagymintás ifjúsági vizsgálat tervezésekor, ami egyértelműen az elméleti, a módszertani és az empirikus alapok újragondolását tette volna szükségessé. Sajnálatos azonban, hogy e vizsgálat profilját és főbb paramétereit már 2016-ban eldöntötték, így módon az itt felvetett tanulságok nem vehetők figyelembe.

Úgy tűnik tehát, hogy a hazai ifjúságkutatás „zászlóshajója” tartósan „kettős nyomás” alatt működik, egyrészt a teoretikus és módszertani szinten megjelenő nemzetközi „divat” hatása, másrészt a politikai megrendelők sajátos igényei is beárnyékolják a szakmai lehetőségeket. Nem beszélve arról, hogy az adatokhoz való hozzáférés megnehezítése további szakmai károkat okozott az ifjúságkutatók számára. Ilyen körülmények között különösen fontos felhívni a figyelmet az írástudók felelősségére.

Abstract: We can distinguish two periods in the Hungarian youth research: the first period started from the mid '60s of the last century and ended in the '90-s. The second one started at the turn of the millennium. The „first generation” of the youth researchers investigated the youth embedded in the processes of social reproduction, in which the generation segment played an important role. Consequently they compared the situation of youth to the older generations. In this way, they could handle separately those social processes that had an impact only on the youth, or on all cohorts. The „second generation” of the researchers basically prefer the „one-generation” approach, it means, that they investigate the youth itself, consequently using a narrowed interpretational framework. The author tries to give a brief overview of the characteristics of these two approaches, and he concludes that – on the basis of the previous researches – we have to rethink the theoretical, methodological, and empirical elements of the youth research.

Keywords: youth research, interpretation of youth, situation of the youth

Irodalom

- Angelusz R. (2000): *A láthatóság görbe tükrői. Társadalmpolitikai tanulmányok*. Budapest: Új Mandátum.
- Éber M. Á. (2012): *Megkülönböztetett különbségek. A „magyar társadalom” tagolódásának és tagolásának vizsgálatához*. Doktori értekezés. Budapest: ELTE TÁTK. http://tatk.elte.hu/file/dissz_2013_EberMarkAron.pdf (letöltés: 2020. január 14.)
- Gazsó F. (1987): *Társadalmi folyamatok a magyar ifjúság körében*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- Gazsó F. (1995): Nemzedéki orientációk instabil társadalmi környezetben. *Szociológiai Szemle*, 1995/1: 3–23.
- Gazsó F. (2003): A rendszerváltás generációs fogadtatása. In Pesti S. – Szabó M. (szerk.): *„Jöjj el szabadság!” Bihari Mihály egyetemi tanár 60. születésnapjára készült ünnepelő kötet*. Budapest: Rejtjel Kiadó, 269–290.

- Gazsó F. (2017): *Pályakép a szociológia sodrásában*. Harcsa I. (szerk.). Szeged: Belvedere Meridionale.
- Harcsa I. (1996.): *Az ifjúság életkörülményei. Gyermek a családban. Családok közötti együttműködés*. Társadalomstatistikai füzetek 17. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Harcsa I. (2015): Úton „egy kellően komplex és átgondolt empirikusan is megalapozott társadalomkép felé”. *Gondolatok Éber Márk Áron: Megkülönböztetett különbségek című művének főbb következtetései kapcsán. Replika*, 92–93: 233–247.
- Harcsa I. (2019): *Iskola és társadalom. (Gondolatok Gazsó Ferenc írásai kapcsán, a párhuzamos megközelítés jegyében.)* Kézirat. Megjelenés alatt.
- KSH (1982): *Ifjúság és társadalom. Ifjúságstatisztikai közlemények. Tanulmányok*. Készítették a Központi Statisztikai Hivatal Ifjúsági Szakmai Munkaközösségének tagjai. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- KSH (2018): *Távközlés, televízió- és internetszolgáltatás – IKT-eszközök és használatuk a háztartásokban, a vállalkozásoknál és a közigazgatásban, 2017*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Makay Zs. – Domokos T. (2018): Társadalmi újratermelés – a magyarországi ifjúság demográfiai folyamatai. In Székely L. (szerk.) *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében*. Budapest: Kutatópont Kft., 77–106.
- Stiglitz, J. E. – Sen, A. – Fitoussi J.-P. [2009]: *Report by the Commission on the Measurement of Economic and Social Progress*. Paris. www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/documents/rapport_anglais.pdf (letöltés: 2020. január 14.)
- Szanyi-F. Eleonóra (2018): Nemzetközi diskurzusok az ifjúságkutatásban. In Székely L. (szerk.) *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar Ifjúság Kutatás 2016*. Budapest: Kutatópont Kft. 11–40.
- Székely L. (2018): Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. In Székely L. (szerk.) *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar Ifjúság Kutatás 2016*. Budapest: Kutatópont Kft., 41–76.
- Taleb, N. N. (2012): *A fekete hattyú – avagy a legváratlanabb hatás*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Szociológiai Szemle 30(1): 98–106 .

VITAINDÍTÓ

Megszólal-e az új csendes generáció? Avagy mit várhatunk az Ifjúság 2020 adatfelvétel eredményeképp

Fekete Mariann – Nagy Ádám

fekete.marianna@socio.u-szeged.hu, adam@nagydr.hu

Idén várható a 2000-ben indult nagymintás ifjúságkutatás hatodik hullámának adatfelvétele. Ezért láttuk indokoltnak vitát kezdeményezni az Új csendes generáció paradigmájáról, különös tekintettel annak 2020-as várható jellemzőiről. Hipotézisünk szerint 2020-ban a csendesség radikális csökkenésének leszünk tanúi. Cikkünk a 2020. januári állapotokat tükrözi, ezért a pandémia okozta esetleges generációs átalakulásról nem szólunk (arról lásd: Fekete–Nagy 2020).

A generációs logika elméleti háttere

A generációk témája a reneszánszát éli az elmúlt évtizedekben, ami több okra is visszavezethető. A fejlett társadalmakban lezajlott individualizációs folyamat és a reflexív modernizáció következtében a kollektív identitások egyre jelentéktelenebbé váltak, a főbb társadalmi konfliktusok, amelyek alapján a társadalom rétegződött, elsovadtak (Corsten 1999: 249). Az eltűnő kollektív identitások helyébe egyre inkább az életkor, a generációhoz tartozás lépett klasszifikációs markerként, amely a társadalmi különbségek, az új konfliktusok jelölőjeként tud szolgálni (Fekete 2018: 90).

Mannheim (2000) meghatározása szerint a generációk a történelem menetét alakító születési rétegek, amelyek önmagukban nem tekinthetők a közösség értelmében vett csoportnak, mivel az feltételeznél, hogy a tagok ismerik egymást. A generáció társadalmi jelenség, amelyben a résztvevőket összekapcsolja valami, ám ebből az összekapcsoltságból nem jön létre szükségszerűen konkrét csoport. Az azonos nemzedékbe sorolható egyének hasonló módon helyezkednek el a társadalmi térben, és ez a nemzedéki elhelyezkedés az emberi létezés biológiai ritmusán alapul: az élet és a halál, a korlátozott élettartam és az öregedés tényein. Az azonos nemzedéki elhelyezkedés nem csupán kronológiai egyidejűséget jelent, hanem azonos történelmi-társadalmi életteret, élményközösséget is¹.

1 Mannheim példának hozza a 18. századi porosz és japán fiatalokat, akik elhelyezkedésére, életélményeire senki sem mondaná azt, hogy hasonló volt. Ezzel támasztja alá a közös társadalmi-történelmi egység sorsában való részvétel szükségességét.

A nemzedéki elhelyezkedés jobbára kizárja az átélés, a gondolkodás és a cselekvés lehetséges módozatainak bizonyos részét, ugyanakkor ezen elhelyezkedésben benne rejlik bizonyos magatartás-, érzés- és gondolkodásmódok nemzedékspecifikussága is. A közös történelmi-társadalmi tér, ugyanaz a történelmi életközösség arra ad lehetőséget, hogy a születésnek megfelelő elhelyezkedés a kronológiai időben szociológiailag is releváns elhelyezkedéssé váljon. Ennek során figyelembe kell venni az élmények rétegződését is. A felnövekvő ifjúsággal együtt élő idősebb nemzedékek is átélik a történelmi folyamat adott szakaszát, elhelyezkedésük mégis más.

Mannheim koncepciója szerint ahhoz, hogy nemzedéki összefüggésről beszélhessünk, szükség van még az adott történelmi-társadalmi egység közös sorsában való részesedésnek az élményére. A nemzedéki összefüggés azáltal jön létre, hogy az azonos nemzedéki elhelyezkedésű egyének közös sorsban részesednek (Mannheim 2000: 235). A nemzedéki jelenség a történelmi dinamika kialakulásának egyik alapvető tényezője, az pedig, hogy 30 vagy 100 évenként vagy egyáltalán bármikor valamiféle ritmus szerint létrejön-e új nemzedéki stílus vagy sem, az a társadalmi-szellemi folyamat kiváltó erején múlik.

Strauss és Howe szoros és szimbiotikus kapcsolatot tételez fel a történelmi események és a generációk között. A generáció fogalmát úgy értelmezik, mint olyan személyek csoportját, akik azonos történelmi időn és helyen osztoznak, ezáltal kollektív jellemzőkre tesznek szert, és mintegy 20 évenként követik egymást. A generációs magatartás visszatérő dinamikáját pedig az határozza meg, hogy mint individuum miként és mikor vettek részt a meghatározó társadalmi-történelmi változásokban (Howe–Strauss 1991: 8). Meggyőződésük, hogy ezek a mintázatok ritmikusan ismétlődnek².

A szerzőpáros a generációk jellemzőit elemezve ismétlődő típusmintázatokat ismert fel, ezek közül kiemelt négy különleges típust, amelyek – egy eset kivételével³ – meghatározott sorrendben követték egymást. Ezt nevezték el generációs ciklusnak, a négy különleges típust *Profétának*, *Nomádnak*, *Hősnek* és *Művésznek* (1. ábra). Az archetípusokat két meghatározó véglet mentén különítették el, ahol a társadalmi krízis és a kulturális megújulás a viszonyítási pont. Az egyes generációk jellemzőit az adja, hogy születésük a krízisek, illetve a kulturális ébredés időszakára esett-e, vagy követte azt (lásd: alább). A generációk mindegyikét nem csupán az határozza meg, köti össze és különbözteti meg a többitől, hogy hasonló történelmi korban éltek, hasonló attitűdökkel rendelkeztek a családot, az értékeket, a kockázatot, a kultúrát és az állampolgári részvételt illetően. Mindegyik archetípus esetén maga a típus megy át jellegzetes és karakterisztikus változásokon. A viselkedési mintázatokat erősen befolyásolja az adott korszak társadalmi-gazdasági rendszere, a tudomány és a technika fejlettségi szintje is (Howe–Strauss 2007: 45).

A Proféták nagy krízisek után születnek, egy konszenzuson alapuló új társadalmi rend kialakulásának idején. Úgy nőnek fel, hogy szüleik egyre inkább megenge-

2 Tizennyolc generációt különböztetnek meg Amerika történelmében az Újvilág első telepeseitől számítva.

3 1842 után a Hős kimaradt, rögtön a Művész jött.

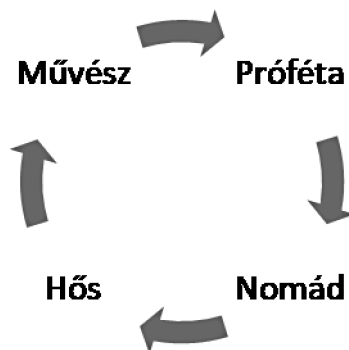
döbök velük szemben, így gyermekkoruk aktív, a spirituális ébredés nárcisztikus ifjú harcosaiként válnak nagykorúvá, moralisták középkorúként, majd bölcs vén vezetőként tűnnek fel a következő krízis idején. Elsődleges fontosságú számukra a jövőkép, az értékek és a vallás.

A Nomád generációk a kulturális megújulás idején születnek, új társadalmi és szellemi eszmék formálódásának idején, amikor az ifjúság szembeszáll a fennálló intézményes renddel. Gyermekkorukban nem óvják túl őket, nagykorúvá úgy válnak, mint az ébredés utáni világ elidegenedett fiatal felnőttjei, érett pragmatikus középkorú vezetők a krízis alatt, és szívós idősök lesznek a krízis után. Elsődleges fontosságú számukra a szabadság, a becsület és a túlélés.

A Hős generációk a „spirituális ébredés” korszakában⁴ születnek. Fokozottan óvott gyermekként nőnek fel, nagykorúvá a krízis alatt válnak. Bátor fiatal munkavállalók, középkorúként önteltek és energikusak, majd erős és határozott idősök lesznek, akiket egy újabb spirituális ébredés korszaka szorongat. Elsődleges fontosságú számukra a közösség, a bőség és a technológia.

A Művészek krízis idején születnek, amikor az élet komplexitását kockázatok, veszedelmek fenyegetik; ez az agresszív intézmények és a személyes áldozatvállalások érvényesülésének időszaka. Túlóvott gyermekként nőnek fel, szenzitív fiatal felnőttként lesznek nagykorúak egy nagy krízis utáni világban, majd határozatlan középkorú vezetők a spirituális ébredés idején, végül empatikus idősök az ébredés utáni korszakban. A pluralizmus, a szakértelem és a tisztességes eljárás az elsődleges fontosságú számukra (Howe–Strauss 1991). A nemzedékeket már a korai élettapasztalatok is formálják, lehetővé teszik az egymáshoz hasonló kollektív személyiségek kifejlődését és egy hasonló pályáivű élet kibontakozását.

1. ábra: Az archetípusok egymást követő sorrendje⁵

4 A nemzeti és etnikai sovinizmus növekedésének, tetőzésének idején (Howe–Staruss 1991).

5 Forrás: saját szerkesztés.

A generációs logikának természetesen születtek megalapozottabb (vö. Róbert-Valuch 2013; Hack-Handa-Pintér 2015) és légből kapott kritikái is (Ollé 2020⁶).

A ma velünk élő generációk

Mannheim (1969) szerint tehát egy korcsoport generációként történő értelmezéséhez szükséges a közös tapasztalat (élmény); a tényleges egymásra orientálódás és a közös helyzetértelmezés, attitűdök, cselekvési formák. Strauss és Howe (1991) modellje szerint nagyjából 20 évente megy végbe a társadalomban a manheimi értelemben vett generációváltás. A fejlettnak mondott társadalmakban – a manheimi értelemben – az alábbi generációk élnek (1. táblázat):

1. táblázat: A ezredforduló korszakának Strauss-Howe-i jellemzői (forrás: Fekete 2018: 95)

Generáció	Archetípus	Időszak	Korjellemező
Csendes	Művész	1925–1942	Krisis: gazdasági válság, II. világháború
Baby boom	Próféta	1943–1960	Csúcs: az USA szuperhatalom
X generáció	Nomád	1961–1981	Ébredés: lelkiismereti forradalom
Millenáris (Y)	Hős1	1982–2005	Posztmodern, kultúrák harca
Szülőföld (Z)	Művész	2005–napjaink	Krisis: terrorizmus elleni harc, globális gazdasági világválság, klímaválság

Csendes generáció (vagy veteránok): A II. világháború előtt születettek generációja, ifjúkori szocializációjukra a nagy gazdasági világválság és a politikai kettészakadás nyomta rá a bélyegét. Jellemzőjük a status quo fenntartása, a biztonságra törekvés, a korai házasság, a családcentrikusság, a társadalmi intézményekbe vetett bizalom.

Baby boom nemzedék (boomerek): A II. világháborút követően születettek generációját a „soha többé háborút” félelemmel vegyes idealizmusa és a kiemelkedően magas lélekszám jellemzi. Magyarországon – sajátos együttállás miatt – a nagy létszám nem a természetes társadalomfejlődés okán történt, hanem a Ratkó-intézkedések következtében, a szülés „dicsősége és kötelessége” révén. Magyarországon a baby boom nemzedéknek leginkább a Ratkó-gyerekek feleltethetők meg, akik talán a legnagyobbbrészt különböznek a nyugati világ hasonló nemzedékétől, hiszen Magyarországon a szocialista ideológia ekkor nyomta rá leginkább bélyegét a fiatalok életlehetőségére, környezetére.

X generáció (digitális bevándorlók): A 60-as évek végétől született nemzedék tagjai Nyugaton már az elektronikus média hatása alatt nőnek fel. Magyarországi tagjai még a szocializmusban, de annak enyhülő szakaszában cseperednek föl, ők az ún. Ratkó-unokák. Némiképp hasonlatosak a nyugati baby boom nemzedékhez, amely egybevág a Gábor Kálmán (2006) által jelzett 15-20 év megkésetttség tételével.

6 <https://www.youtube.com/watch?v=IH0kcWMfIXQ&feature=youtu.be>

Y generáció (Google-generáció): A 80-as években született korcsoport az információs társadalom nemzedéke. Ez a csoport már gyerekkorban, a magától értetődő természetességgel elkezdte használni az infokommunikációs technológiákat. „A magyarországi Y generáció gyakorlatilag behozta azokat a lemaradásokat, amelyek korábban jellemzőek voltak. Az Y generáció már nagyrészt a rendszerváltás után válik gyermekből ifjúvá, a számítógéppel és az internettel, ha otthon nem is, az iskolában már mindenképpen találkozik” (Székely 2014: 15).

Z generáció (Facebook-nemzedék): A 90-es évek közepétől született nemzedékre már nemcsak a hálózatos magatartásformák és az internet használata, mint digitális szocializáció a jellemző, de az információfogyasztás mellett az információszolgáltatás is. Ez a „webkettes” nemzedék már nem ismeri a vezetékes hálózat, a mobilok és az internet nélküli világot. Magyarország fősodrát tekintve végképp eltűnik a késleltettség a világ nyugati felétől, kialakul egyfajta globális ifjúsági kultúra, mivel az infokommunikációs/technológiai innovációk jellemzően alig néhány hónapos vagy akár napos késéssel jelennek meg a hazai piacon.

Az új csendes generáció paradigmája

Székely Levente (2014) szerint a mai Y és kisebb részben Z generáció (azaz a 2012-es és a 2016-os adatfelvétel fiataljai) a Strauss–Howe-i logika szerint karakterükben emlékeztetnek a csendes generációra, tulajdonképpen egy új csendes generációként definiálhatók. Ez azt jelenti, hogy a mai fiatalokat sokkal kevésbé jellemzi az elkötelezettség, ugyanakkor sokkal jobban (közel felük teljesen, további harmaduk részben) elfogadják szüleik eszményeit, sokkal kevésbé lázadnak, mint a korábbi generációk. Kevesebben létesítenek a korábbiakhoz képest párkapcsolatot, később költöznek össze, egyre nő a párkapcsolatot még soha meg nem éltek aránya, és a gyermekvállalás is kivészni látszik a 30 év alattiak körében. Az oktatásban az elbizonytalanodás a jellemző, és a továbbtanulási tervekhez hasonlóan a munka világában sem mutatkoznak erős szándékok az aktivitás irányába, inkább a stagnálást, a változatlanságot tapasztalhatjuk. Nem tartják valószínűnek az új munkahelyet, a külföldi munkavállalást, a saját vállalkozást vagy egy új nyelv megtanulását. *„Az oktatási rendszerből és a munkapiacról kimaradó fiatalok magas aránya, a tanuló és egyben dolgozók csoportjának szinte elhanyagolhatóan kis mérete, valamint a kivárársra, változatlanságra utaló szándékok és tervek a csendesség jeleként is felfoghatóak, egyedül a munkalehetőségekkel kapcsolatos elégedetlenség mutat ezzel ellenkező irányba”* (Székely 2014: 22). E korosztály szabadidejét leginkább az otthoni passzív tevékenység dominálja. Főként képernyő előtt töltik idejüket, a fiatalok több mint fele néz tévét, negyötödük rendszeres használója a világhálónak és a közösségi oldalaknak, miközben a hagyományos kulturális tereket egyre kevésbé látogatják, negyedüknek egyáltalán nincs barátja. A szabadidő eltöltésének tevékenységlistáját mára az internet vezeti, a televízió már csak a második legfontosabb elfoglaltság. Civil szervezethez alig

van közülük, nagy többségük nem vesz részt semmilyen közéleti aktivitásban (még híreket sem oszt meg). A fiatalokra a sportolás területén is a kimaradás jellemző, kétharmaduk egyáltalán nem sportol, és a kockázati magatartásokkal (dohányzás, alkoholfogyasztás, droghasználat) kapcsolatos eredmények is jórészt stagnálást, néhol javulást mutatnak.

Székely szerint összességében a csendesség jellemzői:

- konformitás – nem akarják megdőnteni a fennálló status quót, többnyire elfogadják a szülei életeszményét;
- bizonytalanság – idejüket leginkább a képernyők előtt töltik, mozgásszegény életmód és stagnáló deviáns magatartás jellemzi őket;
- passzivitás – a közéleti kérdésekben apolitikusság és visszahúzódság jellemzi őket.

Az új csendes generáció gondolatának kritikai megközelítése leginkább három elemre koncentrál:

- a) Egyfelől nem látja igazoltnak, hogy egy amerikai modell átültethető a magyar viszonyokra. Nincs igazolása annak, hogy a Staruss–Howe-i logika minden náción vagy makrorégió esetében alkalmazható, sőt a modell minél korábbi generációkra próbálja kiterjeszteni azt, annál bizonytalanabb lábakon áll. A globalizációs hatások természetesen érzékelhetőek, de annak igazolása még várat magára, hogy a „világ fiataljai egyesüljetek” zászló alatt értelmezhető-e egységes logika szerint valamennyi fiatal a bolygón, de legalább a fejlettnek mondott országok fiataljai hasonlítanak-e ebben egymásra. Véleményünk szerint a fenti generációs elmélet szociológiai modell, és mint ilyen, nem a specifikumokra helyezi a hangsúlyt, így alkalmas lehet az általános, fejlettnek mondott társadalmak leírására. A modell szerzői (Howe és Strauss) is úgy vélik, hogy az elképzelés elsősorban a „middle class” közösségekben alkalmazható, és kevésbé jellemző a fejlődő országokra, a világnak elmaradott, szegénység által sújtott területeire, ahol korlátozott a hozzáférés a technológiához, a médiához, ahol a napi túlélésért kell megküzdeni.
- b) A keresztmetszeti, pillanatképeken alapuló adatfelvételek alapján nem lehet eldönteni, hogy mi az oka a különbségeknek két, nem azonos korú személy esetén: az eltérő életkor vagy az eltérő szocializáció. Ehhez követéses vizsgálatokra lenne szükség, azaz ugyanazon személyek többszöri (ugyanolyan módon történő) megkérdezése adhatna támpontot, de erre az ifjúságkutatás módszertana nem biztosít lehetőséget (Róbert–Valuch 2013). Ez a kritika kétségkívül fontos problémára hívja fel a figyelmet, a generációs logikát is számításba vevő követéses vizsgálatot nem ismerünk.
- c) A nagymintás ifjúságkutatás kérdőívei, illetve konkrét kérdései is olyan sokszor mentek át tartalmi és formai változásokon, hogy a csendesség mint jellemző a korábbi kérdőívek alapján nehezen vethető össze az elmélet indoklásának bázisát adó 2012-es és 2016-os adatfelvétellel. Ez a kritika részben el-

fogadható, hiszen a fentebb bemutatott generációs modell közzétételére nem egészen a magyarországi nagymintás ifjúságkutatások előtt egy évtizeddel került sor, nem csoda, ha az első adatfelvételek nem vették figyelembe ezt az aspektust. A kérdés az, hogy a 2020-as adatfelvétel számol-e a generációs logika adta szempontokkal.

Hipotézis a csendességről – a leendő 2020-as adatfelvétel

Korábban azt írtuk, hogy megítélésünk szerint 2020-ban a csendesség radikális csökkenésének leszünk tanúi. Állításunk okai a következők.

Egyfelől a csendes generáció tagjai sem maradtak örökké csendesek, megtalálták hangjukat a társadalmi kánonban: a 60-as évek közepén, amikor háborúellenes és emberjogi aktivistákká, feministává váltak (Howe–Strauss 2007). Márpedig Strauss és Howe szerint: „*A csendes generáció számos hasonlóságot mutat az őket némezdekkel később követő Szülőföld generációval*” (Howe–Strauss 2007: 1). A globalizálódott és felgyorsult világ mindennapjaiból pedig az következik, hogy ha a csendes generációhoz hasonlóan ez a nemzedék valóban „magára talál”, akkor az a korábbiaknál gyorsabban következik be, hiszen a társadalmi-gazdasági-politikai-környezeti feltételek, a felgyorsult világ, amelyben élnek, más ütemet diktál nekik.

Másfelől az X generációtól kezdve a fiatalok már globális térben léteznek, globális problémákkal szembesülnek⁷, globális helyzetekhez viszonyulnak, amolyan „homo globalis”-ok, akik – de közülük legalább is a fejlettnak mondott országok „middle class” fiataljai – éljenek bárhol, rokon trendek, technológiák és események által formálódnak, hasonlóan aktív használói a közösségi médiának és az online technológiának, hasonló weboldalakat látogatnak, ugyanazokat a zenéket és filmeket töltik le. A világ első globális generációjában korlátok nélkül valósul meg a Mannheim által generációs tényezőként meghatározott közös élmény megélése⁸. Míg azonban az Y generáció – avagy a Hős archetípus – tagjai nem találkoztak olyan kihívással, amely valódi globális probléma lett volna, ifjúkorukra a fukuyamai magabiztosság, a „történelem vége” optimizmusa nyomta rá a bélyegét, addig a Z generáció meghatározó élménye a klímakrízis kihívása⁹. A Z generáció tagjai egy egyre inkább környezet-tudatosabbá váló világban szocializálódnak, ahol nem lehet pazarlóan bánni a véges erőforrásokkal. A közelmúltban több nemzetközi empirikus kutatás is vizsgálta a

7 Az X generáció, vagyis a Nomád archetípus jellemzője a modell szerzői szerint egyébként is az, hogy szembeszáll a fennálló társadalmi renddel, fogékony az új eszmék iránt.

8 Az idősebb, nem globális generációk helyzetét megvizsgálva azt látjuk, hogy számos hasonló generációs karaktervonal jelenik meg a különböző kultúrákban a társadalmi krízis és a kulturális megújulás vonatkozásában. 1985–1995 között Gorbacsov hatalomra kerülve bejelenti a peresztrojkát és a glasznosztjot. 1989-ben Dél-Afrikában de Klerk kerül hatalomra, bejelenti az apartheid végét, szabadon engedik Mandelát, a kelet-európai diktatúrák megbuknak, a vasfüggöny megnyílik, a két Németország egyesül, Chilében népszavazáson buktatják meg Pinochet tábornokot, Kínában tankokkal tiporják el a változást sürgető egyetemistákat a Tienanmen téren. Az idézett példák alátámasztják Mannheim megállapítását, amely szerint a generációk, a történelem menetét eldöntő születési rétegek szerte a világon hasonló magatartás-, érzés- és gondolkodásmódokat tanúsítottak, és ezek a generációs jellemzők konzisztensek minden kultúrában. Természetesen egy nemzedék karaktervonásait és a viselkedési mintázatokat mindig befolyásolja az adott korszak társadalmi-gazdasági rendszere, a tudomány és a technika fejlettségi szintje (Fekete 2018: 166).

9 E fő kihívás mellett hangsúlyt kap többek között a nemek közötti egyenlőség, a társadalmi igazságosság és az emberi jogok védelme is.

fiatalok problémaészlelését: miként látják a világot, miként akarnak cselekedni a problémák megoldása érdekében. A megkérdezett fiatalok szerint a klímaváltozás és a környezet pusztulása jelenti jelenleg a legnagyobb problémát, amelyet a háborúk, a munkanélküliség és a jövedelmi egyenlőtlenségek követnek¹⁰.

A fiatalok egy jelentős része tehát világszerte felismerte, hogy a lemondás, az önmérséklet, a kollektív felelősségvállalás a lehetséges út, amely révén elkerülhetővé válik a komor jóslatokkal megrajzolt jövőkép valóra válása, ugyanis „[...] a Föld egészére kiterjedő információs hálózat eltünteti a távolságokat az emberek között, ami láthatóvá teszi a javak elosztásának igazságtalanságait” (Csepeli 2016: 510). Megítélésünk szerint mindezekre reflektálni fognak a fiatalok, mégpedig csendességük eltűnésével, de legalábbis radikális visszaszorulásával.

Irodalom

- Corsten, M. (1999): The Time of Generation. *Time & Society*, Vol. 8 (2): 249–272.
- Csepeli Gy. (2016): A Z nemzedék lehetséges életpályái. *Educatio*, 2016/4: 509–515.
- Deloitte (2018): *Deloitte Millennial Survey*. <https://www2.deloitte.com/hu/hu/pages/emberi-eroforras/articles/millennialsurvey.html> (letöltés: 2019. augusztus 5).
- Fekete M. (2018): *eIdő, avagy a szabadidő behálózása. Generációs kultúrafogyasztás a digitális korban*. Szeged: Belvedere.
- Fekete M. – Nagy Á. (2020): Q vagy Q? Generációs válaszutak. *Kultúra és Közösség* 3. (előkészületben).
- Gábor K. (2006): Társadalmi átalakulás és ifjúsági korszakváltás. In Gábor K. – Jancsák Cs. (szerk.): *Ifjúság szociológia*. Szeged: Belvedere Meridionale, 384–425
- Global Shapers Community (2017): *Global Shapers Annual Survey*. http://shaperssurvey2017.org/static/data/WEF_GSC_Annual_Survey_2017.pdf (letöltés: 2019. augusztus 14.)
- Hack-Handa J.– Pintér R. (2015): Generációs különbségek a magyar médiafogyasztásban. In: *Információs társadalom*. Vol.15. (2): 7–17.
- Howe, N. – Strauss, W. (1991): *Generations: The History of America's Future, 1584 to 2069*. New York: William Morrow & Company.
- Howe, N. – Strauss, W. (2007): The Next 20 Years. How Customers and Workforce Attitudes Will Evolve. *Harvard Business Review* 2007. Vol. 85. (7–8): 41–55.

¹⁰ A Deloitte vizsgálata szerint a fiatalok 29%-a szerint ez a legfőbb problémája a fiataloknak (Deloitte 2018), a Global Shapers mérése szerint a fiatalok csaknem fele (49%) gondolja ugyanezt (Global Shapers Community 2017). Második és harmadik helyre a GSA mérése alapján a nagyméretű konfliktusok, háborúk és az egyenlőtlenségi problémák kerültek (szegénység, diszkrimináció). A Deloitte adatai alapján a klímaváltozás után a munkanélküliség, a jövedelmi egyenlőtlenségek és a terrorizmus jelenti a legfőbb problémákat az ifjúság számára. A Deloitte Millennial Survey 2019-es kutatása során 42 országban 13 416 fő 1983 és 1994 között született, diplomás, teljes munkaidőben, a versenyszférában dolgozó munkavállalót, valamint a Z generáció tagjai közül 10 országban 3009 fő 1995 és 1999 született, mostanában diplomát szerző vagy még most is a felsőoktatásban tanuló válaszadót kérdeztek meg. A Világ gazdasági Fórum kezdeményezésére végzett Global Shapers 2017 felmérés 2017. március 30-tól júniusig tartott, amelynek során online és offline lekérdezést is végeztek. A kérdőív 14 nyelven volt elérhető, 31 495 kitöltés érkezett.

<https://hbr.org/2007/07/the-next-20-years-how-customer-and-workforce-attitudes-will-evolve> (letöltve: 2020. január 2.)

Mannheim K. (1969): *A nemzedéki probléma*. In Huszár T. – Sükösd M. (szerk.): *Ifjúságszociológia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 31–67.

Mannheim K. [1927] (2000): *A nemzedékek problémája*. In *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris Kiadó, 201–255.

Róbert P. – Valuch T. (2013): Generációk a történelemben és a társadalomban. *Politikatudományi Szemle*, XXII/4: 116–139.

Székely L. (2014): Az új csendes generáció. In Nagy Á. – Székely L. (szerk.) *Másodkézből – Magyar Ifjúság 2012* Budapest: ISZT Alapítvány – Kutatópont, 9–28.

A generációs elméletek értelméről

Székely Levente

levente.székely@uni-corvinus.hu

A szocializáció nemzedékformálása

Az elmúlt évtizedek ifjúságelméleti megközelítését két domináns diskurzus uralta, amelyek értelmezési keretet biztosítottak az ifjúsági vonatkozású elméleti munkákhoz, empirikus kutatásokhoz és köztük a nemzetközi összehasonlító vizsgálatokhoz. Ez a két kiemelt tematika az élethelyzet bemutatásán alapuló „átmenet” diskurzusa és az életmódot középpontba helyező ifjúsági „kultúra” diskurzusa (Szanyi 2018). Az ifjúság megismerésében az uralkodó diskurzusok mellett helyet kapnak más megközelítések, olyanok is, amelyek magyar elméleteket inspiráltak. Nagy és Tibori (2016) három, kifejezetten a magyarországi viszonyokra reflektáló jelentősebb elméleti megközelítést emel ki: az ifjúsági korszakváltás elméletét (Gábor 2004), az ifjúságügy narratíváját (Nagy 2013b) és az új csendes generáció paradigmáját (Székely 2014). Az ifjúsági korszakváltás az átmenet diskurzusához kapcsolódik szorosan, míg az ifjúságügy narratívája a fejlődéslélektani megközelítések közé illeszkedik, az új csendes generáció koncepciója pedig a generációs elméletek mentén fogalmazódik meg. Annak ellenére, hogy a generációs narratíva nem tekinthető az ifjúságelmélet domináns diskurzusának, jelentősége növekszik (Szanyi 2018).

A generációs megközelítés a tudományos berkeken kívül, a mindennapok közbeszédében is jelentős sikereket ért el. Elsősorban az új nemzedékek megértésével kapcsolatban váltak népszerűvé a generációs tematikával foglalkozó, elsősorban pszichológiai megközelítéssel operáló humánerőforrás-menedzsment és marketing tárgykörebe sorolható könyvek, cikkek, előadások (Székely 2020). Mindezek azonban inkább nem segítik a generációs megközelítés mint tudományos narratíva létjogosultságának igazolását. Az a tény azonban, hogy valamilyen elmélet a tudományon kívüli terekben is népszerű, nem feltétlenül von le az értékéből. Elvitathatatlanul jogos kritika ugyanakkor a generációs megközelítésmóddal szemben, hogy a magyarázóereje sok tekintetben elmarad az alternatívákhoz képest. Könnyen beláthatjuk mindezt, ha például a gazdasági erőforrások vagy a lakóhely különbségeiből fakadó magyarázóerőre gondolunk. Nyilvánvaló, hogy a társadalom felső tizedébe tartozókat jórészt más kérdések foglalkoztatják, más a tevékenységszerkezetük is, mint az alsó tizedbe tartozóknak. Ahogyan az sem mindegy, hogy hol él az ember, hiszen a rurális környezetben élők mindennapjai nyilvánvalóan különböznek a nagyvárosokban élők mindennapjaitól.

Mindazonáltal azt gondolom, hogy az új nemzedékek megértésében a generációs logika segíthet, többdimenziós szemlélete izgalmasabb az alternatív megközelítésekénél, hiszen azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy milyenek a mai fiatalok. A kérdés magában hordozza a jövőről való gondolkodást is, hiszen a ma fiataljai fogják a későbbiekben formálni a világot, de formálják ma is, sőt bizonyos tekintetben már születésükkel – vagy meg nem születésükkel – is tették (Székely 2020).

Mannheim (1969) megállapítása szerint a generációk közötti különbségek nem életkori jellegűek, hanem a megélt szocializációs tapasztalat különbözőségeiből erednek. Mindebből következhet, hogy ha az adott szocializációs hatások időben tartósan bizonyulnak, és fennállnak a szocializáció legfontosabb életszakaszaiban (gyermek- és fiatalkor), akkor meghatározhatják egy-egy generáció karakterét.

Nagy és Trencsényi (2012) a szocializációs közegekről szóló munkájukban – Giddens elméletéből kiindulva – amellet érvelnek, hogy a hagyományos, kételemű (család és iskola), illetve háromelemű (család, iskola és munka világa) „szocializációs közeg”-modellek kiegészítésre szorulnak. A szocializációs közegek vagy ágensek Giddens szerinti felosztásában is megjelennek a két- és háromelemű modellekből hiányzó tömegkommunikációs eszközök. Nagy és Trencsényi (2012) szerint beszélhetünk olyan harmadlagos szocializációs közegről, amely alapvetően a családon és iskolán kívüli szabadidő különböző tereit hordozza magában, illetve a szocializáció egyes jellemzőiben negyedleges közegről is, amely az információs társadalom virtuális tereit tartalmazza.

Aszocializációs közegek természete alapvetően különbözhet egymástól, míg az elsődleges családi közeg a maga természetességével az ősidőktől fogva jelen van és a társadalom alapeleme, addig a másodlagos iskola feltételez egy fejlettségi és intézményesültségi fokot (közoktatás), amely jellemzően egybeesik a nemzetállamok kialakulásával¹.

A harmadlagos és a negyedleges szocializációs közegek kikristályosodása² nyilvánvalóan egybeesik az információs társadalom megszületésével, kiépülése a 60-as évek óta folyamatos. Az ipari társadalom racionalitásának (mellék)terméke a gyermek- és ifjúkori szabadidő, amelynek csak egy része intézményesült. A nem intézményesített szabadidőben egyre fontosabbá válik az elektronikus média: kezdetben a rádió, majd a televízió és ma már az internet tölti ki a szabadidő nagy részét. A szabadidő elektronikus gyarmatosításáról tanúskodnak a *Magyar Ifjúság 2012* adatai (Nagy 2013a) mellett az időmérleg-vizsgálatok is (Nyeste 2003). A szabadidő nem intézményesült és intézményesült terei mellett olyan közegekben és tevékenységek mellett is helyet szorítanak neki, amelyeket korábban a család, az iskola vagy éppen a munka uralt.

1 Szervezett oktatás ugyan már az ókori Egyiptomban is létezett, ugyanakkor a társadalom nagy részét átfogó, általános, formális oktatási tevékenység a modern nemzetállamok sajátja.

2 Habár a hagyományos és az új média meglehetősen sok tekintetben különböznek egymástól, a konvergencia folyamatainak köszönhetően az integráció irányába mutatnak. A tartalmak konvergenciájának eredményeképpen akár egy közegként is értelmezhetjük mindazt, ami a hagyományos és az új médiatérben megjelenik.

Magyar (médiá)generációk

A szocializáció folyamata társadalmi lényé formálja az egyént, ami nemzedéki vonatkozásban is érvényes. A szocializációs közegek karaktert – önazonosságot vagy éppen külső azonosítást – társíthatnak egy-egy nemzedékhez, azonban ez nem szükségszerűen jár együtt azzal, hogy más karaktert rajzol meg a korábbi nemzedékek karakteréhez képest. A szocializációs közegek közül az elsődleges család és a másodlagos iskola (és munkahely) közege hosszú idő óta – lényegi elemeit tekintve – változatlan, míg a harmadlagos és még inkább a negyedleges szocializációs közeg befolyásoló hatásai néhány évtizede jelentek meg és foglaltak teret a szocializáció folyamatában (vö. Nagy–Trencsényi 2012). Ezt érzékelhetjük elősorban az amerikai társadalmat leíró modellekben, ahol a generációk bemutatása, sőt névadása során is a médiafogyasztási jellemzők kerülnek előtérbe (lásd a televízió generációja, net-generáció). A generációs felosztás sokféle lehet³, az egyik legelterjedtebb az, amit Fekete és Nagy (2020) mutat be.

Jogos kritika ezekkel a modellekkel szemben, hogy szinte kivétel nélkül nem a magyar társadalom megértésének szándékával készültek. Mégsem haszontalanok, ha ugyanis elfogadjuk a szocializáció hatását a nemzedéki jellegre, találhatunk hasonlóságokat az amerikai és a magyar viszonyokban, amelyek megrajzolhatják a magyar generációk arcélét is. A II. világháború előtt születettek Magyarországon is recesszióval találkoztak gyermekkorukban a nagy gazdasági világválság hatására, ugyanúgy, mint nyugaton. A veterán nemzedék konzervatív beállítódású, a kemény munkát tisztelő, a társadalmi intézmények iránt elkötelezett ideálképe Magyarországon éppúgy élhet bennünk, mint él az Egyesült Államokban. Ahogy Fekete és Nagy (2020) is kiemelik, a nyugati baby boomnak Magyarországon az 1950–1956 közötti Ratkó-korszak feleltethető meg. Ez a generáció szocializációs közegeit tekintve meglehetősen különbözik a nyugati megfelelőitől. Gyermekkorát és ifjúságát meghatározzák a szocialista ideológia által uralt iskolai és szabadidős terek. A nyugati baby boom generációjának határait figyelembe véve elmondható, hogy a magyarországi 1946–1964-es kohorsz sokkal kevésbé tekinthető televíziós nemzedéknek⁴. Ha elfogadjuk a nyugati besorolást kiindulópontként, elmondhatjuk, hogy a magyar X generáció derékhadát a Ratkó-unokák adják, akik még voltak úttörők, tehát a szocializmusban szocializálódtak, a rendszerváltást tinédzserként vagy fiatal felnőttként élték meg. A nyugati X generációtól való megkésetttség jól érzékelhető: a magyar X generáció tagjait, ha a televízió hatását tekintjük, leginkább a nyugati baby boom nemzedékéhez hasonlíthatjuk.

Fontos kiemelnünk a magyarországi Y generációt, amely mérföldkőként azonosítható a generációs struktúrában. Ez a nemzedék gyakorlatilag behozta azokat a lemaradásokat, amelyek az előzőekre jellemzőek voltak. Az Y generáció már nagy-

3 Főleg, ami a generációs határokat illeti (Székely 2014).

4 Magyarországon 1957-ben heti három adással indult meg a rendszeres televízióadás, amely 10 évvel később is csupán egymillió előfizetővel bírt.

részt a rendszerváltás után éli gyermekkorát, és ebben a tekintetben sokkal inkább tekinthető igazi globális generációnak, mint a részben a szocialista viszonyok között nevelkedett korábbi nemzedékek. A rendszerváltást követően Magyarországon – történelmi léptékekkel mérve – egy csapásra kapitalista, fogyasztói társadalom jött létre, amelyhez elsőként a fiatalok csatlakoztak, idomulva a nyugati országok ízléstrendjeihez, bár anyagi lehetőségeikben elmaradva azoktól (Székely 2008). McCrindle és Wolfinger (2010) arról írnak, hogy a nemzedéki (közös) jellemzők mára átlépték a korábban meglévő kulturális és szociogazdasági határokat. Somlai (2011) ezt úgy fogalmazza meg, hogy az ifjúsági kultúrát a média közvetítésével globális sztenderdek alakítják. Mindezek azt jelenthetik, hogy a fiatal nemzedékekben több a közös, mint a különbség, legalábbis ami a fejlett világ társadalmait illeti⁵.

A hazai munkák jellemzően megmaradnak a nemzetközi kutatási eredmények idézésénél a generációs jellemzők, illetve még inkább a generációs határok tekintetében. Eddig egyetlen kísérlet történt a generációs logika empirikus adaptációjára a magyarországi viszonyokra vonatkozóan (Székely 2014). A modell legfontosabb korlátját az adja, hogy kifejezetten a médiafogyasztás jellegzetességein alapul. Ez a szűkítés azonban mindenképpen árnyalható, hiszen a generációs összehasonlító munkák is jellemzően a médiafogyasztás különbségeire építenek, sőt a nemzedékek alternatív elnevezéseiben is ezek köszönnek vissza, különösen a fiatalabbak esetében.

A médiafogyasztás és a kor összefüggéseinek kérdésével foglalkozó vizsgálatok eredményei alapján megállapítható, hogy a médiafogyasztás különbözőségei évek múltán is fellelhetők az egyes kohorszokban, így a nemzedéki jelleg is azonosítható (Pintér–Székely 2006; Székely 2006; 2007).

Megfigyelhettük, hogy a legfiatalabb generációkat jellemző magas internetezési arány és magának az internetnek a fontossága a kor emelkedésével is megmarad. Az idősebbek (X és baby boom generáció) körében a nyomtatott sajtó olvasása és a tévénézés mennyiségében fedezhetünk fel tartós dominanciát. Mindezek mentén – megfelelően a magyar viszonyoknak a népszerű felosztások elnevezéseit – a Veteránokat az 1938-1939 előtt születettekkel azonosíthatjuk, a Baby boom nemzedékének magyar megfelelői az 1940-1941 és 1968-1969 között születettek. A magyarországi X generáció tagjai 1970-1971 és 1978-1979 között születtek, az Y generáció 1980-1981 és 1992-1993 között születetteket jelenti, míg a Z generáció tagjai 1994-1995 után születtek. A fenti generációs határok léte statisztikai értelemben igazolható, azaz szignifikáns különbségek vannak az egyes nemzedékek médiafogyasztásában, médiához kapcsolódó viszonyában. Az empirikus adatok elemzése ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy néhány évvel eltolt generációs határvonalak nagyon hasonló eredményeket hoznak, tehát a pontosabb határok kijelölésére ez a vizsgálati módszer nem alkalmas, vagy ilyen markáns határok nem is léteznek (Székely 2014).

5 Érdemes azért megjegyezni, hogy a fejlett világ előregedő társadalmában az ifjúság lélekszámában és arányában is fogyó társadalmi csoport. Az életkort tekintve a fiatal társadalmak a fejlődő világban találhatók.

Az azonos időben születetteket megkísérelhetjük generációkba terelni, különböző fenntartás nélkül alkalmazva az amerikai társadalomra megalkotott besorolást, érdemes azonban ellenőrizni mindezt empirikusan is. 2017-ben több egymást követő nagymintás – hullámonként 2000 fő megkérdezésével készült –, a 18 évesekre és idősebbekre reprezentatív kutatásban arra kértük válaszadóinkat, hogy jellemezzék a saját generációjukat. Az önjellemzés egyik része volt a reflexió a saját nemzedék hatáira, a következő kérdést tettük fel: „Az Ön megítélése szerint hány évesektől hány évesekig tart az Ön generációja?”. A válaszok elemzését követően megállapíthatjuk, hogy több esetben mindössze 2-3 évnyi csúszás van az önazonosítás és a médiafogyasztáson alapuló generációs besorolás között. A veteránok saját generációjukat az 1951 előtt születettekhez tartották, a baby boom nemzedéke pedig az 1950 és 1966 között születettekhez sorolta saját nemzedékét. Az X generáció tagjai 1968 és 1982 között, az Y generáció tagjai 1978 és 1992 között, a Z generáció tagjai pedig 1987 és 1999 között születetteknek tartják saját nemzedéküket (Székely 2018). Megvizsgáltuk, hogy melyek azok a közös tulajdonságok, amelyeket generációs jellegűeknek tekintenek maguk az adott nemzedékbe tartozók⁶. Az eredmények azt mutatják, hogy az egyes nemzedékekbe tartozók különbözőképpen ítélik meg saját generációjukat. Az önjellemzések alapján megrajzolható karakter sok esetben hasonlít az adott generációval kapcsolatos jellemzésekhez. Az Y és a Z generáció karakterében erőteljesen jelen lévő médiavonatközös visszaigazolását látjuk az „internet” említésében, de a legidősebbek esetében is következtethetünk erre az „otthon ülő” kategóriát látva (Székely 2018).

Összefoglalóan tehát három tényező igazolja a generációs megközelítés létjogosultságát az ifjúságról való gondolkodásban: egyrészt a generációs logika kapcsolódik a nemzetközi szakirodalom trendjeihez, aktuális divatáramlat, eredete ugyanakkor évtizedekkel korábbi. Másrészt nem pusztán nemzetközi vonatkozása van, létezik magyar viszonyokra adaptált, empirikusan validált generációs besorolás is. Végül a generációs megközelítés a legfontosabb kérdésre reflektál: milyen az új nemzedék?

Csendes az új nemzedék?

Az ifjúsággal kapcsolatban alapvető kérdés, hogy a fiatalok milyen viszonyban vannak az idősebbek által irányított társadalommal. Leegyszerűsítve ez a viszony lehet harmonikus vagy konfliktusokkal terhelt. A nagymintás ifjúságkutatás legutóbbi adatfelvételei azt mutatják, hogy a tizen- és huszonevesek alapvetően elfogadják azokat a társadalmi normákat, amelyeket készen kaptak, azaz a játékszabályokat be kívánják tartani, és alapvetően pozitívan tekintenek a szüleik nemzedékre (Székely 2018), sőt az „idősekről” is kifejezetten pozitív asszociációk élnek a fejükben (Székely–Benczes 2019). A nemzetközi folyamatokat szemlélve azonban nem tehetjük meg, hogy a har-

6 A kérdőíves kutatás során azt a kérdést tettük fel a mintába kerülteknek: „Milyen az Ön generációja? Kérem, mondjon három olyan szót, ami a legjobban jellemzi az Ön generációját!”

monikus jövőkép mellett ne gondolkozzunk a konfliktusok lehetőségén. Már csak azért sem, mert az ifjúsághoz hozzátartozik – legalábbis eddig hozzátartozott – a lázadás, a fennálló szabályok megkérdőjelezése és újak kialakítása. Mindez abban az esetben is fontos, amikor sem a kutatási adatok, sem a hétköznapi tapasztalás nem mutatja – vagy legalábbis néhány évvel ezelőtt még nem mutatta – mindezt.

A nemzetközi folyamatokat szemlélve felfedezhetünk olyan jelenségeket, amelyek a feszültség meglétét és növekedését mutatják az egyes nemzedékek között. Az „OK boomer” jelensége például értelmezhető úgy, hogy a társadalmon belüli ellentét generációs alapon szerveződik, sőt azt is mondhatnánk, hogy internacionális generációs ellentétet ragad meg. A *The New York Times* úgy kommentálta a jelenséget, mint amely véget vet a generációk közötti barátságos viszonyoknak⁷. A nyilvánvaló újságírói túlzáson túl érdemes elgondolkozni azon, hogy miért tehetett szert hatalmas népszerűsége az „OK boomer” kifejezés⁸ 2019 végén, amelyet az év szavának is választottak Új-Zélandon. Az „OK boomer” már kilépett a digitális világból⁹, és egyértelműen generációs alapon határolja el a „mi” és az „ők” társadalmi csoportokat.

Az utóbbi egy-két évtizedben Magyarországon, a fejlett világ más részéhez hasonlóan, az ifjúság fizikailag is megnyilvánuló lázadásai kérészéletűek voltak. Természetesen számos olyan példát mondhatunk, ahol a fiatalok normákat sértettek, és jellemzően az idősebbek nézeteivel szemben fogalmaztak meg radikális kritikát. Ennek extrém példái az Iszlám Állam ifjú harcosai vagy éppen feleségeik, akik jellemzően nyugat-európai szocializációs háttérrel léptek be a terrorszervezet kötelékébe. Kevésbé élesen, de a nemzedéki különbségek megfigyelhetők a brexit kapcsán, és az internetadó elleni budapesti tüntetés ifjúsági jellege is kétségtelen. Ezek a jelenségek azonban elszigeteltek, jellemzően kisebb csoportokat mozgattak meg, vagy konkrét probléma körül szerveződtek, és nem álltak össze a status quo tagadásává, pontosabban nem öltöttek fizikai formát. Azt állítom, hogy az utóbbi egy-két évtizedben a digitális világ volt az a terület, amely a fiatalok sajátjaként létezett, ha tetszik, ez volt az ellenkultúra, amely a mainstream kultúra árnyékában élt, ugyanakkor mindez fizikai valójában kevésbé mutatkozott meg. A digitális kultúra képes volt kielégíteni a fiatalok élménykeresési igényét. Virtuális tereiben valódi közösségek formálódtak, digitális tartalmi valódi élményt kínáltak, ráadásul mindez többé-kevésbé úgy ment végbe, hogy a felnőttek (szülők, tanárok, munkaadók) elől rejtve maradt.

Az ifjúság szerveződése továbbra is elsősorban a virtuális terekhez, a közösségi médiához kötődik. Ha megvizsgáljuk azokat a társadalmi kérdéseket, amelyek mentén a fiatalok csoportjai szerveződnek, sokféle tematikával találkozhatunk. A leg-

7 Taylor Lorenz: 'OK Boomer' Marks the End of Friendly Generational Relations. *The New York Times*. 2019. 10. 29. <https://www.nytimes.com/2019/10/29/style/ok-boomer.html>

8 Habár magát a kifejezést legelőször 2009-ben rögzítették, használata 2015-től indult el, és felfutását egy TikTokon megjelenő videónak köszönheti. Egy idősebb férfi által készített, a fiatalabb generációkat kritizáló videóra volt válasz az „OK boomer”.

9 Az „OK boomer” kifejezés egy új-zélandi képviselő parlamenti felszólalásában is elhangzott replikaként egy idősebb képviselőtárs közbevágására adott válaszában.

jelentősebb ezek közül a klímaváltozással kapcsolatos, amely mediatizált világunk központi kérdésévé vált az utóbbi években (Székely 2020).

A klímaváltozás rendre megjelenik az aktuális történetekben. A természeti katasztrófák tárgyalása során az egyik, ha nem az egyetlen kiváltó okként szerepel a klímaváltozás, de más aktuális témák narratívájában is szerepet kap, például a tömeges migrációval kapcsolatban (ld. klímamenekültek). Megfékezése általános politikai cél és marketingeszköz. A klímaváltozáshoz kapcsolódóan olyan új fogalmakkal ismerkedhetünk meg, mint a klímaszorongás, az ökodepresszió vagy éppen a klímavészhelyzet, amelyet 2019-ben az év szavának választottak az Oxford Languages¹⁰ munkatársai. Az utóbbi egy évben a klímaváltozáshoz kapcsolódó tömegdemonstrációk a résztvevőik életkorát tekintve kifejezetten fiatalosak voltak, kiterjedésük globális, jelentőségük – a felvonulók fiatal kora ellenére – nem lebecsülendő. A generációs logika iránt elkötelezettekben jogosan merülhet fel a kérdés, hogy a klímaváltozás körül zajló társadalmi diskurzus képes-e generációs élményt nyújtani, amely karakteres nemzedékké formálja a ma ifjúságát.

A klímaváltozás ellen szavukat felemlő fiatalok jellemzően nem kínálnak általános választ arra a kérdésre, hogy miképpen lehet megakadályozni vagy mérsékelni a klíma megváltozásából fakadó negatív hatásokat, a felelősöket azonban rendre megnevezik. Ezek nem mások, mint az idősebb generáció tagjai, akik vállalatokat, országokat irányítanak, vagy pusztán egyszerű fogyasztóként nem figyelnek kellően a tevékenységük okozta környezetterhelésre. Részben a felelősök megnevezésének tekinthető az „OK boomer” jelensége.

Amennyiben elfogadjuk a fentebb megfogalmazottakat, és úgy gondolunk az új nemzedékekre, mint akik a globális trendek mentén formálódnak, vizsgálatra érdemesnek kell tartanunk Fekete és Nagy (2020) hipotézisét, miszerint a korábban tapasztalt csendesség eltűnik vagy visszaszorul. A mindennapokban láthatjuk azokat a jeleket, amelyek erre utalnak, habár az érzékelésünk szelektív¹¹, amiben egyre kevésbé bízhatunk¹². A 2020-as nagymintás ifjúságkutatás első eredményei minden bizonnyal még ebben az évben megjelennek, amelyek választ adhatnak a fentiekre, és jobban megismerhetővé tehetik a mai 15–29 éveseket.

Irodalom

- Fekete M. – Nagy Á. (2020): Megszólal-e az Új csendes generáció? Avagy mit várhatunk az Ifjúság 2020 adatfelvétel eredményeképp? *Szociológiai Szemle* 30(1):
- Gábor K. (2004): Ifjúsági korszakváltás. *Új Ifjúsági Szemle*, 2(4): 5–24.

¹⁰ <https://languages.oup.com/word-of-the-year/>

¹¹ Jellemző, hogy elsősorban azokat vesszük figyelembe, amelyek a virtuális környezetén kívül a fizikai szférában is megmutatkoznak, pl. a Musical.ly (ma már TikTok) jelentőségét is csak akkor sejtette meg a magyar társadalom, amikor egy közönségtalálkozó miatt lebénult a budai közlekedés.

¹² A konstruált valóságunk egyre inkább mediatizált, ahol a vízhangkamrák és az álhírek befolyásolják érzékelésünket.

- Mannheim K. (1969): A nemzedéki probléma. In Huszár T. – Sükösd M. (szerk.): *Ifjúságszociológia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 31–67.
- McCrindle, M. – Wolfinger, E. (2014): *The ABC of XYZ: Understanding the Global Generations*. Sydney: McCrindle Research Pty Ltd.
- Nagy Á. (2013a): Szabadidős tervek és tevékenységek. In Székely L. (szerk.) *Magyar Ifjúság 2012. Tanulmánykötet*. Budapest: Kutatópont, 211–229.
- Nagy Á. (2013b): Az ifjúsági korosztályok meghatározásának egyéni életúton alapuló paradigmája. In Székely L. (szerk.): *Magyar Ifjúság 2012. Tanulmánykötet*. Budapest: Kutatópont, 38–53.
- Nagy Á. – Tibori T. (2016): Narratívák hálójában: az ifjúság megismerési és értelmezési kísérletei a rendszerváltástól napjainkig. In Nagy Á. – Székely L. (szerk.): *Nevedszázad. Magyar Ifjúság 2012*. Budapest: Iuvenis Ifjúságszakmai Műhely – ISZT Alapítvány – Excenter Kutatóközpont – Új Ifjúsági Szemle Alapítvány, 400–432.
- Nagy Á. – Trencsényi L. (2012): *Szocializációs közegek a változó társadalomban – A nevelési esélyei: család, iskola, szabadidő, média*. Budapest: Ifjúságszakmai Társaság Alapítvány.
- Nyeste G. (2003): A magyar információs társadalom időmérlege. In Lengyel Gy. (szerk.): *Információs technológia és életminőség*. Budapest: Corvinus Egyetem, 67–88.
- Pintér R. – Székely L. (2006): Bezzeg a mai fiatalok – a tizenéves korosztály médiafogyasztása a többségi társadalom tükrében. In Dessewffy T. – Fábán Z. – Z. Karvalics L. (szerk.): *Internet.hu – A magyar társadalom digitális gyorsfényképe 3*. Budapest: Tárci Zrt., 137–160.
- Somlai P. (2011): Nemzedéki konfliktusok és kötelékek. In Bauer B. – Szabó A. (szerk.): *Arctalan (?) nemzedék. Ifjúság 2000–2010*. Budapest: Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 25–36.
- Szanyi-F. E. (2018): Nemzetközi diskurzusok az ifjúságkutatásban. In Székely L. (szerk.): *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar Ifjúság Kutatás 2016*. Budapest: Kutatópont Kft. – Enigma 2001 Kiadó és Médiaszolgáltató Kft., 11–40.
- Székely L. (2006): Másvilág. Fiatalok az információs társadalomban. *Új Ifjúsági Szemle*, 4 (3): 35–45.
- Székely L. (2007): A jövő médiafogyasztói. *Új Ifjúsági Szemle*, 5(1): 82–92.
- Székely L. (2008): Fogyasztás, gazdasági helyzet, kultúra, média, infokommunikáció – Civil Ifjúsági Jelentés 2006–2007. *Új Ifjúsági Szemle*, 6(2–3): 67–74.
- Székely L. (2014): *Média multitasking. Az új generációk megváltozó médiafogyasztási és kommunikációs szokásairól*. Doktori (PhD) értekezés. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola. DOI 10.14267/phd.2014015.
- Székely L. (2018): A generációk megközelítése és önreflexiója. *Médiapiac*, 15(3–4): 12–4.
- Székely L. (2020): *Szürke hattyyúk*. Budapest: Enigma 2001 Kiadó és Médiaszolgáltató Kft.
- Székely L. – Benczes R. (2019): Forever young senior. Generációs percepciók. In Ványi É. (szerk.): *Múlt-jelen-jövő: a társadalomtudományi és nemzetközi kapcsolatok kar 30 éve*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, 68–78.

Vajon az új generáció sajátja-e az, hogy „csendes”?

(reakciók Fekete Mariann és Nagy Ádám vitaindítójára)

Krémer Balázs

kremer.balazs@arts.unideb.hu

1. Személyes pozíciók az ifjúságkutatáshoz

Be kell vallanom, bármennyire is népszerű és sikeres téma, én nem vagyok az ifjúságkutatás „műfajának”, és pláne nem a még populárisabb „generációzós” szociológiai szemléletnek a híve.¹ Averzióimnak több oka is van.

Egyrészt a téma valahogyan mindig a társadalomelmélet, különösen a struktúra-kutatás válságainak időszakában, némiképp ezek hatására válik népszerűvé. Soha, így ma sem szól semmilyen érv mellett, hogy két (fiatal) ember társadalmi helyzetében jelentősebb különbséget okozna az, hogy az egyik öt évvel később született, mint a másik, sokkal inkább az a meghatározó, hogy milyen különbségek vannak a társadalmi-strukturális helyzetükben, milyenek a szülei vagy a saját jövedelmük, hol élnek, és milyen iskolába jártak/járnak. Ám ha a struktúrában elfoglalt helyről nincsenek adekvát fogalmaink, netán bizonytalanok a struktúrában elfoglalt helyet kifejező mérőszámaink és mértékeink, akkor jó kis „szociológiai pótszer” a biztosan mérhető születési évszámba kapaszkodni, ha van ennek jelentősége, ha nincsen. Most sem más a helyzet. Bár hallgatag struktúraképzeteink még mindig Parsons, Davis és Moore, Lenski és a többiek rétegződéseméletére épülnek, alapvetően továbbra is a jövedelemmegoszlásban, a társadalom által osztogatott anyagi jutalmakban és büntetésekben képzeljük el a társadalom szerkezetét – de eközben már egyáltalán nem gondoljuk azt, hogy a jutalmak – mint elismert teljesítmények – a betöltött funkciók fontosságához és ritkaságához kötődnek. De mást sem nagyon. Úgy vélem, ez adja elsősorban a biztos évszámokban való tematizálás népszerűségét, sikerességét.

Másrészt, legalábbis történeti visszatekintésben, az ifjúság- és generációkutatás nem járult hozzá jelentősen társadalomértelmezésünkhöz, sőt valahogy mindig erősen eltúlozta azoknak a sajátosságoknak a jelentését/jelentőségét, amelyeket gene-

¹ A mások percepciójában, a népszerűségben mérhető „siker” és a belső, szakmai értéket kifejező „teljesítmény” különbségét, bár módszertanilag vitathatóan, de igen szellemesen elemzi Barabási Albert az új könyvében: Barabási A.-L. (2018): A képlet. Budapest: Libri.

rációs karakternek kívánt feltüntetni, koncepcióvá akart tenni. Amit a szocializmus ifjúsági szubkultúráként elemzett (némileg leegyszerűsítve például a különbséget a „csövik” és a „digók” nadrágszárának bőségében), azt a mából visszatekintve legfeljebb múltó divatnak, fogyasztási preferenciának íránk le, de semmiképpen nem tekintenénk „kultúrának”. (A „csövik” és a „digók” életútja ismereteink szerint semmiben nem tért el egymástól, sem munkában/karrierben, sem családi együttélésben, sem politikai preferenciákban, sem semmi másban, amit „kultúráként” értelmezhetnénk. Nem beszélve arról, hogy az idősebbek akkoriban is hordtak nadrágot, a divat és a konfekcióipar változásait követve ki szűkebb, ki bővebb szárút – vagyis a korosztályi sajátosság még a divat terén sem tekinthető egyértelműnek.) Azt hiszem, a mostani helyzet is hasonló a „generációkkal”. A divatos X, Y, ..., alfa-, béta- stb. generációkat elválasztó, döntő jelentőségű sajátosság a számítástechnika és az internet használatában, fogyasztásában való különbség. Amely – ha van is – akkor sem biztos, hogy önmagában fontosabb társadalmi jelentéssel/jelentőséggel bír, mint az öltözködés vagy a buli zenei stílusa. A digitalizáció és az internetes hálózatosodás változása és fejlődése pedig szintén messze nem a generációváltások, hanem a világ (a társadalom, a gazdaság stb.) változásának, technológiai fejlődésének a sajátossága. Ha valaki nem a generációkat, hanem, mondjuk, a vállalatok működését, benne a munka és a munkakörök átalakulását akarja a generációknál leírt technikai fejlődéssel szakaszolni, akkor igencsak hasonló „vállalatműködtetési generációkat” írhatna le, legfeljebb a vállalatoknak e váltások nem voltak annyira evidensek és fennakadások nélkül magától értetődőek, mint azoknak a fiataloknak, akik mindebbe magától értetődően „belenőttek”.

Bármennyire is komoly és súlyos szociológiai, ismeretelméleti, „tudományos” averzióim vannak e kutatási irányzat, Ferge Zsuzsa egykori szóhasználatával „kötőjel-szociológia” iránt, aközben tulajdonképpen érdeklődéssel és kíváncsisággal szoktam olvasni az e témában született műveket (olykor még gyenge próbálkozásokat is teszek a témakörbe sorolható írással is), egyszerűen épp amiatt, amit fentebb jeleztem. Egy olyan időszakban, amelyben válságban érzékelem a hagyományos szociológia társadalomértelmező és -magyarázó erejét, nem kevés kíváncsisággal tölt el az, hogy milyen alternatív sémák merülnek fel a rogyadozó sémák kiváltására, vagy legalábbis megtámasztására, megerősítésére.

2. Kritika a vitaindító ellentmondásos alapvetéseiről

Azt hiszem, hogy a vitaindító második részében Gramsci kapcsán jelzett kérdéskör igen releváns felvetés. Nevezetesen az, hogy vajon a világ változásai vagy e változás bizonyos tényezői jelentettek/jelentenek-e olyan, speciálisan a fiatalok által megélt közös, társadalmi élményt, amely részben valamiféle „generációs közösség”, közös „mi-tudat”, és amely közös társadalmi helymeghatározó sajátosságokkal bírna. Ha erre a kérdésre pozitív választ lehetne adni, akkor e válasz igazolása minden kétsé-

get kizáróan igazolhatná és indokolhatná a generációs megközelítés létjogosultságát. Ám ha nekem kellene e kérdésre hipotézist megfogalmaznom, akkor az inkább nemleges válasz lenne. A vitaindító végén a szerzők (Székely Leventét idézve) három jellemzőt fogalmaztak meg a csendes generáció sajátosságaiként:

- „konformitás – nem akarják megdönteni a fennálló status quo-t, többnyire elfogadják a szüleik életeszményét;
- bizonytalanság – idejüket leginkább a képernyők előtt töltik, mozgásszegény életmód és stagnáló deviáns magatartás jellemzik őket.
- passzivitás – a közéleti kérdésekben apolitikusság és visszahúzódás jellemzi őket.”

Én azt sejttem, hogy ezek nem feltétlenül a fiatal generáció sajátosságai, hanem különböző formában és mértékben – globális és hazai sajátossággként is – az egész társadalom változását jelzik. Amiből az is következik, hogy Székely idézett felvetését részben nem tartom fogalmilag helyesnek. Így ha az egész világ (de legalábbis a teljes generáció) változását jelzi valami, akkor az nem lehet „deviáns”. Bár a bizonytalanságot, a jövő kiszámíthatatlanságát magam is fontos és általános világjelenségnek, válságjelenségnek tartom – de ez számomra bizonyosan nem azt jelenti, hogy sokan az „idejüket leginkább a képernyő előtt töltik”. Én ezt inkább a „magány” fogalmával jelezném.

Mindez átvezet arra a tartalmi ellenvetésemre, amely a vitaindító felvezetését érinti.

Számos tekintélyre hivatkozva azt hiszem, hogy az sem globálisan, sem hazai viszonyokban sem igaz, hogy „a kollektív identitások egyre jelentéktelenebbé váltak”. Sőt. A marxi gyökerű Axel Honneth², Nancy Fraser³, vagy a konzervatív-liberális Francis Fukuyama⁴ – minden ideológiai eltérésük mellett is – ennek az ellenkezőjét állítják: a közös identitások akár „kisebbségi” (feminista, etnikai vagy fogyatékos), akár „populista többségi” (nemzet, kereszténység stb.) frazeológiájában a kollektív identitások olyannyira felerősödtek, hogy mára ez lett a politikai küzdelem legfontosabb megosztó, elválasztó dimenziója.

Másfelől viszont igaznak tűnik az a megállapítás, hogy e kollektív identitások egyre kevésbé az informális, személyközi viszonyokban, az „életvilágban” formálódnak, hogy a személyes viszonyokra és viszonyosságokra épülő „civil társadalom” egyre jelentéktelenebb, és egyre inkább a jobb helyzetű társadalmi csoportok privilégiumává vált.⁵ E közvetlen és személyes közösségi kapcsolatvesztés jelensége számos, főképp a digitalizációval és az „internetalapú hálózatosodással” összefüggő „kiváltó” tényező megerősödésével együtt járt.

2 Honneth, A. (1995 [1992]: *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*. Cambridge: Polity Press.

3 Fraser, N. (2000): *Rethinking recognition*. *New Left Review* 3.

4 Fukuyama, F. (2018): *Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

5 A beszélgetésekre, személyközi bizalomra és reciprocitásra épülő „civil társadalom” fogalmát Robert Putnam fejtette ki (Putnam, R. D. (2000): *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster), és ugyancsak ő dokumentálta e civil társadalom erodálását és felsőbb osztályi privilégiummá válását is (Putnam, R. D. (2015): *Our Kids. The American Dream in Crisis*. New York: Simon & Schuster). Ez utóbbi könyv tanulmányozását – éppen azért, mert a fiatalok példáján, adatokkal gazdagon alátámasztva demonstrálja Putnam az általánosítható társadalmi változásokat – különösen ajánlanám az Ifjúság 2020 kutatás előkészítő munkái során.

Ilyen kiváltó tényező a közösségimédia-platformok (nem csak a Facebook) jelentőségének a megerősödése, amely részben a kommunikáció primitivizálódását (nincs helye érvnek, kifejtésnek – megmondóemberek szentenciái és emo-jelek jelentik a közölt információ tartalmát), részben a „buborékokba záródását” (csak a hasonló gondolkodásmódúak zárt körei érintkeznek a felületen) jelenti. Ugyancsak a közösségi kapcsolatok „kiváltását” jelenti az is, hogy a személyiségeknek, egyéniségeknek szóló közösségi megerősítéseket, a „társadalmi tőkét” kiváltják a „virtuális társadalmi tőkék”, durván: a nézettségek (pl. influenszerek) és a lájkok.

Végül e jelenség nemcsak a napi élet időbeliségét érinti, nemcsak a képernyő előtt eltöltött idő megnövekedését jelenti, hanem a képernyőn megjelenő virtuális világba vetett bizalomnak a személyes kapcsolatokhoz képesti felülértékelődését is. Nemcsak abban, hogy az emberek könnyedén manipulálhatók a gazdasági és politikai döntéseikben, hanem pl. abban is, hogy párválasztásuk során is jobban bíznak a Tinder mesterséges intelligenciájában, abban, hogy az algoritmus jobb partnerekkel hozza őket össze, mint a személyes kapcsolatok csábítása, „kémiaja”, vonzalma.

Én e folyamatokat hajlamos vagyok a „magány” fogalmával érzékeltetni, amely magány persze magába foglalja a képernyő előtti magányt, de jelzi a közvetlen kapcsolatok, barátságok, emberi és informális kötelek gyengülését is.

3. Miért is fontos az ifjúságkutatás?

A szociológia pozitivista atyamesterei (Comte vagy Durkheim) a társadalmi jelenségeket olyan „dolgoknak” képzelték, amelyeket a társadalomtudósok éppen úgy kell vizsgálnia, ahogyan a csillagász vizsgálódik az égi jelenségek körében. A program azt az igyekezetet fejezte ki, ami a természettudományok, a természettudományos mérések sajátossága: a mérőnek távol és kívül kell maradnia mindattól, amit mér, a mérésre nem szabad hatnia a mért jelenségeknek, és ugyanígy „visszafelé” is, a mérésnek, a megfigyelésnek nem szabad befolyásolnia a mérendő objektumok magatartását, sajátosságát. Weber értékmentességről való nézete tagadja e pozitivista fel fogás létjogosultságát azon az alapon, hogy a társadalomkutató is „belül van” a vizsgált társadalmi valóságban, hogy nem lehet képes magát függetleníteni ettől, hogy nem lehet képes kívül helyezni magát azon, ami belül van. Weber következtetése az volt, hogy a korrekt társadalomkutatásnak mások számára is explicitté kell tennie azokat az előfeltevéseket, benne értékeket és attitűdöket, amelyek befolyásolják a kutatót, és csak így, a kezdőpontok felvállalásával lehet mások által reprodukálhatóvá és megítélhetővé tenni a társadalomtudományos eredményeket.

Weber iránymutatása elviekben sokkal meggyőzőbb – de követése sokkal nehezebb. Igazából nem is nagyon szokás sem a kifejtéshez használt előfeltevéseket (többnyire természettudományos analógiákat), sem a kutató által vallott értékeket explicitté tenni a szociológiai kutatások gyakorlatában. A szociológusok, bár elvileg erre nincsen sok alapjuk, de mégiscsak jobban szeretik a társadalmat távcsővel

figyelő csillagászoknak képzelni magukat, és úgy tenni, mintha ők mégis kívül lennének az általuk vizsgált világon, hogy „objektívek” lehetnének az általuk vizsgált jelenségek leírásában, értelmezésében vagy magyarázatában.

E körülményt figyelembe véve érthető, hogy a 40 feletti szociológusok jobban szeretik magukat „a kívülálló csillagász” pozíciójából a fiatalokat megfigyelő pozícióba képzelni, mint weberiánus módon, a saját értékeiket expliciten felvállalva értelmezni saját gyerekeik, unokáik kortársainak társadalmi helyzetét.

Amint azt korábban jeleztem, ezen csillagászai illúzióik ápolása közben nem lenne szabad azzal az előfeltevéssel élniük, hogy pusztán attól, hogy ők maguk csillagászként egy távoli erdő sötét obszervatóriumába képzelik magukat a teleszkópjuk mellé, a fiatalok távcsővel megfigyelt valósága radikálisan különbözne, teljesen más lenne, mint a kutatóknak a saját valósága, amelyben élnek.

Sőt. Azt hiszem, hogy a helyes hozzáállás még a magukat csillagásznak képzelő szociológustól is az, ha a fiatalok valóságában a saját jelenkori, esetleg jövőben várható valóságára igyekszik ráismerni. Részben azért, mert meggyőződésem szerint a fiatalok a mi gyerekeink, a mi életünket élik (tovább), nem marslakók és egzotikus népek – hanem mi magunk vagyunk, az ő világuk a mi világunk is. Másrészt azért, mert e csillagászellúzió ritka nagy kihívás és esély arra, hogy az „ezek a mai fiatalok” világából jobban ráismerhessünk a saját valóságunkra, hogy jobban értsük és értelmezzük azt, amiben mi magunk is élünk.

Mert hát azt hiszem, elkél egy kis muníció – nem értjük és nem tudjuk értelmezni... Hogy a címben felvetett kérdésemre is válaszoljak: nem, nem az új generáció sajátossága az, hogy csendes, konform, bizonytalan és passzív. Hanem az egész társadalomé. Amit jó lenne érteni, értelmezni, amihez jól jönne minden ismeret és tudás. Szerintem...

Modell ÉS különút

Tamáaska Máté – Kocsis János Balázs: Modell vagy külön út: Bécs szociális építészete¹

Keller Márkus

keller.markus@tatk.elte.hu

Építészet-szociológia. Ritka pillanat az, amikor egy tudományág formálódását jelen időben tetten érhetjük. A kialakulás folyamatát legtöbbször utólag, az adott tudományterület intézményesülését követően írják meg, sokszor éppen azért, hogy a létrejött, törekenynek gondolt intézményt megerősítsék. Esetünkben ilyenről szó sem lehet, hiszen az építészet-szociológia kifejezés ugyan „már” 1996-ban feltűnik Farkas János által a BME építész hallgatói számára írt jegyzet címében, és természetesen több szociológus (pl. Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor vagy S. Nagy Katalin) munkáját vagy munkájának egy részét sorolhatjuk utólagosan az építészet-szociológia körébe, a fogalom maga Magyarországon alig használatos. Olyannyira nem, hogy ha az építészet-szociológia kifejezésre keresünk rá a világhálón, az első 10 helyen Tamáska Máté (a tárgyalt kötet szerkesztőjének) írásait vagy az azokról írt recenziókat találjuk. Ez a hiány nem sajátosan magyarországi jelenség. Az elméletekre fogékony és komoly építészeti diskurzusmúlttal rendelkező Németországban, a Deutsche Gesellschaft für Soziologie-n belül is csak 2007-ben alakult meg az Arbeitsgemeinschaft für Architektursoziologie. Igaz, azóta már elkészült a tudományterületet bemutató kismonográfia és néhány egyetem curriculumában is megjelent az építészet-szociológia (Delitz 2009). A németországi helyzethez hasonlóan a szociológia és az építészet közötti kapcsolatok esetlegességét, sporadikusságát alapítja meg Adam Wood az angolszász nyelvterületet vizsgáló 2019-es esszéjében. Ezeknek a tényeknek a fényében különösen fontos Tamáska Máténak és kollégáinak igyekezete, hogy az építészethez a szociológia irányából közeledő kutatásoknak nevet adjanak, ezzel is fókuszálva a megközelítésre irányuló tudományos figyelmet.

Ennek a munkának az egyik állomása, gyümölcse a szóban forgó kötet is, amely a Térformák-Társadalomformák sorozat második darabja. A Bécs szociális építészetét tárgyaló munka hat (németül vagy angolul megjelent) tanulmányon és a két szerkesztő, Tamáska Máté és Kocsis János Balázs által írt előszón keresztül igyekszik választ találni arra a kérdésre, hogy Bécs lakásépítészete modell lehet-e Budapest és

1 Tamáska Máté – Kocsis János Balázs (2018): Modell vagy külön út: Bécs szociális építészete. Budapest: Martin Opitz Kiadó (Térformák-társadalomformák 2.)

akár egész Európa számára, vagy egy olyan külön út, amelyet történetileg, szociológiailag vagy akár építészet-szociológiai szempontból elemezni, sőt csodálni is lehet, de követni nem igazán.

A kötet Peter Eigner, Herbert Matis és Andreas Resch klasszikus írásával kezdődik. Ez a tanulmány nemcsak a legkorábbi megjelenésű a könyv írásai között, hanem hosszánál és történeti jellegénél fogva alapot is nyújt a munka többi szövegének. Peter Eigner és társai Bécs szociális lakásépítészetének történetét áttekintve azt az alapot adják meg a többi tanulmánynak, amely nélkül bármilyen szociológiai megközelítés súlytalan. Komoly segítség mind az oktatás, mind a kutatás számára, hogy ez a cikk végre magyarul is megjelent, hiszen a századfordulótól egészen az 1990-es évekig társadalomtörténeti nézőpontból foglalja össze a bécsi lakáskérdést és az arra adott válaszokat, ismerteti az állami lakáspolitikát, statisztika adatokra is támaszkodva. Némi túlzással a kötet többi tanulmánya az itt felvetett kérdéseket (például az állami szerepvállalás mértékét, a célcsoport kérdését vagy a tervezők kezét mozgató előfeltevéseket) gondolja tovább és vizsgálja, fokozatosan közeledve napjaink problémái felé.

Eignerék összefoglalását Justin Kadi írása követi, amely azt a folyamatot elemzi és mutatja be, ahogy az állam az 1980-as évektől kezdve fokozatosan kivonul a bécsi szociális lakásépítés területéről, és egyre inkább a piaci szereplőknek adja át a terepet. Ez Bécs esetében nem azt jelenti, hogy az állam már nem támogatja a lakásépítést, sokkal inkább azt, hogy sokszínűbbé válnak a támogatási formák, és így már a piaci szereplők is hozzáférhetnek a közösségi pénzügyi forrásokhoz. Ezzel párhuzamosan a lakásépítés célja is megváltozik. A mennyiség helyett a minőség kerül előtérbe, illetve az új lakások építése mellett egyre nagyobb hangsúlyt kap a történeti lakásállomány felújítása. Mivel ezek a régi, nagyrészt belvárosi bérházak többnyire magánkézben voltak, a támogatások célközönsége is változik, a bérházak tulajdonosai kerülnek a középpontba. Mindezek hatására a szociális (azaz államilag támogatott) lakásszektor egyre inkább a „nem támogatott piachoz” kezdett hasonlítani a lakások minőségében és árában egyaránt. Ezeknek a folyamatoknak is köszönhető, hogy Bécsben 2004 óta nem épülnek városi beruházásban szociális bérlakások, és általánosságban is csökken az újonnan épülő szociális bérlakások száma.

Ugyanezt az időszakot elemzi Michael Klein cikke is, annyiban különbözve a korábbiaktól, hogy a modernizációs elméleteket és a társadalmi mérnökség fogalmát használva a szociális lakásépítés tervezéseméleti problémáit tárgyalja. Elemzésével arra hívja fel a figyelmet, hogy míg a két világháború közötti Bécsben a politikai alapú, ideológiailag meghatározott választ adták a lakáskérdésre, addig 1945 után a szociális lakáspolitikát a társadalom lehető legnagyobb részéről gondoskodni akart. Az 1970-es években – a modernizációba vetett hit gyengülésétől nem függetlenül – egyre inkább a menedzsmentszemléletű modell alapján alakul át a szociális lakásépítés világa. Ez azzal is járt, hogy a kezdeti határozott társadalomképből és igényekből levezetett egységes lakásalaprajzok egyre változatosabbá váltak, és kü-

lönböző egyedi lakásformáknak adták át a helyüket. Olyan szociális lakásoknak, amelyek megfeleltek a differenciált, versenyalapú társadalom eszméjének.

A differenciált társadalom által támasztott igényeknek megfelelő és ilyen értelemben „korszerű” lakás jellemzőit keresi Erich Raith a tanulmányában. Raith abból indul ki, hogy a társadalom, a lakások használati módja sokkal gyorsabban változik, mint a bennünket körülvevő épített környezet. Ebből következően az átalakítható, rugalmas alaprajzú lakások és épületek azok, amelyek generációkon átívelve is képesek megfelelni a lakók kívánalmainak, azaz korszerűek. De melyek ezek a lakások? Konkrét példákat elemezve Raith arra jut, hogy nem a modern, funkcionalista felfogás jegyében épült lakások, épületek azok, amelyek a legjobban megfelelnek ennek a szempontnak (ahogy esetleg sokan gondolnák), hanem a sokáig megvetett Gründerzeit polgári bérházai. Az az építészeti felfogás, az a beépítési mód tehát, amelynek merev térszerkezetét, az ebből fakadó szabad terek és a zöldfelületek hiányát éppen a modern építészeti mozgalom kritizálta. Miért lehetnek ezek a házak mégis „rugalmasak”? Raith szerint egyrészt azért, mert a bérházak belső udvarai tág lehetőséget kínálnak az alternatív (előre nem tervezett) használat számára, ráadásul mivel az itt kialakított belső traktus nem lát el reprezentatív funkciót, probléma nélkül illeszthetőek hozzá ideiglenes építmények is. Egy másik, szintén a rugalmasságot erősítő tulajdonsága ezeknek az épületeknek a statikájuk és a bennük található lakások hatalmas belmagassága. Mindkét jellemző abba az irányba hat, hogy a tartófunkció nélküli közfalak könnyen áthelyezhetők, így a lakások alaprajza, kiosztása viszonylag könnyűszerrel megváltoztatható. Ebből levezetve Raith szerint a ma épülő városi lakóházaknak, követve a századfordulón épült társaik példáját (és szemben a később épült lakóépületek sokaságával) differenciálnak és sokoldalúnak kell lenniük, alkalmasnak arra, hogy viszonylag kis átépítéssel új, ma még nem láttható (és így nem is tervezhető) funkciók ellátására is alkalmasak legyenek.

Immár tisztán a gyakorlat és a jelen felé fordulva tanulmányozza a lakásépítést Vera Kapeller és Johannes Huemer tanulmánya, amely a történeti és az elméleti érzékenység hiánya miatt némileg kilóg a kötetből. Bécs és Pozsony lassan összeérő agglomerációját vizsgálva a szerzők a lakóházépítési trendeket ábrázolják. A kevés elemzést, de annál több leírást tartalmazó cikk (amely egy nagyobb kutatás része) használja ugyan az lakásépítészet szociológiája kifejezést, de valójában nem alkalmazza a szociológia módszertanát. Cserébe megmutatja, hogy a különböző urbanizációs folyamatok és demográfiai trendek hogyan hatnak a régió lakásépítésére, komoly képanyaga pedig közelebb hozza a vizsgált jelenségeket.

A kötet zárótanulmánya a némileg talányos *Készházak áruháza* címet viseli. Michael Zinganel a Blaue Lagune nevű készházakat bemutató, Bécs közeli bevásárló park és az 1932-ben felépült Werkbundsiedlung összehasonlításával próbálja felderíteni azt, hogy milyen életmódot próbálnak kiszorgálni, esetenként sugallni a készházak gyártói, illetve arra is kísérletet tesz, hogy az általa a mindennapi élet két alapvető intézményének tartott bevásárlóközpontnak és készházaknak a társa-

dalmi hátterére rávilágítson. Ehhez – sokat ígérően – Bourdieu mezőelméletét hívja segítségül, de végül ennek következetes használata elmarad. Ami az elemzés után bizonyosan elmondható az az, hogy az utóbbi évtizedben a készházak népszerűsége nőtt. Nemcsak több készházat vásároltak Ausztriában, hanem az eladott házak mérete is gyarapodott, egyre fényűzőbbek lettek a megvásárolt otthonok. Jelezve, hogy már nem pusztán a kisebb pénztárcával rendelkezők családi ház iránti vágyát voltak hivatottak kielégíteni ezek a termékek. Érdekes módon a fényűzéssel párhuzamosan a felépített házak külseje egyre inkább egyszerűsödött, és formavilágukban (reagálva annak divatjára) visszautaltak a klasszikus modernre. Izgalmas, és a klasszikus modern felé fordulásnak némileg ellentmond, hogy a házak alaprajzukban konvencionálisak, a háború utáni nyugat-európai normáknak megfelelően a kétgyermekes családok igényeire reflektálva készültek még a 2000-es években is. Zinganel úgy látja, hogy a készházak tervezőit és gyártóit nem valamiféle elvont építészeti koncepció, hanem a piac elvárásai, a házak eladhatósága irányította. Nem véletlen, hogy az építészeti diskurzus mélyen megveti ezeket az eladásra kínált épületeket. Jól jellemzi az építészeti gondolat hiányát a készházak tervezőinek, építőinek a házak bebútorozásához, berendezéséhez való viszonya. Az 1932-es Werkbundsiedlung, de más kísérleti lakótelep esetében is a lakások berendezése, a bútorok elhelyezése a tervezők leghatásosabb és tudatosan használt eszköze volt arra, hogy az általuk ideálisnak tartott lakáshasználatot a jövő lakók számára sugallják, előírják. A Blaue Lagune esetében ilyenről kezdetben szó sem volt, a berendezés csak arra szolgált, hogy a vevő könnyebben bele tudja magát élni a lakás hangulatába, azaz pusztán az eladhatóságot kívánta segíteni. Csak akkor vált fontosabbá a berendezés, amikor egyre több vásárló igényelni kezdte, hogy a készházak mellé egyben bútorokat is kapjon. Így váltak napjainkra a készházak egyben a bútorgyárak kiállító helyiségeivé is. Anélkül azonban, hogy valamiféle előre elgondolt életmódot javasolni kívántak volna. Ha a Raith és Zinganel tanulmányában olvasottakat összevetjük, érdekes látni, hogy a Blaue Lagune készházai a tökéletes mintapéldányai lehetnének a Raith által megfogalmazott rugalmasságnak, hiszen elvileg (a hatalmas választék miatt) bármilyen életmódnak, felfogásnak teret adhatnának, de úgy tűnik, hogy a tudatos koncepció hiánya, az üresség az, ami alaprajzaikat közhelyessé és ebből kifolyólag merevvé is teszi.

Remélem, hogy a tanulmányok rövid ismertetése is megmutatta, hogy a tanulmánykötet sok új szemponttal gazdagíthatja és gazdagította máris a magyarországi lakhatás múltjának és jelenének vizsgálatát. Külön izgalmassá teszi a kötetet, hogy nem egyszerűen már megjelent tanulmányok utánközléséről van szó, hanem Tamáska Máté (aki a szerkesztés mellett a szövegek magyarra fordításáért is felelős) szinte szerzőtárrsá lépett elő, amikor saját fényképeivel illusztrálta a cikkeket. Nem apróság ez, hiszen az illusztrációk elkészítése illetve kiválasztása és annak eldönté-

se, hogy mi érdemel meg képi megjelenítést egy lakhatással, építészettel foglalkozó tanulmánykötetben, alapvetően meghatározza a befogadás mikéntjét.

Az úttörő és hiánypótló jelleg szinte természetesen hoz magával néhány gyermekbetegséget. Ezek közül a legzavaróbb, hogy a kötet által megvalósuló tudás-transzfer „küldőországának”, jelen esetben az osztrák, német szaknyelvnek a fogalmisága átüt a magyar szövegen. Ez még önmagában csak stilisztikai kérdés lenne, de az olyan fogalmak, mint a szociális lakáspolitiká, a szociális lakás, a szociális lakásépítés vagy a korlátozott profilú bérlemény mind a német szakkifejezések tükröfordítása, és némileg mást jelentenek a német-osztrák diskurzusban, mint Magyarországon. Így használatuk nemcsak esetlen olykor, hanem sokszor félrevezetheti az osztrák-német terminológiában nem járatos olvasót. Ebbe a csoportba tartozik a tanulmánykötetek és különösen a fordításkötetek gyakori problémája, az egységes fogalomhasználat hiánya. Erre példa jelen esetben a szétterülés, széttelepülés kifejezések párhuzamos használata.

Mindezek azonban csak apró kis hibák az egyelőre csak virtuálisan épülő építészetszociológiai intézet homlokzatán. Az intézet kifejezés talán némileg túlzónak tűnhet első olvasásra, de figyelmesebben szemlélve a kötet környezetét, Tamáska Máté munkásságát, a távlati célokat tekintve nem lehetnek kétségeink. A sorozat eddig megjelent kötetei (a Pál Eszter szerkesztette Tér, Tudomány, Történet vagy az iskolaépítészeti szociológiai szempontok alapján is elemző Tanulás helyei), illetve a Tamáska által az utóbbi években szervezett kiállítások, konferenciák, a socio.hu készülő angol nyelvű építészetszociológiai különszáma tudatos építkezést sejtetnek.

A tanulmánykötet címlapján a bécsi Karl Marx Hof látható. Az épület egyszerre jelképe a vörös Bécs sikeres lakásépítési projektjének és a patriarchális, merev, a lakók elképzeléseinek kevés teret hagyó lakhatásnak. A kép lényegében választ ad a címben jelzett dilemmára. Bécs szociális lakásépítészete egyszerre modell és követhetetlen külön út. Talán leginkább inspiráció lehet, ahogy inspiratívak a kötet tanulmányai is. Még több ilyen!

Irodalom

- Farkas J. (1996): *Építészet-, település- és városszociológia*. Budapest: BME Szociológia Tanszék.
- Delitz, H. (2009): *Architektursoziologie*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Wood, A. (2019): *The Elephant is the Room: Sociology and Architecture*. *The Sociological Review*. <https://www.thesociologicalreview.com/the-elephant-is-the-room-sociology-and-architecture/> – 2019. december 4.

Köszönetnyilvánítás a lektoroknak

A Szociológiai Szemle szerkesztősége köszönetet mond mindazon kollégáknak, akik 2019-ban lektori feladatot vállalva szakértelmükkel hozzájárultak folyóiratunk tudományos színvonalához.

BARNA EMÍLIA

BODOR PÉTER

BOZSONYI KÁROLY

ÉBER MÁRK ÁRON

FELKAI GÁBOR

FÉNYES HAJNALKA

GECSER OTTÓ

HAJDU GÁBOR

HRUBOS ILDIKÓ

KISDI BARBARA

KMETTY ZOLTÁN

KOLOSI TAMÁS

KOVÁCS ANDRÁS

KRÉMER BALÁZS

KRISTÓF LUCA

MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS

MURINKÓ LÍVIA

NEMÉNYI MÁRIA

OBLATH MÁRTON

PILINSZKY ATTILA

RÁCZ KATALIN

RÉVAY EDIT

RÓBERT PÉTER

SEBŐK MIKLÓS

SIMONOVITS BORI

SZANYI ÁGNES

SZÉKELYI MÁRIA

TAKÁCS JUDIT

TAKÁCS KÁROLY

TARDOS KATALIN

TÓTH OLGA

VIDA ANIKÓ

VÁRADI MONIKA

MÁRIA

Szociológiai

SZEMLE

2020/1

30. ÉVFOLYAM

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Csoba Judit

csoba.judit@arts.unideb.hu
Debreceni Egyetem
4010 Debrecen, Egyetem tér 1.

Krémer Balázs

kremer.balazs@arts.unideb.hu
Debreceni Egyetem
4010 Debrecen, Egyetem tér 1.

Fekete Marianna

fekete.marianna@socio.u-szeged.hu
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészeti és
Társadalomtudományi Kar
6722 Szeged, Petőfi Sándor sgt. 30-34.

Németh Renáta

nemeth.renata@tatk.elte.hu
ELTE Társadalomtudományi Kar
1117 Budapest, Pázmány sétány 1/A.

Katona Eszter

katona.eszter@tatk.elte.hu
ELTE Társadalomtudományi Kar
1117 Budapest, Pázmány sétány 1/A

Nagy Ádám

adam@nagydr.hu
Kodolányi János Egyetem
1139 Budapest, Frangepán u 50-56.

Keller Márkus

keller.markus@tatk.elte.hu
ELTE Társadalomtudományi Kar
1117 Budapest, Pázmány sétány 1/A

Sipos Flórián

floriansipos@gmail.com
Debreceni Egyetem
4010 Debrecen, Egyetem tér 1.

Kmetty Zoltán

kmetty.zoltan@tatk.elte.hu
ELTE Társadalomtudományi Kar
MTA-TK CSS-RECENS kutatócsoport
1117 Budapest, Pázmány sétány 1/A
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.

Székely Levente

levente.szekely@uni-corvinus.hu
Budapesti Corvinus Egyetem
1093 Budapest, Fővám tér 8.

Gárdos Judit

gardos.judit@tk.mta.hu
Társadalomtudományi Kutatóközpont
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

Tamáská Máté

tamaskamate@gmail.com
Apor Vilmos Katolikus Főiskola
2600 Vác, Szent Miklós tér 14

Harcza István

harcza.istvan05@gmail.com
Fényes Elek Társadalomstatisztikai
Egyesület

